

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1996 Årgång 92 • Häfte 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr Gunnar Åselius, Försvarshögskolan, SI/MHA, Box 27805, 115 93 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är 100:- per år, + porto (20:-), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: riksarkivarie Erik Norberg (samfundets ordförande), professor Göran Dahlbäck samt redaktören.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna, med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig. Artiklar och översikter mottages tacksamt på diskett, varvid använt ordbehandlingsprogram och filnamn anges.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag varit infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Riksrådet "Hasse Tuveson"

Av *Hans Gillingstam*

Efter att i förbund med hanseaterna ha invaderat Skåne¹ utfärdade den svenske kungen Albrekt av Mecklenburg den 25 juli 1368 i Falsterbo ett antal brev, genom vilka han stadfäste sin fars förbund med dem och gav dem privilegier i Danmark och på Skånemarknaderna.² I några³ av dessa brev nämner han förutom de tidigare kända svenska riksråden Karl Ulfsson (Sparre av Tofta),⁴ Karl Ulfsson (Ulvåsaätten),⁵ Erik Karlsson (Örnfot),⁶ Arvid Gustafsson (Sparre av Vik)⁷ och Finvid Finvidsson (Frössviksätten)⁸ som sina rådgivare⁹ även skåningarna Tuve Galen¹⁰ och Anders Jacobsson (Grim)¹¹ samt en "Hasse Tuveson", som ej nämnes i andra nu kända urkunder.

Ingvar Andersson¹² har förmodat att han tillhörde släkten Galen, men detta måste vara oriktigt, eftersom hans under ett par av breven bevarade sigill visar en kluven sköld,¹³ medan släkten Galen i sitt vapen förde en fem gånger delad sköld.¹⁴ Den kluvna skölden var vapen för bl.a. den skånska släkten Has.¹⁵ Det är därför anmärkningsvärt att Tuve Galen 1370 utfärdade ett brev om en av Karl Ulfsson av Ulvåsa och Erik Karlsson (Örnfot) utfärdad revers till "Thrugot Tuwasson dictus Has", som han ärvt efter Thrugot död.¹⁶

¹ Jfr S. Tägil, *Valdemar Atterdag och Europa* (1962), s. 318 ff.

² DS 7734–7743.

³ DS 7734–7737 a, 7738 a, 7739, 7740 a och 7741 a.

⁴ Jfr H. Gillingstam i *Äldre svenska frälsesläkter*, 1:1 (1957), s. 87.

⁵ Jfr J. Gallén ibidem, s. 94.

⁶ Jfr H. Gillingstam ibidem, 1:3 (1989), s. 314.

⁷ Jfr densamme ibidem, 1:2 (1965), s. 199.

⁸ Jfr densamme ibidem, 1:1, s. 49.

⁹ Jfr S. Engström, *Bo Jonsson*, 1 (1935), s. 121, 290 och 301.

¹⁰ Jfr T. Jexlev i DBL 5 (1980), s. 91.

¹¹ Jfr H. Bruun i DBL 5, s. 296 f.

¹² I. Andersson, *Skånes historia. Senmedeltiden* (1974), s. 150.

¹³ DS 7734 och 7738 a. K. H. Karlsson, Några handlingar i Lübecks stadsarkiv (HT 1902), s. 245, observerade att hans sigill liksom Karl Ulfssons av Tofta, Karl Ulfssons av Ulvåsa, Erik Karlssons och Finvid Finvidssons under DS 7734 har en "sköldliknande trekantig form, som vid denna tid ej var vanlig i Sverige men ännu förekom i norra Tyskland", att "de äro alla lika stora och tyckas hafva utgått från samma verkstad", samt att de "ej heller någonsin utom vid detta tillfälle blifvit begagnade af dessa personer".

¹⁴ H. Petersen, *Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede* (1897), s. 66. A. Thiset, *Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. Aarhundrede* (1905), s. 82. *Danmarks Adels Aarbog* 1893, s. 153. J. Raneke, *Svenska medeltidsvapen*, 1 (1982), s. 16.

¹⁵ Petersen, a. a., s. 66. Thiset, a. a., s. 74. *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 180. Raneke, a. a., s. 24.

¹⁶ *Diplomatarium Danicum*, 3:8 (1980), nr 433.

Hans Gillingstam, f. 1925, FD i historia, har varit redaktör vid SBL. Bland hans skrifter är *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden* (1952–1953), *Brev ur askan* (utg., 1996) samt en mycket omfattande produktion med genealogisk och personhistorisk inriktning, bl.a. i PHT sedan 1947.

Detta aktualiserar en språklig företeelse av vad Bengt Hildebrand¹⁷ kallat för modernt språkbruk förbluffande art. Gottfrid Carlsson¹⁸ har sålunda påpekat att riksföreståndaren Sten Sture d.ä:s farfar Anund Sture (död 1414) i handlingarna "minst lika ofta" kallas Sture Algotsson. Senare har Bengt Hildebrand¹⁹ konstaterat att riddaren Eggard Bralstors 1324²⁰ uppträdande son "Benedictus dictus Notholm" i alla andra nu kända urkunder kallas Notholm Eggardsson och i det ena av sina båda bevarade sigill kallar sig Notholm Bralstorp. Ett tredje exempel på samma företeelse publicerades av K.G. Grandinsson,²¹ som påpekade att den i ett brev från 1438 uppträdande "Nilss Nilsson kalladher Guse"²² i andra urkunder kallas Guse Nilsson. Själv har jag²³ fäst uppmärksamheten på att en på 1480-talet förekommande Slake (Slage) Hansson, tydligen identisk med den "Claes Hansson Slache" som Rasmus Ludvigsson i *Biographica* s 81 a i Rikssarkivet nämner som son till Hans Pedersson (Stiernsköld) i dennes äktenskap med Claus Slawekas dotter Katarina, kan vara densamme som den "Claus Slakæ" som 1475 förekommer bland fastarna i Gustaf I:s morföräldrars morgongåvobrev.

Med hänsyn till dessa belägg för placering av släktnamnet på förnamnets plats före patronymikon förefaller det som om det 1368 uppträdande men i övrigt okända svenska riksrådet "Hasse Tuveson" är identiskt med den 1370 i samma miljö som avliden nämnde "Thrugot Tuwasson dictus Has". Det skulle förklara att "Hasse Tuveson", ehuru riksråd, ej är känd från annat källmaterial än breven av den 25 juli 1368. Det nutida Hasse som smeknamn på Hans är inte känt från medeltiden. Möjligen är "Hasse Tuveson" eller "Thrugot Tuwasson dictus Has" också identisk med en "Thrugotus Haas", från vilken lundakaniken Tuke Turesson 1353 i sitt testamente uppger sig ha köpt jord.²⁴ 1420 fick riddaren "Trvged Hass" gods som ärvts efter "Hass Twesson".²⁵

¹⁷ B. Hildebrand, *Handbok i släkt- och personforskning*, 1 (1961), s. 212.

¹⁸ G. Carlsson, *Till de medeltida Stureätternas genealogi* (PHT 1920), s. 103 f., not 2.

¹⁹ B. Hildebrand, *Medeltidsätten Bralstorp* (PHT 1930), s. 20 med not 1.

²⁰ DS 2483.

²¹ K. G. Grandinsson, *Ragnhild Nilsdotter till Böle och medeltidsätten Guse* (PHT 1941–42), s. 65. Jfr I. Abramson, *Smålandssläkten Gusa-Guse* (Släkt och Hävd 1976), s. 19–40.

²² *Sveriges medeltida personnamn*, 2 (1980–91), sp. 485. *Svenska medeltidsregister 1434–1441* (1937), nr 771.

²³ H. Gilllingstam, *Medeltidsätten Slaweka* (PHT 1947), s. 23, not 2; densamme, *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden* (1952–53), s. 319, not 355. Jfr Ivar Axelsson *Totts räkenskapsbok för Gotland 1485–1487*, ed. E. Melefors (1991), f. 4, 17v, 26v, 39 och 57.

²⁴ DS 4900.

²⁵ *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*, 2:3 (1931), nr 4452.

Överste Lars Daniel Ljungberg. En fortifikations-officers vedermödor

Av Olle Bergquist

Det var populärt att bege sig till Göttingens universitet under 1700-talet och kanske ännu populärare att ha varit där. Man träffar på folk som påstår att de studerat vid denna tyska akademi men bevisligen inte gjort det – att kontrollera den saken kunde ju ta behagligt lång tid tyckte väl den som ville stoltsera härmed. Alla de som skrivit om Fredrika Bremers barn- och ungdom och t.o.m. Klara Johansson och Ellen Kleman som skötte brevutgåvan påstår att hennes fader Carl Fredrik Bremer studerat i Göttingen vilket han nog själv skapat myten om. Han var där med Porthan under sin första utrikesresa under dennes ledning men det rörde sig om ett kort besök och inte om inskrivning och studier. När det gäller Jöns Matthias Ljungberg, sedermera danskt statsråd, och hans vistelse vid det aktuella universitetet har jag berättat en del i denna tidskrift (nr 1 och 3–4 1994), men när jag nu kommer till hans bror Lars Daniel Ljungberg måste jag säga att det är tvivel underkastat om han verkligen studerat i staden – att han skulle vistats där så länge att det blivit fråga om studier motsägs redan av det faktum att han inte skrev in sig. Att stanna länge utan att göra det var inte tänkbart och sannolikt har han bara hälsat på sin bror och sedan gjort studier av besöket eftersom en studenttid i Göttingen betraktades som en långt större merit än t.ex. någon eller några terminer i Greifswald.

Lars Daniel Ljungbergs föräldrar var de i uppsatsen om Jöns Matthias Ljungberg tidigare nämnda Anna Sophia Noréen och stadskirurgen i Kristianstad Pehr Ljungberg. Lars Daniel föddes 1753 och skall alltså ha varit 16 år när han 1769 kom för att, sannolikt helt kort, besöka sin bror i Göttingen. Han hade, påstår han i en "Anciennetets Lista"¹, en termins studier i Lund i "Språken och diverse Vettenskaper" bakom sig och skulle nu fortsätta sina studier "i synnerhet i Mathematique och Språken". Han hade arbetat vid Kristianstads fästning och blev, sannolikt inte under uppehåll i Göttingen som han påstår men denna tid, volontär vid fortifikationen varav man får sluta att han var matematiskt-konstruktivt begåvad liksom brodern om än av allt att döma inte i samma höga grad. Hans följande öden gör en böjd för den inskränkningen och inte heller hans karaktär verkar ha varit invändningsfri. Den småningom ganska kände prästen, blivande hovpredikanten och riksdagsmannen Matthias Stenhammar² hade begränsade

¹ "Anciennetets Lista, af Undertecknad [Lars Daniel Ljungberg], öfverste Lieutenant vid Kongl. Fortification", daterad den 14/1 1810 och "Anciennetets Lista af Undertecknad", daterad den 25/4 1822, RA, Militaria. Ansökningar och meritförteckningar. Armén L 6:1. Dessa handlingar innehåller nedan meddelade uppgifter såvitt ingen annan källa anför.

² Om honom se t.ex. *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män* 15, Uppsala 1848.

Olle Bergquist, f. 1933, fil.lic., är lektor i Katrineholm, kulturskribent och förf. till *Duellen i Göttingen 1780* (1991), *Om "Frälsarens dyra blod" och tidningsläsning hos Gud. Studier i Fredrika Bremers religiositet och författarskap* (1995) m. m.

vyer och är inte den man först vänder sig till för att få besked om folk, men dels finns det inte mycket att tillgå, dels ligger det möjligen något i vad han säger om Lars Daniel Ljungberg. Stenhammar träffade honom sommaren 1790 i Paris dit han och brodern, skalden Johan Stenhammar, begivit sig efter sina egna studier i Göttingen, och han skildrar honom i sin dagbok³ på detta sätt:

Il est difficile de décider sur son caractère. J'eus à cet égard un dispute avec Jean. Pour moi, je crois qu'il est plus stupide que malin. A cause de vouloir s'exprimer avec élégance il s'explique mal, les mots lui manquent ou il les applique au travers. Quand il dit quelques mensonges, il n'y pense – ou au moins il les dit dans l'intention seulement de faire rire. S'il fait quelque chose dans la science, c'est à force d'avoir travaillé car il n'a pas le genie heureux.⁴

Stenhammar nämner så hans bror i Köpenhamn och att den nu döde Daniel af Thunberg var hans onkel, fortsätter senare att klandra honom, då för ekonomisk vidlyftighet, men också att umgås med honom.⁴

Lars Daniel Ljungberg skrev således inte in sig vid Göttingens universitet men säger sig ha vistats i staden till 1771. Jag tror som framgått inte på hans studier här men stannade han en kort tid kunde han nu vad gällde de olika matematiska facken ägna denna korta tid åt ungefär detsamma som tidigare stått brodern till buds.⁵ Den i min uppsats om denne ofta anförde matematikern, fysikern, astronomen och författaren Abraham Gotthelf Kästner föreläste över tillämpad matematik och över "Die Lehre von den Bewegungen der festen und flüssigen Körper", Albrecht Meister och en annan lärare bl.a. över fortifikation, angrepp och försvar av fästningar och artilleri och Andreas Weber över bl.a. "Erfindungskunst". Krigsvetenskapen var så rikt företräd vid detta nyttoinriktade universitet att det tidtals ersatte rena krigsskolor som dock ännu var få.

Ljungberg påstår att han bröt upp från Göttingen någon gång 1771. Detta kan således inte vara sant – stanna så länge utan att erlagga immatrikuleringsavgiften var som sagt helt enkelt inte tekniskt möjligt. Han påstår vidare att han nu begav sig till Kiels universitet för att begagna sig av "Matheseos Professor Ljungbergs", d.v.s. sin broders, "enskilte Föreläsningar i Mathesen och Physiqven" och det är ju möjligt och t.o.m. troligt. Huruvida han immatrikulerades vid detta universitet kan efter fakultetsarkivens närmast totala förstörelse under världskriget knappast avgöras.⁶ Mot slutet av år 1772 skall han ha lämnat Kiel.

³ Matthias Stenhammars dagbok heter "Tagebuch auf meine Reisen, in Jahren 1789, 1790, durch einen Theil von Deutschland und zu Göttingen". Den tillhörde när jag först fick tag på den fil.lic. Egil Lönnberg, Bofors, men en kopia finns i Uppsala universitetsbibliotek.

⁴ Stenhammars dagbok den 25/6 och 30/6 1790. Ett brev från L.D. Ljungberg till Daniel af Thunberg daterat den 26/6 1783 finns i professor Folke Henschens deposition av Thunbergska och Henschenska papper i UUB. Stenhammars franska dagbokstext på svenska:

Det är svårt att avgöra hans karaktär. Jag hade en dispyt med Johan härom. För min del tror jag att han är mer dum än elak. Emedan han vill uttrycka sig elegant uttrycker han sig illa, orden fattas honom eller använder han dem fel. När han någon gång ljuger tänker han inte på det – eller gör han det möjligen bara för att få folk att skratta. Om han utträttar något i vetenskapen är det tack vare flit ty han är ej genialisk.

⁵ *Göttingische Anzeigen* 1769, 106. Stück, den 4/9, s. 962 f.

⁶ Efter förstörelsen av fakultetsarkiv, dissertationsbestånd m.m. genom de allierades bombraider har ett visst rekonstruktionsarbete pågått men någon tryckt studentmatrikel föreligger ej.

1773 var han åter i Kristianstad – och nu tycker jag att både han och jag landat på fastare mark. Han kommer snart att bli fortifikationsofficer och han får nu praktik genom att åter arbeta på fästningsbyggnaden i staden. Han tar officers-examen 1776 och 1778 blir han konduktör vid fortifikationen utan lön. Han kommenderas till Varbergs fästning för reparationsarbeten och till Karlskrona där han under sin släkting direktören Daniel af Thunberg deltar i ett pågående arbete på en dockbyggnad. Han biträder Thunberg ”vid Ritningars upgjörande” och gör ”Enligt dess föreskrift... Modell till Byggnaden under vatten för en qvadj framför Inventarii Kamrarne som påföljande året sattes i verkställighet”. 1780 tjänstgör han vid Bohus fästning. Han förflyttas till Göteborgs försvarsverk, kommer 1782 till Helsingborg för att ”å nyo bygga den förlorade Strandbryggan som samma år fullbordades” och skickas 1782 av Thunberg och sin chef, generalen Hermansson, till Varberg igen, denna gång för ”undersökning om en Hamns anläggande vid Warberg hvartill af mig uprättades project och Förslag” som ”påföljande året sattes i verkställighet”. 1784 är han tillbaka i Kristianstad där han vid det åter upptagna fästningsarbetet ”anförtröddes återstående Lignerne å nya byggnaden utstakande å Södra Fronten, tillika med Cassemattehalfvens uppförande på västra Hufvudlignerne”.

En kommendering 1786 kommer framtiden att te sig ljus:

i April ärhölt General Hermanssons ordres att begifva mig till Götheborg för att slå Bro öfver Götha Elf till Hisingen 800 al. lång; häraf gjordes 600 alr af Sten på radicer till 6 a 8 al^{rs} djupt vatten vidtog, då Bryggan därefter på Pålar upfördes och till Segelledens befrämjande försågs med Vindbrygga; och vardt denna byggnad samma år färdig. Hvarefter Hans Mt Högstsalig Konung Gustaf den 3^{dje}, som nådigst behagade taga detta arbete i ögonsigte, yttrade till min Chef General Hermansson att jag borde i Frankrike förkofra mig i denna Vettenskap hos Franska Ingenieurerne för Vattubyggnader och näst följande år erhöit Kongl. Mt Permission att begifva mig till Frankrike för att inhämta nödige kundskaper i Hydraliquen och i synnerhet att formera project till Kong Elfs och Engelholms Brobyggnader samt till Segelledens fullbordande förbi Trollhättan.

I maj 1787 anlände Ljungberg till ”den vidt bekante Cherbourges Hamnbyggnad”. Han förblev i Cherbourg en tid framöver varunder han – samma år – blev ”hugnad med Lieutnants Fullmakt vid Staten dock utan lön”. Samma år begav han sig till Le Havre för att där och i omgivningarna studera slussarbeten och delta i sådana. Han kom så till Paris för att arbeta under ”Chevalier de Perronet Directeur för alla Hydrauliske Byggnader” och nu blev han antagen som volontär vid arbetet med ”Pont de Louis Seize hvilken förträffeliga Byggnad i Paris öfver Seine Strömmen jag hade lyckan få bevista från början”. Året därpå, 1788, fick han äntligen konduktörs lön. I pauserna under den nämnda verksamheten hörde han föreläsningar i matematik och fysik av professorerna Cousin, Chart och Mauduit, ”uti diverse ämnen” och sysslade med de projekt han ålagts att utforma. 1793 var han åter i Sverige ”med ofvanbemälte arbeten presenterade och approberade af Vettenskaps Academien i Paris och därefter upviste, examinera-de och godkände af Kongl. Vetenskaps Academien i Stockholm”. Men nu var

Gustaf III död. ”Jag begärde audience af Hans Kongl. Höghet Regenten”, berättar han i ett senare brev till Gustaf IV Adolf⁷,

för att få presentera mine Arbeten, hvarom Herr Generalen och Commendeuren Mannerskants redan hade anmält; men erhöll ej denna audience förr än 6 Månader därefter; och under hvilken tid Arbetet vid Trollhättan, tillika med alla donationer blefvo bortgifne; då likvist denna Segelfart för allerhögst 1/6 af bemälte donationers värde hade kunnat värkställas, och Kongl. Majes¹ och Cronan bibehålla sine egendomar och revenuer. Hans Kongl. Höghet Regenten utmärkte väl ganska mycket tycke för mine Arbeten, men jag ärhöll dock ej annan ärsättning för min osparda nit och egen depense af 5000 Rd^l Specie, än at bli utnämnd till Major dⁿ 19 Majj 1794, hvilken Fullmägt dock ej i nåder mig tilldeltes utan ärhöll endast 4 års Utrikes permission.

Detta år, 1794, blev han i alla fall kapten vid fortifikationen. Hans egna ord om orsaken till att han sökte och fick ny permission: ”och som för då varande inga arbeten i Sverige voro i Hydrauliquen att företagas, ärhöll [jag] på Underdånig ansökan permission att få engagera mig i Utrikes tjenst”⁸, kan tyckas vara litet besynnerliga och har väl ingen annan förklaring än att han betraktade sig som specialist inom ”hydrauliquen” och överkvalificerad för de vanliga fortifikationsuppgifterna som naturligtvis fanns nu som annars och att han fått andra att tro det. När man gav honom fyra års förlängning av permissionen på en gång skedde detta mot gällande förordning som stadgade att förlängning icke fick sökas för mer än ett år i taget.⁹

Ljungberg reste nu i Ryssland och kallades 1795 medelst ett ståtligt pergamentbrev att vara korresponderande ledamot av Vetenskapsakademien i Petersburg.¹⁰ Han for så genom Tyskland och Italien. I Padua tycks han ha gjort lycka med en ”affaire”. En J. Lorenzon som kallar honom ”cher compatriot” skrev i januari 1797 från Venedig härom och sade att ”l’academie [Paduas] s’est empressée de vous recevoir au nombre de ses Correspondans”.¹¹ Ljungberg gjorde under sin resa ”flera nyttiga samlingar för Hydrauliken” och skrev medan han var i Venedig några egna arbeten i ämnet. ”Dessa öfversändes”, säger han,

af Franska Ambassadeuren därstädes till l’Institut National i Paris för att af dess Ledamöter Le Monge, Lapeyroue och Cousin examineras, hvarefter de med recommendation expedierades till le Conseil de Ponts & Chaussées, där dessa arbeten äfven vunno approbation under praesidium af Prony och remitterades till le Ministre de l’Interieur som behagade placera mig efter föregående rapport och därpå erhållen befallning af le Directoire Executif.

⁷ Daterat den 12/6 1799, RA, Biographica, L 35.

⁸ Som oftast eljest de nämnda anciennetetslistorna.

⁹ L. W:son Munthe (och E. Ericsson och G. Rabe): *Kongl. Fortifikationens historia* 4:1, 1719–1811, Stockholm 1930, s. 522. I detta arbete finns naturligtvis också alla utnämningsdata rörande Lars Daniel Ljungberg.

¹⁰ KB, Biographica. Kallelsen, dagtecknad den 23/4 1795 och undertecknad av Joannes Albertus Euler, lyder: ”Academia Scientiarum Petropolitana Virum Clarissimum Laurentium Danielem a[!] Ljungberg, ob assiduam Ejus in litteris colendis industriam commercio litterario secum jungere decernens, huius rei ut publicum existat testimonium, Diplomate hoc Correspondentem suum rite et solemniter declarat” etc.

¹¹ Brevet daterat den 28/1 1797, KB, Biographica.

Fyra avhandlingar, bl.a. om en sluss i Göta älv, hade citoyen Prony avgivit rapport om vid ett sammanträde i Institut National des Sciences et Artes, fysikaliska och matematiska klassen, den 6 Thermidor år IV, d.v.s. 1796, och klassen hade uttalat sitt gillande.¹² Följande månad utnämnde le Ministre de l'Interieur citoyen Ljungberg till "Ingénieur de ponts et de Chaussées dans les Départemens de la Dyle et des deux Nethes réunis à la résidence de Bruxelles", vilken syssla synes ha varit liktydig med Ingenieur en chef etc. som han på annat håll kallas.¹³ Här hade han tydligen bra betalt och "fördes", som han litet dunkelt uttrycker sig, "befälet öfver alla Hydrauliske Byggnader såsom Canaler, Slussar, Broar, Vägar och Skogar m.m. till dess jag 1797 den 18 September vardt befald af Gustaf den IV^{de} att öfvergifva min plats, och återvända till Fäderneslandet med löfte om 500 Rdl^r Lön och bli Directeur öfver Hydrauliske arbeten i Sverige". Här beskriver han möjligen det verkliga händelseförloppet på ett för honom själv mer positivt sätt än han bort, han skrev orden efter 1809 och då kunde man ju pådyvla den avsatte kungen ett och annat som kanske inte var så lätt att kontrollera och i det allmänna rävspel om de högre tjänsterna som rådde behövde man väl inte göra sig dåligt samvete för en sådan bagatell. Förmodligen fanns det inga andra dokument i ärendet än den anhållan han själv samma år räckte in till Kungl. Maj:t att få bli professor eller direktör för de hydrauliska arbetena i landet och det svar han fick, som, trots att fortifikationschefen Mannerskantz tillstyrkte, gick ut på att han finge komma hem och visa vad han dög till först så skulle man ta saken under övervägande.¹⁴ Att det inte var vem som helst som kom med en sådan begäran fick de beslutande dock klart för sig förutom av Mannerskantz' tillstyrkan av den imponerande titulatur Ljungberg nu använde: "Capitaine du Corps du Genie Mil. & designé major du Corps du Genie Hydraulique de Votre Maj, Ing. en chef des Ponts & des Chaussées de 3 Dep:ts en France, Correspondant de l'acad. des sciences de Paris, de S:t Petersbourg et de Padoua".¹⁵

På sommaren 1799 kom Ljungberg åter till Stockholm, men inte bara för det hydrauliska direktörsskapets skull. När hans fyrråriga permission hade tagit slut hade han begärt ett år till men fått avslag av Kungl. Maj:t som tyckte att det kunde vara nog, och som den tjänstledige inte infunnit sig hade Mannerskantz i mars anmält att han blivit avförd ur fortifikationens rullor.¹⁵ Ljungberg anhöll kort därpå att få bli återuppförd i dem och kunde med ett brev från svenske ministern i Paris styrka att han inte kunnat komma i tid därför att han saknat pengar till hemresan.¹⁵ Kungl. Maj:t biföll men bestämde att han skulle bestraffas vid hemkomsten. I juni skrev han så till konungen om sitt direktörsskap. Till jämförelse meddelade han att hans anställning som ingenieur en chef des Ponts & Chaussées för tre departement gav honom 4000 livres om året och dessutom 1200 för bureau och 800 för logi och han försäkrade:

¹² KB Biographica har två likalydande referat av Pronys föreläsning i ämnet.

¹³ Skrivelse från le Ministre de l'Interieur den 6 Fructidor år IV, Biographica, KB. I ett intyg om Ljungbergs franska verksamhet utfärdad av le Ministre des Relations extérieures (ibid.) kallas Ljungberg Ingénieur en chef o.s.v. I anciennetetslistorna heter departementena Bruxelles, Masricht och Anvers.

¹⁴ Ljungbergs anhållan och svaret anför i Munthes *Kungl. Fortifikationens historia* 4:1, s. 523.

¹⁵ Citerat (med ett par rättelser av uppenbart felaktig avskrivning) efter *Kongl. Fortifikationens historia* 4:1, s. 523.

Uppå Eder Kongl. Majestäts allernådigste befallning af dⁿ 19 Septr 1797 öfverlämnar jag med gladaste plikt de fördelar jag genom mine Arbeten Utrikes förvärfvat mig; och som Svensk undersåte, och som nu varande i 32 Året i Eders Kongl. Majestäts tjenst: anser som största skyldighet att deponera dem ned för Trohnen! och om jag kan vara mitt Fädernesland nyttig med den pratique och de samlingar jag förvärfvat mig i den Vettenskap jag Arbetat, och tillika utom den Corps i hvilken jag tjent Eders Kongl. Majestät i 22 år utan lön, kan som Hydraulisk eller economisk Conseiller eller Directeur gå Publicum tillhanda, och rådgifva dem i dylika ämnen; skall jag anse det som Eders Kongl. Majestäts allerstörsta nåd, om Eders Kongl. Majestät i Nåder vill anförtro mig dylikt göromål och i nåder förunna mig en proportionerad utkomst för den jag öfverlämnar; då jag för närvarande är öfverhopad af skuld och utan all annan ressource.¹⁶

Till stöd för sin ansökan har han väl bifogat de positiva intyg han fått med sig från Frankrike.¹⁷ Bergsrådet, sedermera ryska statsrådet Johan Erik Norberg, själv officer mekanikus och enligt *Svenskt biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*¹⁸ van vid bristande uppskattning i hemlandet, professor Melanderhjelm och major mekanikus Lidström, alla tre medlemmar av Vetenskapsakademien, förordnades att granska Ljungbergs arbeten. De gick igenom hans rekommendationsskrivelser och samlingar av ritningar¹⁹ och beskrivningar och anbefallde honom till någon tjänst, ”så at han icke måtte föranlåtas at lemna Riket och utomlands söka sit bröd”.²⁰ På förfrågan om vad de närmast tänkt sig svarade de tre att de inte kunde underlåta att anmärka

huru mycket så väl det Allmänna som enskilte kunnat vara lidande igenom välvillige, men i den rätta teorien mindre kunnige byggmästare, särdeles i den Hydrauliska byggningskonsten. Detta föranleder oss at tro, det en ConstructionsStat i likhet med den, som För Flottornas byggnad blifvit inrättad, men egentligen för hydrauliska arbeten, kunde blifva af särdeles nytta, om Eder Maj^t skulle i nåder tackas deraf någon inrättning anbefalla.

De menar så att de hydrauliska arbetena, d.v.s. ”Sluss- Bro och Hamnbyggnader, Vattuledningar, Strömränsningar, Mudringar Upfordringar med mera” alla förutsätter ”en grundlig theorie i Mathematik och physiska principers känedom, tillika med deras tillämpning, och borde således, enligt vår underdåniga tanka, en sådan theorie med dess tillämpning til practiken utgöra det egentliga föremålet för en sådan Constructions Stat”. De anser att man i dennas regi kunde vidareutbilda elever med god matematisk grund till hydraulikexperter, att företag av de nämnda typerna borde granskas av institutionens män och att även privata projekt skulle på begäran gås igenom.

¹⁶ Ljungberg till Kungl. Maj:t den 12/6 1799, RA, Biographica, L 35.

¹⁷ KB, Biographica.

¹⁸ 10, Uppsala 1844, s. 1 f.

¹⁹ En del dylika handlingar finns på Krigsarkivet.

²⁰ Odaterad skrivelse från Norberg, Melanderhjelm och Lidström till Kungl. Maj:t med anteckning ”Stockholms Slott den 26 Augusti 1799”, RA, Biographica, L 35.

Då Eder Maj^t altså skulle i nåder tackas, at nu och til en början antaga Capiten Ljungberg såsom hufvudman eller Intendent vid en sådan Stat, och åläggga honom denna förvaltning in til dess at det, hvilket Eder Maj^t vidare i nåder pröfvar höra til en Stat af sådan art, hinner blifva reglerat, så våga vi i underdånighet hoppas, at et så nyttigt ändamål som förberört är skal vinnas, emedan bemälte Capiten med en grundlig theorie förenar mycken practik, hvartil han i många år haft tilfällen så väl inom som utom Riket, och hvilket han lærer sjelf inför Eder Maj^t i underdånighet upgifva och närmare beskrifva.

Det kan vara inbillning men man tycker sig av och till när andra yttrar sig om Ljungberg höra en kvartston av tveksamhet visavi hans person mitt i uppskattningen av själva saken. De tre tillfrågade menar slutligen att det är angeläget att den eventuella inrättningen finge hand om "alla de samlingar af ritningar och handskrifter, hvilka han utarbetat och samlat, och hvilka vi uppå Eder Maj^{ts} nådiga befallning hafva granskat och funnit förtjena et sådant utlåtande, som deröfver är i underdånighet afgifvit. Sådane slags samlingar äro vid en Stat af sådan beskaffenhet, som är i underdånighet förberört, af mycket betydlig och särdeles nytta."²¹ Överintendenten Fredenheim var också intresserad och förklarade i ett memorial till konungen i september samma år Ljungberg vara en av de personer "hwilkas förwärfwade kunskaper kunna gagna Fäderneslandet, då Eder Maj^t finner utwägar at sätta dem i stånd och tilfälle därtill; och i fall Eder Kongl. Maj^t", fortsätter Fredenheim,

således Nådigst tackes ihugkomma honom, wågar jag i underdånighet hemställa, om icke honom kunde i Nåder updragas, at uti Eder Maj^{ts} Konst Academie [där Fredenheim var preses] och wid des Mekaniska Schola hålla särskilde föreläsningar uti alt som hörer til watn- och brobyggnader, äfwen med practisk anwisning dertil i ritning och modeller för de Elever, han, i samråd med öfwer Intendenten och Directeuren af Scholan, därtill finner skickeligast, samt at tillika uti sådane ärender biträda wid Eder Maj^{ts} öfwer-Intendents-Contoir, hwarom jag är öfwertygad, at Capitainen, lika med de öfriga därwid arbetande Embetsmän, skulle göra sig et nöje af med goda råd gå dem tillhanda, som för enskild räkning honom derom anmoda. Hans under sina resor med mycken upmärksamhet och skickelighet gjorde ritningar och beskrifningar kunde icke heller på et tjenligare ställe äfwen af honom sjelf anwändas til det allmännas nytta, än om han wille öfwerlämna dem til Academiens Bibliothek, och egenteligen den afdelning som innefattar Architecturen och Mekaniken. Altsammans wore en stor förbättring uti et af Eder Maj^t anlagdt underwisningswerk, och uti et land, så omgifwit och genomskurit af watn och strömar, som Sverige, är en särskild och fortfarande underwisning om byggnader wid, uti och öfwer dem af den wigt och angelägenhet, at den förtjenar blifwa en af de Nådiga anstalter, genom hwilka Eder Maj^t sträcker sin omsorg äfwen til framtiden.²²

²¹ Nyss nämnda odaterade skrivelse från Norberg, Melanderhjelm och Lidström till kungen, RA, Biographica, L 35.

²² Carl Fredenheim till Kungl. Maj:t ("Underdånigste Memorial") den 28/9 1799, RA, Biographica, L 35.

Det var ju egentligen en god idé, att centralisera vattenbyggnationerna till ett beslutande respektive konsulterande organ med inbyggd undervisning och ur militär synvinkel var saken så mycket angelägnare som fortifikationens eget informationsverk²³ inte hade mycket att bjuda inom hydrauliken men, så här efteråt, kan sägas ha behövt det då ju den här tiden våra avlägsna landgränser byttes mot sjögränser på nära håll och de inre vattenkommunikationerna i största allmänhet började anses viktiga. Det blev emellertid inget av planen antingen det nu berodde på misstro mot Ljungberg eller något annat, t.ex. slöhet hos de beslutande. De allmänna arbetena av det här slaget kom 1819 i händerna på Kungl. Strömrensningskommittén och fick så småningom sitt eget ämbetsverk i Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen. Directeuren in spe för en Hydraulisk Corps fick nöja sig med 333 riksdalers årlig lön och nådig befallning att stå beredd att biträda vid hydrauliska uppdrag när så kunde komma att behövas. I Göttingen var Meister död men Kästner levde än och kan tänkas ha hållits underrättad om utvecklingen genom Jöns Matthias Ljungberg. Om så var fallet bör han ha skakat på huvudet åt ett så förfuskat slut på ett fint uppslag helt i Pehr Elvius' och hans egen anda.

Ljungbergs villkor förbättrades dock samma år därigenom att han även fick löjtnants lön genom ackord och året därpå blev utnämnd till major i armén. Under de följande åren arbetade han på Åland där han genomförde en hamnbyggnad vid Signilskär, och i Kristianstad där han "anbefaltes att undersöka huru och på hvad sätt Christianstads Fästning måtte återvinna den styrka i Försvaret som den förlorat genom Vattusänkningen i Helge å, sedan den fått ett nytt utlopp åt hafvet genom Yngsjö Canal och formera project och omkostnads Förslag därtill". 1805 blev han överstelöjtnant i armén och fick en gratifikation för sitt arbete vid Signilskär. 1806 var han i Pommern och var bl.a. sysselsatt i Stralsund och blev sårad under fransmännens anfall i augusti samma år, fortsatte hemkommen med försvarsplaner för kusten från Stockholms skärgård till Gävle och var verksam med att rensa upp hamnen vid Signilskär som ryssarna täppt igen. 1808 blev han överstelöjtnant vid fortifikationen dock utan sådans lön och detta år var hans hydrauliska kår åter aktuell men utan resultat. 1809 var han fortifikationschef vid norra armén, 1810 "under förklarade ofreden mot England" på Gotland för fästningsarbeten m.m. 1812 blev han överste i armén. Det året var han i Köpenhamn för att bevaka sina intressen efter broderns död.²⁴ Man får nog sätta den uppfinnaraktivitet han nu börjar visa i samband med detta. Han överlämnade detta år till Kungl. Maj:ts disposition "en ny methode att upparbeta Hamnar och grafva under vatten efter egen upfinning och på egen bekostnad af 10000 Rdl, hvilken vunnit Kongl. Maj:ts och Dess Wettenskaps Aproprobation, emedan den mera befördrar arbete och det på större djup låter sig göra än medelst de till dato gifne maskiner." Liksom han möjligen alltid gått något över sin förmåga verkar han ha förtagit sig med denna maskin både när det gäller ekonomin och förväntningarna.

De närmaste åren arbetade han med Kristianstads fästning, fick kaptens lön, kommenderades till norska gränsen som fortifikationschef, var med om belägringen av Fredrikshalls fästning och verksamheten på denna därefter, blev ridda-

²³ Därom i *Kungl. Fortifikationens historia* 4:1, s. 524 f.

²⁴ Ett brev från L.D. Ljungberg till professor Thomas Bugge daterat den 1/1 1813 vari Lj. tackar efter sitt besök finns i KB Köpenhamn, "Ny Kgl. Saml", 40–2749.

re av Svärdsorden, började långvariga uppgrävningar av Skeppsholmens stränder och gjorde ett projekt ”till park mellan Clara trackten och Kungsholmen medelst Sjöns uppränsande alt till Ulfsunda, Strändernas formerande och planterande till Promenader, grundat på de uppgifter Riksens Ständer framtedt vid Riksdagarne och uppgifvit såsom högst nödigt att iagttaga för innevånarnes hälsas conserverande”. Om dessa sina planer på Stockholms omdaning skrev han 1819 i *Allmänna Journalen*.²⁵ Han lämnade också ifrån sig ett ”fullständigt Project till Götha Elfs befriande från upgrundning”, uppdrogs att bygga en kanal i farvattnet framför Fredrikshof och fick en kunglig gratifikation för det, fortsatte med Skeppsholmsarbetet, gjorde kostnadsberäkningar för tillslutning av Ox-djupet och fick 1820 av någon anledning – väl under ett statsbesök – av ”Hans Kejsrerliga Mt Alexander den I^e St Annae Ordens 3^{die} Class”.

I numret för den 8/12 1819 av *Allmänna Journalen*²⁶ övergår Wallmark i sin följetong ”Fuselbrenner den yngres Resa till Stockholm år 1913” på den vandring bland svenska missförhållanden som resan utgör från pastoratsval, som bör avgöras med kortspel, till svensk avundsjuka och dess följder. En riksdagsman kommer till Fuselbrenner med ett förslag att man skall landsförvisa all överlägsen förtjänst i vilket yrke det vara månde. Förslagsställaren har läst att efesierna fördrivit Hermodoros med orden ”Ingen af oss bör vara den andra öfwerlägsen i något; om en sådan finnes, må han söka sig en fristad hos våra grannar.” Riksdagsmannen menar att det är skada att efesierna berövat svenskarna ”äran af att ha gifvit första exemplet i en sak, som ligger den Swenska afwundsjukan så nära”. Fuselbrenner anmärker att man i Sverige dock i alla tider handlat i stil med efesiernas paroll. Polhem t.ex. har först via andra länder kunnat få sina maskiner och andra uppfinningar accepterade i sitt hemland. Gustaf III skall först utomlands ha hört talas om Scheele varefter en annan person med samma namn fått ett nådevedermäle avsett åt kemisten som hunnit avlida. Fuselbrenner-Wallmark radar så upp andra illa behandlade svenska begåvningar: bergsvetenskapsmannen Rinman, kartografen, Norrlandsspecialisten m.m. Hermelin, mekanikern Åkerréhn, bergsrådet Johan Erik Norberg, Charles Axel Nordberg, d.v.s. Jöns Matthias Ljungbergs medhjälpare i Köpenhamn²⁷, instrumentmakaren Ahl (verksam i Köpenhamn), en anförvant till Pehr Elvius och Jöns Matthias Ljungberg. Wallmark drar vidare fram den anonyma skriften *Förfuskad allmän Hushållning i Sverige til 1809 års Riksdags början*²⁸ vars författare, J.D. Löfving, klagar över det hopplösa att vara begåvad i Sverige och frammanar den ene efter den andre som bara mött motigheter – Polhem, modellkammardirektören Jonas Norberg, Åkerréhn, Rinman, Hermelin, direktören Johan Daniel Löfving, d.v.s. författaren själv, professor Sjösten, Ahl, Charles Axel Nordberg och den tydligen emigrerade Elvius. Detta uppradande av illa lönade förtjänstfulla män lockade till gensagor och polemik följde. Bl.a. kom den att gälla Wallmarks sätt att blanda förment stora namn med små, somliga var ju så små att man aldrig hört

²⁵ Ljungberg skrev härom i nr 196, den 26/8 1819. Han bemöttes av KVA i nr 212 samma år och fortsatte i nr 213.

²⁶ *Allmänna Journalen* 1819, nr 285, den 8/12.

²⁷ Wallmark förväxlar liksom författaren till den nedan nämnda skriften *Förfuskad allmän Hushållning* J.M. Ljungbergs medhjälpare Charles Axel Nordberg (om honom se *Dansk biografisk Leksikon*, red. af Engelstoft, XVIII, Köpenhamn 1939, s. 241) med bergsrådet Johan Erik Norberg (om honom se *Biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män* 10, Uppsala 1844, s. 1 f.).

²⁸ Två upplagor 1810 och 1815 (KB).

talas om dem, t.ex. Jöns Matthias Ljungberg. Wallmark försvarade sig i början av 1820²⁹ och visade bl.a. att Ljungbergs namn inte var så smått som synas kunde. I numren 39 och 40 av *Journalen* fick Jöns Matthias Ljungberg en sen upprättelse grundad på "authentiska, tryckta och otryckta Original-Handlingar",

hwilka benäget blifvit meddelade af den framlednes härvarande Broder, Hr öfwersten och Riddaren Ljungberg, en man, som, om han lyckligtvis ej liknar sin broder i fruktlösa bemödanden att gagna sitt Fädernesland, likwäl, som han, i fremmande länder gjort heder åt Svensk lärdom och Svensk duglighet.

Hade Wallmark nu gjort Jöns Matthias Ljungberg en sen tjänst – *Allmänna Journalens* ord om denne trycktes även i bokupplagorna av *Fuselbrenners Resa*³⁰, kom ordagrant igen i *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män* och gick därifrån med sina rätt och fel till senare svenska, danska och tyska uppslagsverk och andra skrifter där han förekommer – så blev han nu också den som lyssnade på Lars Daniel Ljungbergs bekymmer. För en tidningsman var dessa naturligtvis av intresse men Wallmark visade därutöver 1820 såtillvida stark uppmärksamhet visavi Ljungbergs vetenskap som han i sin *Swenska Språkets Skönheter i Vers och Prosa, eller Svensk Anthologi*³¹ högstämt skaldade om "Dockebyggnaden i Carlskrona", kanaler, dammar och andra vattenarbeten.

Ljungbergs ekonomi var usel och han kände sig alltmer förföljd av motgångar. Kanske hade han rönt oförtjänta sådana, kanske var han en tekniskt begåvad person som många andra men utan förmåga att se sin begränsning och möjligen var det av och till inte eget han hade att komma med utan idéer han inte riktigt smält – hur som helst tycks han känna sig förföljd och ger intryck av att vara något omtumlad av sina bekymmer redan innan han är riktigt gammal. Ännu 1821 har han åtminstone ett uppdrag men de synes komma sparsamt nu. I april 1822 anhåller han i brev till konungen att få komma i åtanke efter den avlidne generalmajoren A. Bäck³² – 1813 hade han äntligen fått kaptens lön och fick aldrig mer – men han blev förbigången nu också. Redan 1818 hade Wallmark fått hand om hans beräkningar rörande olika muddermaskiners effekt, väl gjorda i syfte att visa hans egens överlägsenhet. Därefter kommer hans brev till publicisten ganska tätt³³ och det är mest fråga om att Wallmark skall hjälpa som den mäktige tidningsman han är. I ett odaterat brev från 1822 eller något tidigare³⁴ berättar Ljungberg att han skall resa utomlands och att han till den änden fått rekommendationsbrev av greve Engeström till ett antal europeiska huvudstäder. Han har samma dag varit i kabinettet och lämnat in sin avskedsansökan vari han sagt att han nödgas söka sitt bröd utomlands för att inte svälta ihjäl då han nu gång på gång förgäves anhållit hos rådet och kungen att i sin tur få begagna de kunskaper vartill han på nådig befallning uppfattat sig varmed han väl syftar såväl på utebliven befordran och brist på uppdrag som på därav orsakad dålig eko-

²⁹ *Allmänna Journalen* 1820 nr 38, 39, 40, den 16/2, 17/2, 18/2.

³⁰ Stockholm 1819 och 1832 ("Bilagor").

³¹ Första Delen, Stockholm 1820, s. 278 f.

³² Ljungberg till Kungl. Maj:t den 25/4 1822, RA, "Ansökningar, och meritförteckningar", Armén L 6:1.

³³ 12 brev till Wallmark 1818–1829, KB, Ep V 4:13.

³⁴ Nr 147.

nomi. En bekant till honom har hand om värderingen av hans hus och resan liknar en flykt. Åter spökar hans gravmaskin och nu är han dystert över att Baltzar von Platen kommit hem från England med en grävmaskin för kanalarbeten, en maskin som dessutom inte är bra enligt Ljungbergs förmenande. Den 22/9 1822 har han kommit till Köpenhamn och skriver den dagen till Wallmark att han rest till främmande land för att ”i 70de året söka ett nytt Fädernesland, att där få nödigt uppehälle!” Genom ett felaktigt meddelande om ett skeppsbrott tror han sin egendom – ritningar, pengar och kläder – vara förlorad och säger sig inför denna råge på alla sina olyckor ha fallit i dvala. Han ser om sitt hus, d.v.s. det han ärvt av brodern, och tycker sig lurad av den som haft det om hand. Han skall snart vidare till Kiel, Hamburg och Amsterdam. Fort är han emellertid hemma igen och i hans brev till Wallmark kan man följa hans kamp för gravmaskinen och för att komma upp i luset överhuvudtaget. Många mer och mindre kända personer är inkopplade och den hydrauliska skolan kommer åter upp till diskussion. Vid ett tillfälle då hans maskin varit i gång har hans manskap blivit överfallet av någon som funnit maskinen oduglig eller känt sig bortrationaliserad och som också försökt sänka den genom att borra hål i den.³⁵ Och ett engagemang i Djurgårdskanalen skaffar honom ytterligare bekymmer till följd av förment falska ritningar, kostnadsberäkningar och andra kalkyler av annans hand. Ljungberg får skulden, tror att han skall få rätt av kanalkommittén och begär syn. Ingen syn blir av, arbetet står stilla och Ljungberg beskylls för försumlighet. Han säger att kommitténs beteende undersökts lagligen – affären förefaller verkligen skum – och att örlighet och oriktighet fastslagits. Inget annat händer dock än att ryktet att han inte fullgjort arbetet tar bättre fart. Han säger till Wallmark: ”Jag är i nöd, jag ber om hjälp.” Den 29/3 1829 kan han meddela att tre riksdagsmän bett honom komma med en berättelse om de motgångar han rönt efter sin hemkomst från Frankrike. Wallmark har tydligen redan tidigare sagt sig kunna börja sättningen av en sådan och samma år, d.v.s. 1829, kom en broschyr ut i Stockholm som innehöll Ljungbergs självförsvar och biografiska notiser.³⁶ Skriften handlar om ringaktning för ”vetenskapers grundeliga inhämtande i Sverige”, om kanalarbeten som gått överstyr, Stockholms försköning, gravmaskinen m.m. Ljungberg säger att han skriver för att freda sitt minne, han är 77 år gammal och något materiellt vederlag räknar han inte med att hinna få. ”I allmänhet”, skriver han,

anses vetenskapers grundeliga inhämtande i Sverige som en sak utan ändamål, och de äro få som grundeligen vinnlägga sig derom, utom de som vid Academierna derigenom söka sin utkomst. Man påstår, att vetenskaperne kosta mycket och gagna litet. Jag har hört sägas om den eller den: han har godt hufvud, han har lärt sig allt sjelf, han behöver inga vetenskaper, och denne får straxt ett blindt förtroende. Sådana omdömen fällas af dem som ej förstå den sak de bedöma. En Bonde får förtroende att bedöma Ritningar i Architecturen, och han förstår ej att draga en parallel linie. På hans yttrande blir likväl en med vetenskaplig behandling uppgjord Ritning förkastad; detta förkastande af öfver Ståthållaren godkändt, och af Kongl. Maj:t stadfäst: En

³⁵ Ljungberg till Wallmark den 26/1 1829.

³⁶ [L. Ljungberg: ”Självförsvar med självbiografiska notiser”], Stockholm 1829 (LUB).

yngling påhittar tillfälligtvis en ny idé att slipa yxor vid ett hvarf, recommeras till en slip-inrättning, och vinner sitt ändamål. Nu anses han förstå allt och ställes i spetsen för arbeten, utan att känna deras vikt. Andra som tillfälligtvis träffat på en idé, uppstiga till förtroende, och anses skicklige till allt, utan att äga erfarenhet; men beror då skickligheten till en mängd sakers utförande, endast af naturlig fallenhet, och födas somliga människor med fullfärdiga kunskaper utan behof att inhämta dem?³⁷

Ännu 1834 sökte författaren hjälp hos Jakob de la Gardie d.y. för de olyckor han råkat i till följd av sitt arbete med Djurgårdskanalen.³⁸

Kvarlåtenskapen var inte lysande när Lars Daniel Ljungberg dog 1836, 83 år gammal och ogift liksom brodern varit. Det värdefullaste i våra ögon var Georg Christoph Lichtenbergs brev till brodern Jöns Matthias Ljungberg som säkerligen fanns kvar när den gamle översten dog men nu är försvunna. Dem och deras värde hade pigorna Ulrica och Anna Lisa Lindström ingen glädje av. Men det övriga skulle delas mellan dem eftersom de inte fått någon lön på sju respektive tolv år.³⁹

³⁷ Sidan 4.

³⁸ L.D. Ljungberg till J. De la Gardie d.y. den 25/1 1834, LUB D 1 G, Saml. D 1 G 326. I samma samling även ett brev från densamme till densamme skrivet i maj 1826.

³⁹ 1836 års bouppteckningar, 4 bandet, 155, Stadsarkivet, Stockholm.

E. A. Karlfeldt som minnestecknare

Av Åke Lilliestam

Torsten Fogelqvist, som var Erik Axel Karlfeldts biograf och också blev hans efterträdare i Akademien, svarade för den postuma utgåvan av Karlfeldts *Tankar och Tal* som trycktes 1932, året efter skaldens död. Fogelqvist stod inte bara för urvalet av de prosastycken som ursprungligen stått att läsa på skilda håll. I ett insiktsfullt förord tecknade han konturerna av Karlfeldt som prosaist med begränsad produktion. Uppsatserna under rubriken Tid och landskap anslöt sig mer eller mindre nära till Karlfeldts lyriska författarskap. De stycken som Fogelqvist samlade under beteckningen 'Monument och eftermälen' visade Karlfeldts kvaliteter som minnestecknare, insiktsfullt karakteriserade av Fogelqvist i förordet. Urvalet gav vackra exempel. Minnesord över vänner som Anders Zorn och Gustaf Fröding vittnade om hans förståelse för besläktade andar. Respekten för den idéburne publicisten Ernst Beckman, en gång skaldens gynnare, och för C. D. af Wirsén, den förkättrade föregångaren vid det dagliga arbetet inom Akademien, kläddes i övertygande ord. I talen över G. Stiernhielm och J. O. Wallin ingick Karlfeldts litterära bildning och känslor för hembygden en anslående förening.

En biografisk utveckling är här på sin plats. Karlfeldt föddes 1864 i Folkärna socken i Dalarna. Han blev student i Västerås 1885 och bedrev sedan vidare studier i Uppsala. Som lärare verkade han vid Djursholms samskola 1893–95 och vid Värmlands folkhögskola i Molkom 1895–96. Efter att någon tid ha undervisat vid Stockholms Borgarskola beträdde han 1900 biblioteksbanan. Under några år framåt var han amanuens vid Kungl. biblioteket. Han blev 1903 bibliotekarie hos Lantbruksakademien. Redan 1904 valdes han in i Svenska Akademien. Som bibliotekarie slutade han 1912 då han blev Akademiens ständige sekreterare.

Bland skaldens kvarlåtenskap gömmer sig flera orationer som ännu inte nått trycket. Här märks det långa minnestal – länge dolt i familjens ägo – över bortgångna personligheter som Karlfeldt höll vid den årliga nordiska festen vid folkhögskolan i Värmland, där han den gången 1896 verkade som lärare, varom mera nedan.

Hit hör talet i februari 1925 till landsmännen i Dalaföreningen i Stockholm, ett vackert vältalighetsprov med dess för Karlfeldt sällsynta ideologiska betraktelse. Han presenterar i talet sin syn på patriotism och internationalism, hur dessa krafter kan förenas. Han för folkflertalets talan men tar avstånd från klasskampen. Grundsynen är liberal. Talaren Karlfeldt är optimist, han bekänner sin

Åke Lilliestam, f. 1925, FD, har varit överbibliotekarie vid Karolinska institutet. Han har bl.a. författat *Gustaf Steffen. Samhällsteoretiker och idépolitiker* (1960) och ett flertal bibliografier samt varit redaktör för PHT (1973–80).

tro på en framtida försoning mellan folken. Politikerns och krämarens krassa syn på tillvaron råder då inte längre. – Talet är ett svar på Victor Svanbergs bekanta angrepp på Karlfeldt i Clarté samma år för romantisk asocialitet och förment otidsenlighet, ett meningsbyte som inte lär ha vare sig föregåtts eller efterföljts av någon personlig kontakt mellan Karlfeldt och Svanberg.¹ – Dessa tal liksom de otryckta som nämns i det följande kan läsas i Kungl. biblioteket, där de förvaras bland skaldens papper.

Karlfeldts syn på Dalarnas och dalfolkets plats i historien skymtar i det festtal som han höll i Nordiska Museet i maj samma år, 1925, när Carl Milles' staty av Gustav Vasa avtäcktes, även det ett tal som endast varit tillgängligt i referat i dagspressen. Lätt glider skalden över renässansfurstens maktfullkomlighet och realpolitiska cynism.

Till gruppen av tal som Karlfeldt höll över vännerna och som infördes i *Tan- kar och Tal* anknyter de otryckta hyllningsord som Karlfeldt 1927 riktade till Wilhelm Peterson-Berger, hans tonsättare framför andra, på dennes bemärkelse- dag. Talet är avspänt och förtroligt. Här finns humor och måtta. Karlfeldt har svårt att handskas med Peterson-Bergers ogillande av romantiken som ord och företeelse. Till sist bestämmer sig skalden för att det som tonsättaren vänder sig emot måste vara en falsk och ytlig form av romantik.

Till de tryckta tal som inte fått plats i Fogelqvists urval hör inträdestalet i Svenska Akademien 1904, återgivet i Akademiens handlingar för året. Karlfeldt talade över historikern Clas Teodor Odhner, ett ämne som uppenbarligen passa- de honom mindre väl. Karlfeldt har inte fått ut särskilt mycket av sin läsning av Odhner. Dennes insatser som skandinav skildras med förståelse och välvilja men någon själslig frändskap i övrigt tycks inte ha förelegat. Karlfeldt har läst in och refererar två av Odhners historiska arbeten under det att hans bidrag som lä- roboksförfattare får blott begränsat utrymme. Och hans arbete som riksarkivarie saknas helt. Av särskilt intresse är i stället ett brev som Karlfeldt citerar. Odhner berättar där på ett för honom ovanligt, självutlämnande sätt hur han från 13 år vistats i andras hem. Odhner presenterades 1992 i en artikel i SBL. Hans lev- nadstecknare var historieprofessorn Herman Schück, själv sonson till Karlfeldts kollega och pålitliga stöd i Akademien Henrik Schück, en gång hans lärare. Den yngre Schück, som använt talet, antar att det rör sig om ett fästmansbrev till Emma Knös, Odhners blivande hustru. – I Odhners samling i Riksarkivet finns inga familjebrev. Vände sig Karlfeldt till änkan, i livet till 1925, och fick låna material? Brevet blir genom Karlfeldt en viktig källa eftersom allt talar för att originalet är förkommet. – Karlfeldt nämner i talet om sin tvekan att acceptera invalet och huvudintrycket är att Karlfeldt inte var särskilt väl till mods när han skrev det.

Ännu ett minnesord, bland de redan tryckta, från Karlfeldts sida förtjänar vad ett avsnitt beträffar att lyftas fram till beskådan. I ett direktörstal som skalden höll i Akademien 1912 påminner han om att tvåhundra år förflutit sedan J. J. Rousseau föddes. Efter att ha pekat ut Leo Tolstoj som dennes efterföljare erin- rar han om den under året bortgångne August Strindberg. Det är det enda utta- lande vi har av Karlfeldt om hans samtida kollega:

¹ Jfr Karl-Ivar Hildeman, *Karlfeldt före Karlfeldt*, Sthlm 1995, s. 135–136. Hildeman betonar den sociallibera- le Ernst Beckmans inflytande över Karlfeldts åsiktsutveckling.

Innevarande år har sett en annan Rousseaus lärjunge gå bort, vår landsman Strindberg. En bekännare, en själfplågare, en naturdyrkare var äfven han, och man måste häpna öfver de mängder af gammalt och nytt kulturstoff, af tvifvel och aning, af hat och kärlek hans snille förmått upptaga, omsätta och vraka, innan han, i en underlig cirkel återkommen till sin utgångspunkt, blott begärde att efter lifvets margfaldiga oro få lägga sitt hufvud till hvila på kudden i barnaro och barnatro. Det bildade Europa har känt stötarna af denne mans vulkaniska själ. I den svenska vittherheten står han som en skroflig koloss, ett vågmärke, för sällsamt och stort att ses förbi.

Förstlingsverket bland Karlfeldts högtidstal är det nämnda Molkomtalet, hållet 1896, året efter den litterära debuten med *Vildmarks- och kärleksvisor*.² Karlfeldt parenterar tolv personer som avlidit under de senaste lika många månaderna och urvalet av nordiska personligheter är uppenbarligen hans eget. Grupperingen av talen går ingalunda efter dödsdatum. Karlfeldt följer andra regler. Han börjar med två politiker: Gustaf Lagerbielke (1817–1895) och Jöns Rundbäck (1830–1895); den förre är den siste lantmarskalken som på goda grunder prisas för sin storsinta hållning, då ståndsriksdagen upplöstes; den senare är folkskolläraren som blev inflytelserik lantmannaföreträdare i den nya kammarpolitiken. Så följer Sven Lovén (1809–1895) och Per Hedenius (1828–1896), föregångsmän inom den frambrytande naturvetenskapen resp. medicinen, Lovén knuten till Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm, den senare en tid rektor magnificus i Uppsala, Karlfeldts egen Alma Mater. Så begrundar han den unge Gustaf Nordenskiölds – av den finländska släkten – öde, som forskningsresande redan framgångsrik etnograf och mineralog, tidigt bortgången. Nordenskiöld (1868–1895) var i själva verket yngre än Karlfeldt och dödsbudet har gripit honom.

Med framsynta formuleringar tecknar Karlfeldt minnet av två radikala kvinnliga författare, Sofie Adlersparre (1823–1895) och norskan Camilla Collett (1813–1895). Karlfeldt visar sig ha en klar blick för Adlersparres betydelse för den framväxande kvinnoemancipationen som har all hans sympati. Den utförligaste levnadsteckningen ägnar Karlfeldt åt den under året 1895 bortgångne Viktor Rydberg, född 1828 och av allt att döma den ende av de tolv som Karlfeldt personligen råkat i livet. De hade mötts under Karlfeldts tid som lärare vid Samskolan på Djursholm. Minnesorden är burna av den unge Karlfeldts uppskattning av Rydbergs diktning men också präglade av vad han tyckt sig se av dennes enkla och nobla hållning till de medmänniskor han mötte. Karlfeldts ordval är här särskilt högstämnda och påverkade av tidens anda.

Teologin representeras i Karlfeldts urval av Fredrik Fehr (1849–1895), pastor primarius i Stockholm och kyrklig vältalare – det framgår att Karlfeldt lyssnat till honom vid ett enstaka tillfälle. Dansken bland de döda skandinaverna är fornforskaren George Stephens (1813–1895), engelsman till börd, längsta tiden verksam i Köpenhamn, en tid arbetande vid Kungl. biblioteket i Stockholm som efter tiden i Molkom skulle bli Karlfeldts egen arbetsplats. Folkhögskolan var då den växte fram både en skolform och en ideologi med egna förtecken. Så presenterar Karlfeldt mycket riktigt den norske folkhögskoleföreståndaren Herman Anker (1839–1896). Att intrigörer kunde göra sig gällande även i skolans värld vet redan Karlfeldt och han antyder att intriger rent av bragt Anker på fall.

² Talet efterlystes på sin tid av Karl-Ivar Hildeman i hans Karlfeldtsbok *En löskekari*, Sthlm 1977, s. 112: Just Rydberg stod i centrum för det tal Karlfeldt höll vid den Nordiska festen i Molkom i början på mars 1896, och sin minnesteckning kunde han grunda på personlig syn. Den är mig veterligen förlorad; beklagligtvis, eftersom den tycks ha gjort starkt intryck och uppmärksammades från skilda håll.

Slutligen tecknar Karlfeldt minnet av Ankers landsman Jens Andreas Friis (1821–1896). Denne som skönlitterär skildrare stötte Karlfeldt på redan under sin skoltid. Att Friis har gått till eftervärlden som utforskare av det lapska språket är väl bekant för Karlfeldt; han berättar att han under studietiden mött en forskare med denna specialitet. Han syftar på Karl Bernhard Wiklund (1868–1934) som längre fram, 1905–33, var professor i finsk-ugriska språk (varibland samiska) vid Uppsala universitet.

Hos Karlfeldt ingick gammaldags bondekonservatism och modern kulturradikalism redan en egen förening. Hans kännetecken som prosaist och som personskildrare skymtar redan i detta första verk. Fogelqvists samlade omdöme om honom blev att hans styrka låg mer i känslan än i reflexionen. Det gäller i lika mån för den text som här ederas.

På den tid då Karlfeldt levde och verkade var intervjuer i dagspressen inte alls lika vanligt förekommande som de blev senare. Den första intervjun med honom gjordes 1904 vid invalet i Akademien. Den följdes av ännu en 1912 när han utsågs till ständig sekreterare. Från 1920-talet finns några frågesamtal noterade. Gemensam för dessa intervjuer är den ännu rådande högaktningssfulla tonen mot den utfrågade.³ En av de sista intervjuerna med honom gjordes 1930 och infördes den 1 juni detta år i *Hufvudstadsbladet* i Helsingfors. Den utförliga artikeln är rubricerad 'Ett samtal i Svenska Akademien om Nordens andliga enhet och poesins eviga frihet' och är hittills obeaktad av forskningen. Intervjuaren Carl Henrik Clemmensen, har ett särskilt gott handlag med honom. Karlfeldt är mera meddelsam än han brukat vara. Han nämner om sina preferenser för H. C. Andersen och Ludvig Holberg. Man får veta att litteraturforskaren Vilhelm Andersen och diktaren Holger Drachmann hör till dem han känner. Karlfeldt tillfrågas om sin åsikt om social tendensdiktning och det nyanserade svar han lämnar har full aktualitet. Han ger intervjuaren sin syn på diktarens arbete och intygar om sig själv: "Jag känner mig som en alldeles vanlig människa." Litterära erkännanden har inte kunnat påverka dalkarlen. Redan i Molkomtalet vittnade Karlfeldt om sin respekt för de ringaste bland människor. Och det nordiska tänkande som präglar talet av 1896 återkommer på ett inte mindre övertygande sätt i svaren på den sena utfrågningen, gjord året före Karlfeldts död. Här råder ett obrutet samband.

Den som ställde frågorna till Karlfeldt var en ung dansk publicist, född 1901. Clemmensen medarbetade företrädesvis i konservativ dagspress i Köpenhamn, en period som korrespondent från London. Men hans bana bröts. I augusti 1943 skärptes motsättningarna till den tyska ockupationsmakten och undantagstillstånd infördes i Danmark. På en järnvägsstation, Østerport, kom Clemmensen i dispyt med en journalist hos den nazistiska dagstidning som fanns i Köpen-

³ Den som i tryckta framställningar söker efter mera förbehållslösa beskrivningar av Karlfeldts personlighet än som framkommer i de återopade samtalen med honom bör nog hänvisas till vittnesbörd som avlades av personer som kände skalden i hans samtid och som därtill levde tillräckligt länge för att kunna klä sina intryck i en modernare tids språk. En av dem är akademikollegan Anders Österling som tog till orda i *Stockholms-Tidningen* 1955 under rubriken "Så minns jag Karlfeldt" – artikeln trycktes året därpå om i en samling av minnesartiklar kring olika konstnärliga personer redigerad av Birger Christofferson. Österling iakttar Karlfeldt på nära håll i och utanför arbetet vid Akademien. Han finner honom dryg och det är osäkert om han tyckte om honom. En kvinnlig iakttagare är skulptrisen Lena Börjesson (1879–1976), länge bosatt i Paris. I livfulla sena minnen *Mitt livs lapptäcke* (1957) beskriver hon i ett särskilt kapitel Karlfeldt som en kär vän att umgås med av och till i unga dagar.

hamn. Kränkningen fick till följd att Clemmensen längre fram på dagen avrättades av en dansk dödspatrull.⁴

Minnestal över de under året avlidna vid Molkoms folkhögskolas nordiska fest 8 mars 1896

Det var en gång en sjuk skald, som satt och väntade på döden. Hans sluträkning med livet var uppgjord, och sysslolös satt han i den sista, inbrytande skymningen och diktade en fantasi om honom, som han väntade. Han drömde sig själv in i gestalten av den gamle doktor Faust, reformtionstidens ryktbare häxmästare, som kände naturens alla hemligheter och smakat all tillvarens sötma och bitterhet. Den mäktige trollkarlens stund var kommen. Mot det stora och obehagliga, som nu nalkades honom var hans häxkonst tam. Och han tyckte, att hela mänskligheten satt skälvande med honom i dimman, som uppsteg från det mörka, okända landet, medan hofslagen av dödens häst förtogo allt annat ljud i världen.

På alla vägar och stigar rider döden fram. Han susar fram som stormen, han har brådtom, ty hans skörefält är stort. Så har han farit under det år, som senast gått, liksom under alla år sedan tidens begynnelse. Hjärtan som blödt och hjärtan som fröjdats, ögon som lett och ögon som gråtit har han bärgat till sin stilla hvila. Den som längtande sträckt sina händer emot honom som mot en vän och förlössare, och den som med sina sista andetag anropat honom om uppskof och förskoning – mannen, hvars rykte sent dör, och han, hvars åminnelse är slocknad, innan den första sommaren gräs hunnit gulna på hans grav, har förts med som viljelösa fångar i dödens triumf. Sida vid sida i den breda syskonbädden täckas allas stoft förr eller senare av glömskans mossor, och deras plats varder ej funnen mer. Men ännu när de äro borta gå deras gärningar till en tid omkring på jorden och vittna om dem – vittna *för* dem eller vittna *mot* dem.

Urgammal är nordbons sed att hedra fädernas minne. Över den fallne hövdingen uppkastade hans kämpar högen, trotsig och väldig som den döde herrskaren själv varit. Vid vägen reste vikingens son sten efter sin fader, och ännu efter tusen år tala runorna om bragder och sonlig vördnad. Det förefaller, som om sambandet mellan fäder och söner, mellan föregående och efterföljande åtteled, här i Norden varit starkare känt än på andra håll. Samhörighetskänslan mellan medlemmarne av samma familj, samma ätt, är något utmärkande för alla germaner. Den stärktes hos de nordiska folken ytterligare genom deras avskildhet från andra nationer, genom den svåra samfärdseln i ett vidsträckt och oröjdt land genom den långa, kalla vintern, som slöt folk närmare hvarandra i den varma stugan, där det sagokära germanska lynnet fick sitt utlopp i de troget bevarade arvsägnerna. Så har på det ensliga Island, där det fornnordiska livet längst och renast bibehållit sig, släkte efter släkte kärleksfullt väft på fädernas stora hjältesaga. Om det oroligt skiftande livet i den vida världen därute visste våra fäder länge litet eller bekymrade sig föga därom. De starka vindar, som blåste där och skingrade mänskorna som agnar, mattades, när de flögo över haven och brötos mot hyperboreernas bärg.

Andra tider ha kommit. Den moderna kulturens ström har gått fram med starka vågor även genom våra dalar. Mycket av det gamla har den sköljt bort, däribland mycket, som det ej är lönt att sakna. Åtskilligt av vår nordiska egenart har även blivit kvar. Ej skulle det lända oss till vanheder, om vi bland de skonade forntidsdragen finge räkna vördnaden för fädrens minne, lusten att tacksamt gömma och begrunda hvad de hädangångna gjort för oss och eftervärlden. – Vid våra universitet firas emellanåt s.k. nordiska fäster, ägnade åt hågkomsten av fäderna och deras verk. Folkhögskolan har upptagit denna sed, som synes mig både vacker och betydelsefull. I anslutning till denna sedvänja ha vi samlats här i kväll. Låt oss då på fädernas dag återkalla i minnet några av de märkligare män och kvinnor, som avlidit i nordens länder, sedan Vermlands Folkhögskola senast firade en högtid av liknande innebörd.

Liksom många av den svenska adelns främste tillhörde greve *Gustaf Lagerbjelke* en släkt, hvars stamträd har sina rötter i utländsk mark. Från Skottland inkallades stamfadern, en rik köpman, till det nyanlagda Göteborg, men hans ättlingar hade redan i fem släktled burit svenskt namn och svenska vapen, innan den sista landtmarskalken för all tid inskrev namnet Lagerbjelke i vår fredliga odlings hävder. Född till alla rikedomens och bördens företrädesrättigheter, gav han det vackra föredömet av en man, som med lugn och självbeherrskning kan avstå en god del

⁴ Artikel om Clemmensen i *Dansk biografisk leksikon*, 3, Khvn 1979, s. 446.

av dem, då det allmänna bästa anses så kräva, och som därutöver på fosterlandets altare nedlägger offret av sin redliga och hängivna tjänst för att stöda ett statsskick, mot hvars införande han ivrat. Det är nämligen väl bekant, att det var mycket mot sin vilja som L. i egenskap av riddarhusets talman fick med sin klubba befästa det beslut, hvarigenom ridderskapet och adeln avsåde sig sin rätt att utgöra ett eget riksstånd. Men lika bekanta förtjena de högsinnade ord att vara, med hvilka han upplöste sina ståndsbroders sista lagstiftande möte, sedan han undertecknat den nya riksdagsordningen. Han erinrade nämligen, hurusom plikterna mot fäderneslandet stå kvar, fastän privilegierna upphöra. Inga ord synas mig värdigare än dessa att stå som de sista i ett döende riksständs protokoll, och över den, som uttalade dem gjuta de glansen av ett verkligt adelskap. – Med underordnande av sitt personliga tycke ansåg sig också L. förpliktadt att mottaga den plats, som erbjöds honom i den nybildade första kammaren. Han mottog t.o.m. uppdraget att såsom kammarens talman stöda och vägleda den unga representationen. Lugn och oväldig satt han i sin talmansstol under en lång följd av riksmöten – lugn ännu, då den unga tidens röster höjde sina demokratiska krav även i den kammare, hvars uppgift Lagerbjelke ansåg vara "att motstå oppositionsvinden". Han lät dem tala till punkt, de fordrande rösterna; hans klubba kallade till hovsamhet, endast då någon talare trädde annans personliga heder för nära, ty för sådant var L. känslig. Odelad aktning från meningsfränder och motståndare lättade hans mödosamma pliktutövning, tills han, trött av femtiåriga riksdagsvärv, ett par år före sin död drog sig ifrån politiken, liksom han redan förut lemnat sin post som landshöfding i Nyköpings län. Som en förmedlande länk mellan två olika statsskick, bland hvilkas främste målsmän han varit, är han värd det eftermälet, att han tjänat dem båda i samma sant medborgerliga anda.

En politiker, hvars verksamhet likaledes sträckte sig åt båda sidor om brytningspunkten mellan gammalt statsskick och nytt, var *Jöns Rundbäck*. Mellan den grevlige landtmarskalken – talmannen och den robuste Hisingsklockaren i bondeståndet och andra kammaren fanns väl för övrigt högst få beröringspunkter. Blott sin begåvning och sina kunskaper, och ingalunda några bördens prerogativ, hade den senare att tacka för det riksdagsmandat, som beredde honom inträde i det politiska livet. Väl hemmastadd i praktiska frågor, alltid fyndig och slagfärdig, var han en av de folkrepresentanter, som redan från början togo ledningen i andra kammaren. Han var en av landtmannapartiets stiftare och förtroendemän men blev senare upphovet till samma partis splittring. Vid 1885 års riksdag bildade han nämligen jämte sin bror lektor A. R. den s.k. "Rundbäcksska gruppen", som fick ett 30-tal medlemmar. Den arbetade, som bekant, för indelningsverkets bibehållande gent emot landtmannapartiet, som framställt ett härordningsförslag på värnpliktens grund. Rundbäckss riksdagsverksamhet avbröts, sedan den fortgått nära 30 år, av svår sjuklighet. På sin gård å Hisingen tillbrakte han sina sista år i tvungen översamhet, bruten av krämpor. Han hade dock fått vara med om att se ett av sina äldsta önskningsmål förverkligadt – redan i bondeståndet hade han nämligen yrkat på skyddstillars införande. Och ur R-ska gruppen framväxte det nya protektionistiska landtmannapartiet. – Omdömena om Rundbäckss politiska bana falla mycket olika, som naturligt är ifråga om en så utpräglad partiman. Men alla torde vara ense om att den gamle bondehöfdingen var en lika dugande som redbar och självständig politiker.

Ur vetenskapsmännens led har det gångna året utgallrat den 86-årige professorn *Sven Lovén*, under 50 år intendent vid naturhistoriska riksmuseum. Allt sedan Linnés dagar har den svenska naturforskningen varit van att höra sina största namn nämnas bland de främsta i hela den vetenskapliga världen, och Lovén är en av dem, som i vår tid hävdar denna ärofulla tradition. – Det djurliv, som i primitiva och underliga former rör sig på havsdjupen kring Skandinavien kuster, hade tidigt väckt Lovéns uppmärksamhet. Ur dunklet hämtade han dess olikartade individer upp i dagen, sjöborrar, sjöstjärnor, sjöiljor och hvad de allt heta, och lät vetenskapens ljus falla över deras fördolda liv och utveckling. Lovéns museum, som av samlaren införlivades med vetenskapsakademins knapphändiga kabinett av samma art, blev i sitt slag det rikhaltigaste i världen. Unga zoologer från när och fjärran kommo för att se dess skatter; från skilda länder tillsände honom vetenskapsmännen nya material för hans forskning. Flera stater utsände expeditioner för att fortsätta Lovéns undersökningar av de djupa hafsregionernas under. – Även åt geologien ägnade Lovén djupgående och framgångsrik forskning. Han verkade ock som populär föreläsare, och på vetenskapsakademins högtidsdagar var väl ingen av de lärda talarne så gärna hörd av den stora allmänheten som Lovén. Men i denna kraftiga och rika natur fanns det rum även för andra intressen än de vetenskapliga. Fint musikaliskt bildad och mångsidig beläst, med vaken blick för alla frågor, som beröra samhällsutvecklingen, human, däckkraftig och varmhjärtad, blev han i tillfälle att på flere andra områden än sitt egentliga lemna varaktiga spår av gagnande verksamhet.

En man av omfattande lärdom och vidsträckt intressen var även Upsala universitets forne rector magnificus, medicine professorn *Per Hedenius*. En hängiven lärjunge till den snillrike Israel Hwasser, hade han tillägnat sig sin lärares storslagna, idealistiska syn på tingen och särskilt

hans övertygelse om läkarvetenskapens upphöjda mål och betydelse. Och liksom mästaren Hwasser från sin medicinska utgångspunkt sträckte sina forskningar och sitt hänfödda intresse till samfunds- och sedelivets alla områden, så var även Hedenius en man, som vinnlade sig om att intet mänskligt skulle vara honom främmande. Under en utländsk studieresa skrev han t.ex. brev till en Upsalatidning om den italienska målarkonsten före Rafael. Det är naturligt att en så allmäntbildad man skulle anses skickad att uppbära värdigheten av ett universitets främste representant, så mycket mer som han egde förmågan att i tal och uppträdande göra sig gällande. Under två olika perioder var han rector magnificus i Upsala och möttes som sådan av de studerandes vördnad och förtroende, ty en hvar visste, att under den gyllene rektorskedjan slog ett hjärta, som ville ungdomens väl och som självt ännu i åldern hyste ungdomliga känslor.

När man bland de under året avlidna vetenskapsmännen nämner *Gustaf Nordenskiöld*, sker det med det vemod, hvarmed man talar om ungdomsdrömmar som aldrig blevo verklighet, om krafter, som aldrig kommo till sin fulla användning. Det var ej Nordenskiölds fel, att hans liv fick den sorgsna karaktären av ett sviket löfte. Viljan till storverk hade han, förmågan saknades ej heller, det hade han hunnit visa – men den tid, under hvilken mänskliga planer långsamt mogna till bragd och handling, blev honom allt för knapphändigt tillmätt. När man står inför ett sådant liv och ett sådant slut som hans, synes tillvarons gåta svårare än eljes att tyda. Hvertill den långa förberedelsen, den mödosamma kraftövningen för en arbetsdag, som slutas i morgonväkten? Hvertill de starka vingarna för en själ, hvars flykt vardt så kort? – Son av en världsberömd man, visade G. N. tidigt, att han var i stånd att värdigt uppbära glansen av det namn han ärfvt. Han gjorde forskningsresor till Spetsbergen och Mejico; frukten av den senare blev ett på svenska och engelska utgivet praktverk om ruinerna av de gamla klipponingarna vid Mejicos norra gräns, ett arbete, som av den lärda världen mottogs med mycket bifall. Hemkommen ämnade han avsluta sina universitetsstudier och tycktes ha framför sig ett helt liv av ostörd forskning, ty genom sitt giftermål var han arvinge till en lysande förmögenhet och ställde utom kampen för brödet. Men den kamp, hvari hans unga och sega livsandar snart dukade under, utkämpades i hans eget bröst. Hvarken nordens eller söderns luft hade kunnat kväva de sjukdomsfrön, som han bar inom sig. Så begav han sig i fjol sommar, åtföljd av sina närmaste, upp till våra friska, jämtländska fjäll, där så många plågans offer söka bot för sjuka lungor och nerver. När bantåget, hvarmed han färdades, stannade vid Mörsils station, målet för resan, och vagnsdörrarna öppnades, hörde folket på perrongen från en av vagnarna klagan och snyftningar och såg förgråtna ansikten genom kupéfönstren, ty därinne låg G. N. just då på sitt yttersta. Dagen därpå återfördes han av sina åldriga föräldrar och sin unga hustru till Stockholm, men då som död. Han hade uppnått en ålder av 27 år.

”Att utflytta rāmärkena för den svenska kvinnans verksamhet, att lära henne känna och blifva värdig de nya uppgifterna utan att därför svika de gamla, att inskräpa begreppet om arbetets ära och på samma gång försöna hemlivet med arbetslivet därutanför, att slå en bro mellan familjen och samhällets intressen, förlika kärlekens krav med självständighetens samt ställa den äkta friheten på vakt mot den falska” – så tecknade *Sofie Adlersparre*, född Leijonhufvud, själv det syftemål, som ledt hennes liv. Fredrika Bremer hade först bland svenska författarinnor börjat striden mot lagstiftningen och gammal sedvänja för att åt sitt kön förvärva rätten till vidgad verksamhet och självständigare existens. Sofie Adlersparre ägnade åt samma ideer hela sitt liv och hela sin viljestarka personlighet. I ”Tidskrift för hemmet” och i ”Dagny” riktade Esselde, som hennes författarnamn lydde, förbittrade hugg mot målsmännen för vårt enligt hennes åsikt förvända samhällsskick, men hon hade även allvarliga och varmhjärtade maningsord att säga sina systrar om moderation i anspråk, och om ett värdigt bruk av den friare ställning, kvinnan redan erått. – Men Sofie Adlersparre var en praktisk reformator och nöjde sig ej med att blott med pennan tjäna den sak, åt hvilken hon invigt sig. Så deltog hon i stiftandet av den svenska grenen av ”Röda korset” – inte den tekniska fabriken som gör karameller och maltos-cannabis utan en stor mellanfolklig kvinnoförening för sjukvård i fält. – Vidare medverkade hon till inrättande av ”Stockholms läsesalong”, där all möjlig litteratur står allmänheten till tjänst mot en ytterst ringa avgift, var med vid anordnandet av aftonskolor för arbetarklassens döttrar samt vid stiftandet av föreningen ”Handarbetets vänner”, hvars utställning i Stockholm städse fågnar ögat med konstnärliga alster av äkta svensk kvinnoslöjd. Hennes förnämsta skapelse torde vara det 1884 bildade ”Fr. Bremerförbundet”, den storartade stiftelse, till hvilken kvinnor kunna vända sig för att få råd och hjälp i snart sagdt alla levnadsbehov. – En levnadsteckning över Fr. Bremer var det sista arbete, hvarmed Esselde sysslade, och vid sidan av denna sin berömda föregångarinna skall hon nog själv länge ihågkommas som en banbrytande förkämpe för kvinnosaken i vårt land.

Även vårt broderland Norge har under det gångna året förlorat en bland sina ivrigaste förfaktare av kvinnans rättigheter. Fru *Camilla Collett* ägnade nämligen senare delen av sitt långa liv åt denna saks tjänst. Häftigare, långt mera inspirerad av snillets och ursprunglighetens glöd är

hennes kamp än hennes svenska medsystem, men å andra sidan vida mindre praktisk; ty fru Collett ville blott skaka och väcka andarne och lemnade åt andra, mera prosaiska naturer att leta ut botemedlen och finna utvägar. – Långt innan Camilla Collett började sin mer direkta polemik mot kvinnoförtryck och samhällsbrister, var hon genom literär produktion beundrad och älskad på båda sidor om Kölen. "Amtmandens Dötre", en roman, dristig och originel men på samma gång vemodig och fin, som blott en kvinna kan skriva den om kvinnliga känslor, hade redan upplevat flera upplagor och efterföljts av andra berättelser och skisser. I den förtjusande bok, som hon kallar "I de lange nætter", skildrar hon sitt barndomshem, sin ungdom och utveckling. Hon var dotter till prosten i Eidsvold Nicolai Wergeland, den svensk-norska unionens ivrige tillstyrkare, Karl Johans och Sverges trofaste vän. Hennes bror var skalden och politikern Henrik Wergeland, och av denna storslagna men stormande och sönderbrutna natur, som så mäktigt ingripit i sitt folks nydaning, har hon i den nämnda boken gett oss ett porträtt – levande, allsidigt uppfattadt och rörande vackert genom den varma färg, som den systerliga kärleken bredt däröver. – Oförgätliga äro säkert för en hvar, som läst dem, många andra av de drömmar och minnen, som författarinnan upptecknat "I de lange nætter". Det är ett hjärtas bok. Från hvarje blad talar en själ, som blott allt för känsligt darrar av livets mångfaldiga oro. Den är en sorgbunden bok, där smärtan – den åldrande, ensam blivna kvinnans smärta – utgjuter sig i melodiska tonfall. Så många av de kära hade redan gått bort. Som barn hade hon drömt om lyckan av att äga en trädgård, en riktigt stor, vacker trädgård, som hon själv finge vattna och vårda – som äldre hade hon nu fått den, stor var den också och vacker, men blomsterkullarna därinne buro även kors. – Av Camilla Colletts böcker är en med titeln *Under ljusa dagar* utgiven på svenska, [även] andra äro översatta till vårt språk. När förf. för tre år sedan fyllde 80 år, blev hon föremål för den varmaste hyllning från nordens alla länder. Buret av hennes bästa literära verk, "Amtmandens dötre" och "I de lange nætter", skall säkert hennes rykte trotsa tidevarv och skiftande smakriktningar; i Norges nyare literatur intager hon en mycket framstående plats.

En vida större förlust har dock vår egen literatur, ja hela vår andliga odling, lidit under året genom *Viktor Rydbergs* bortgång. Sedan Tegnér's död har säkert intet dödsfall inom vår literära värld så mäktigt berört alla sinnen och lemnat en sådan tomhet efter sig. Övuntadt kom budet om hans död, ty hans dagsverk syntes ännu långt ifrån avslutadt. En vacker septemberdag, medan bladen i hans park vid Djursholm sakta föllo från träden, sjönk han själv ner däroppe vid sitt arbetsbord, döende sin sköna död i åsynen av den natur, som i vissnande fågling stod utom hans fönster. Vi veta, hur hans likbegängelse blev som en nationens sorgfäst, där konungen och hans söner sutto främst bland de sörjande; vi veta, hur hans likfärd blev som ett triumftåg, skimrande av ungdom och ljusa fanor, ty största delen av Upsala studenter hade självmant rest de 7 milen för att visa, att de visste uppskatta, hvad R. varit för de unga. Ty liksom sin hjalte Dexippos var det ju det unga släktet, som R. ville sluta närmast omkring sig – som en gudaingiven lek i skönhet och sång, ville han helst se den utkämpad, den höga strid hvartill han manade.

Hvem och hvad var då denne man, som så hedrades, så sörjdes? Han var en sanningens riddare, med avsikter så rena, med vapen så skarpa och huggande, som trots någon i sin härskarinnas sold. Han fruktade ej tvivlet, ty han visste, att det är trons moder. Han räddes ej att gå de religiösa dogmerna nära inpå livet, och dock var han minst av allt en helgeränare. Hans själ var full av vördnad för det heliga, av begär att finna Gud, att komma honom allt närmare, att skåda honom som han är. "Sträva efter det upphöjda, sträva efter Gud", stod det måladt på fönstret i hans arbetsrum, och denna inskrift var ingen tom dekoration, den stod skriven med eld även för hans själs ögon.

Han var en frihetskämpe, lika modig och ädel, som någon av dem hvilka på slagfältet beseglat sin hänförelse med blodet. I frihet, ej av tvång, borde människorna tänka och handla, ty eljes bleve deras goda tankar och gärningar föga värda. Fri skulle forskningen vara, ty blott därigenom kunde vårt släkte hoppas att komma till sanningens kunskap. På frihet ropade han för de utpinade trälar, som förgås, medan de mala guldets i Mammonsdyrkarnes Grottekvärn. Men den äldaste arten av frihet ansåg han nog vara den, som vinnes, då vi lösa våra egna sinnen ur lastens och självskhetens bojar, så att Gudsbelätet inom oss danas ut allt renare och härligare.

Denne sanningssökare och frihetskämpe var därjämte en skönhetsdyrkare. Skönhetens begrepp var för honom oupplösligt förenadt med det godas och upphöjdas. Skönheten är en av himlens bästa gåvor till jorden; den är det adelsmärke, som skaparen främst påtryckt sitt verk människan. Att vårt släkte förlorat mycket av sin andliga och fysiska skönhet, beror på ett förvändt liv årtusenden igenom. Därför flydde Rydbergs fantasi gärna tillbaka till det gamla skönhetslandet Hellas, där människorna voro sundare och lyckligare och där livet var lugnare och ljuvare att leva än hos oss i maskinindustriens tidevarv. I konsten och dikten sökte han själv sin stora tröst under hvardagslivets tunga och trivialitet; genom dikt och konst har han gjort tusende andra delaktiga av sin egen själs hugsvalande skönhetssyner. – En hugstor tänkare, en snillrik

konstnär, som kunde förläna sina ideer den fullkomnade skönhets gestalt – en sådan var alltså den man, som Sverige ärade och sörjde vid Viktor Rydbergs jordafärd.

Tiden medgiver ej ens ett flyktigt omnämnande av de verk, i hvilka Rydberg nedlagt sina många fruktbärande tankar. De äro för övrigt kända, och känt är även, att de både ur innehålls- och formens synpunkt stå på höjden av svensk diktning och forskning.

R. var en av de få människor, som man i trots av den forngrekiska filosofens varning känner sig frestad att prisa lyckliga före döden. Hans ungdom hade ingått mulen och hotfull, men livet klarnade för honom hastigt och i nästan oavbrutet solsken fingo hans andes frukter gro och mogna. Lidelsens stormar hade halkat spårlöst över hans själs lugna djup. Åran kom och vände sitt ymnighetshorn helt upp och ner över honom, men desto vackrare lyste hans oskrymtade ödmjukhet fram. Så blev han – hvad skalter blott sällan bliva – en *hel* personlighet: hans *liv* vardt som en mäktig men stilla och harmonisk sång. Sådana utvalde bli ofta så kyliga i sin höghet och ro. Från den värld, där de dväjas, höra de nog den stora sorgedöden som brusar ur vimlet därnedanför, men de enstaka rösterna däri urskilja de ej. Mången diktare, som i sången gråter över världens jämmer, står slutet och oberörd mot den enskilde, som söker hans tröst. Men från Rydbergs lugna storhet utgick ingen kyla. Det fanns visserligen även hos honom något av det tillbakadragna, det förnäma och från det hvardagliga avskilda, men kom man honom närmare, så fann man snart, att man just till honom framför andra kunde tala som en människa till en människa, som ett hjärta till ett hjärta. Han var enkel, naturlig, i större sällskap påfallande blyg, men hjälps ofta livlig och skämtsam. Främlingar undrade: är denna okonstlade man densamma, till hvilken ett helt folks bästa män och kvinnor se upp nästan som till en siare? Ja, han var den samme; man märkte det redan därpå att hvar han visade sig, fick samtal och samliv en ädel vändning; alla anade, att hans öron ej tålde råheter, skvaller och fåfängliga ord. Han hyste ett verkligt begär att leta upp det goda hos allt och alla; kanske föreföll han stundom nästan *för* benägen att förklara och överse, men gärna må man förlåta honom en så sällsynt svaghet. Om sig själv hade han inga höga tankar, men hvad han aldrig begärde gav man honom just därför gärna – alla böjde villigt sitt huvud inför detta saktmodiga och milda snille. – V. Rydberg var alltså en storhet, som tålde att ses på nära håll. Hans personliga väsen stärkte det stora intrycket av hans skrifter. Minnet av hans bekantskap blev därför en skatt, värd att gömmas för livet.

Åren gingo. Det led mot aftonen av hans verksamma dag, men ingen som såg honom ville tro, att han redan överskridit ålderdomens tröskel. Någon avtyning märktes ej hos honom, hvarken andligen eller kroppsligen. Hans liv sjönk som en sydländsk dag, utan aftonskymning och aftontykla i nattens armar. Ännu när han nalkades de 70 åren, var hans huvud högburet och hans gång spänstig som en ynglings, hans hy frisk, hans hår rikt och brunt. Hans fantasi var lika rik och frisk, när han skrev Vapensmeden som när han diktade Singoalla och "Fribytaren på Östersjön". Kraften i Grottesångerna är minst lika väldig som i hans ungdoms frihetshymner. Hans skarpsinne trängde ännu lika säkert till tingens kärna som förr, och hans arbetsförmåga var fortfarande otrolig. – Men allt som han blev äldre, tycktes ljuset i hans drömmande ögon bli allt varmare. Det var som om åren lärt honom allt vissare inse, att kärleken var lösningsordet till gåtorna, på hvilka han grubblat. Och för visso var hans kärlek av den äkta, apostoliska arten, som förstår och omfattar allt. Den sträckte sig ej till människor allena, dess överflöd räckte till för flera av Guds skapade varelser. Till hans trädgård vid Dj. kom en sommar en oväntad gäst, en fågel, som annars häckar och sjunger i skogarnes djup. I ett snår under en av skaldens kära ekar byggde han sitt bo och R. var utomordentligt glad åt sin hyresgäst och angelägen att han skulle ha det trevligt. Ingen fick närmast sig nästet utan att dra skorna av sina fötter, för att inte störa den lille, som låg ruvande på sina ägg. Hösten nalkades och fågeln flyttade med sin kvittrande barnskara till varmare näjder. Skulle han återkomma ett annat år? Den nya våren kom, och med den drog fågeln in i sin gamla bostad invid skaldens fönster. – Den som hörde och såg Rydbergs rörande glädje över att återse sin lilla bevingade vän, kan aldrig glömma den.

Liksom Josef vid avskedet från sina bröder förmanade dem: "Kivens icke på vägen!" så tycktes R. mot slutet av sitt liv vilja i ord av liknande innebörd samla huvudsumman av sin filosofi till en avskedshälsning åt de många, som lyssnade på honom. I hans många uppsatser över skilda ämnen i tidningar, tidskrifter och böcker klingade då ständigt grundtoner, som kanske kunna återges sålunda: Tro ej på den mekaniska världsordningen, enligt hvilken skipelsen skulle vara ett urverk, som slumpen satt i rörelse och hvars kuggar, när de en gång äro utnötta, måste ohjälpligt falla i sär! Tro på ett liv i och över tingen, på en Gud, hvars kraft genomströmmar allt och som längtar att dra alla till sitt lågande hjärta! Tro ej på talet att den grymma kampen för tillvaron skulle vara en nödvändighet, att de starkares väg måste gå fram över de svagares lik! Tro på möjligheten av samarbetet för tillvaron, då den starkare hjälper den svagare i stället för att förtrampa honom, så att en gång visa och sköna slakten ska vandra under kärlekens banér till det mål som Herren satt dem! Under sina sista dagar nedskrev han sin missmodiga uppsats om den hvita rasens framtid. Hos österns gula folk är samhörighetskänslan levande

och stark, men hos västerns hvita är den i det närmaste förkolnad och död. Kärleken är uppsvulgen av egoismen och njutningslystnaden. De gula skola därför besitta jorden, om ej de hvita snart samlas under det tecken, i hvilket de kunna segra, den kristna broderskänslans. — På det stora hela taget såg alltså R. världen i kristendomens ljus. Och i det ljuset såg han, lugn och utan räddhåga, med en gammal kämpes mod och ett barns förtröstan mot livets utgångsport, bakom hvilken hans ingivelse anade en värld, där sanning, frihet och skönhet försmälta till ett. Det låg därför djup mening i orden, då skolbarnen på hans sista dag i det gamla hemmet, vid hans kista som stod gömd i en höstlig rikedom av brokiga blommor och blad, sjöngo hur hans egen vackra sång om stjärnan, som leder de enfaldiga sinnen:

Gläns över sjö och strand,
stjärna ur fjärran,
du som i Österland
tändes av Herran!
Stjärnan från Betlehem
leder ej bort, men hem.
Barnen och herdarne
följa dig gärna,
strålande stjärna.

Stockholms storkyrka är den svenska reformationens födelsehus. Vid en av hennes pelare fästes i den nya tidens gryning den predikstol, hvarifrån Olaus Petri talade den andliga frigörelsens ord till häpnande skaror. Käppar och stenar regnade kring den djärve, som, lik en Simson i kraft, vågade skaka påvekyrkans under århundraden konstrikt uppmurade pelare, men det var som han ej märkt det, han stod trygg under anfallen, ty han kunde säga med sin lärofader Luther: "Vår Gud är oss en väldig borg." Den som 350 år senare någon söndag bevistade gudstjänsten i samma kyrka, blev i viss mån erinrad om mästare Olofs tider. När psalmsången förklingade uppträdde i predikstolen en kraftig, ungdomlig man, med anletsdrag, genom hvilkas okuvliga energi lyste ett vackert sken av mildhet. Han höjde stämman, sällsamt mäktig och klangfull, och på hennes vingar buros under hvalven dristiga ord av drabbande kraft och segervisshet. Predikanten var kyrkoherden i Storkyrkoförsamlingen pastor primarius *Fr. Fehr*. Om innebörden av den reformerande strid Fehr ville genomkämpa, om dess rättmätighet eller obefogenhet, är det vanskligt att fälla något omdöme. Men nog stod det väl klart för de flästa, att denna man var en ärlig kämpe, som ej sökte sitt utan fäktade redligen för sin Herres ära och sin kyrkas bästa. Kristendomens kärna var säkert för honom lika dyrbar och oantastlig som för någon annan. Kristus i evangelierna var för honom den sol, bredvid hvilken alla uttolkare bleknade bort som stjärnor. Om helgelselivets nödvändighet, om dygdens ära och gudomliga lön har han talat så, att man väl förnam, att hans hjärta låg i de flammande orden. Som en predikan om arbetets och pliktuppfyllelsens ära var även hans eget liv. Efter en ovanligt framgångsrik akademisk bana, redan som ung beklädd med ett av kyrkans högsta embeten ansåg han sig ingalunda därför berättigad att slå sig till ro på sina rika och tidigt vunna lagrar. Tvärtom började han just som pastor primarius utveckla en så rastlös verksamhet i kyrkans, undervisningsväsendets och mänskokärlekens tjänst, att det ansträngande arbetet ansågs ha bidragit till hans förtidiga död. Ett trettital utgivna skrifter, dels original, dels översättningar, bevitna hans nit att tjena, hans lärdom och författarbegåvning. Åt sin talrika församling ägnade han därjämte omsorgsfull och mångsidig vård. Mest känd och beundrad var han dock som talare, även utom kyrkan. Vid folkfesterna på Skansen å Djurgården nådde hans väldiga stämma oemotståndligt alla de tusenden, hvilka då plägade vara spridda över det vidsträckta området, och de fosterländska orden nådde säkert även de flästas hjärtan. Vid hans plötsliga död i en ålder av 46 år erkändes allmänt, även från håll, där man ställt sig fiendtlig mot hans reformsträvanden, att kyrka och samhälle i Fehr förlorat en av sina märkligaste män, lika rikt utrustad på hjärtats som på huvudets vägnar.

Till vilken nationalitet professor *G. Stephens*, den i somras avlidne fornforskaren, rätteligen bör hänföras, därom kan uppstå tu eller rättare tre tal. Vi ha dock rätt att räkna honom som vår, ty till vårt lands ära syftade en dryg del av hans livs arbete. Vid 20 års ålder överflyttade St. från England till Sverige, för att studera engelska språkets ursprung i de nordiska dialekterna. Han hade nämligen redan då den övertygelse, som genom hans långvariga forskningar allt mera befestes, att anglosaxerna, huvudstammen i den nuvarande engelska nationen, invandrat till England från Skandinavien och icke från Tyskland. Norden var det stora moderlandet och England dess första koloni. Därför inneslöt han även i samma glödande fosterlandskänsla allt nordens land och sin egen fäderne. Om nordens framtid drömde han stora drömmar. Skandinavien skulle vara ett, och England, dotterstaten, skulle hjälpa till att grunda och betrygga det nya nordiska riket. — Samtidigt forskade han i nordens forntid. I kungl. biblioteket i Stockholm lågo vår medeltids handskrivna urkunder dammiga och orörda. Stephens, främlingen, kom och drog fram dem, tolkade de ålderdomliga skrivtecknen och eldade yngre forskare till fortsatt arbete. Själv

samlade han och utgav svenska visor, folksagor och folkböcker; utgivna ligga ännu i kgl. bibl. ansefulla samlingar, som han gjort. Och all denna flit, all denna brinnande iver att draga främmande folks gamla bokskatt i dagen utveckledes, medan han en fattig familjefar, samtidigt som språklärare måste kämpa för det dagliga uppehållet. – Sedan St. på 50-talet fått anställning som professor vid Köpenhamns universitet började han, understödd av svenska och danska staten, men dock med stor uppoffring av egna medel utgiva sitt frejdade verk om de skandinaviska runor, som äro äldre än vikingatiden. Det är ett digert praktverk med de trognaste avbildningar av vår kulturs uräldsta minnesmärken. De sista 18 åren av sitt liv vistades St. tidsvis i Sverige. Hos sin son Fritiof Stephens, godsegare i Småland och riksdagsman i vår första kammare, fann han ett allt mera älskadt sommarhem. I Smålandsbackarna gick då den gamle runtydaren omkring och letade bautastenar och undrade, om han inte skulle få tid på sig att skriva ytterligare en bok om sina kära runor. Men i somras brötos plötsligt hans krafter, han återfördes till Köpenhamn och dog där, 82 år gammal.

Svensk saga och diktning, som han älskat och hägnat, ha för alla tider gjort hans engelska namn till svenskt, medan nordens alla länder kräva andel i rätten att minnas honom som runtolkare och patriot. På norrmannen *Herman Ankers* grav är folkhögskolan pliktig att nedlägga en vördnadens krans. Redan som ung gripen av Grundtvigs ideer, tvekade ej Anker att, ehuru själv rik och förnäm, ägna sitt liv åt de ringa. Tillsammans med O. Arvesen grundlade han 1864 den frejdade folkhögskolan på Sagatun, hvarifrån mycket ljus och värme utgått i Norges bygder. Men efter den ljusa glada, ideella tiden på Sagatun kommo snart onda dagar med trångmål och strid. En våldsam politisk kamp skilde många åt, som förut stått tillsammans. Ankers veka sinne var ej skapadt att uppbära split och ofrid; han trädde tillbaka från sin kära skola, som han velat men ej kunnat freda för politikens stormar. Han var nu en fattig man, ty även sin förmögenhet hade han offrat på folkhögskolan. Han sökte sin utkomst som jordbrukare, en tid som tändsticksfabrikant; senare utnämndes han till postmästare i Hamar. Där dog han i förra månaden efter en långvarig och hemsk, men med en kristens tålmoduren sjukdom, som även berövat honom ögonens ljus. Renhjärtad, varmhjärtad har denne "kristne adelsman", som en norрман kallat honom, fått till eftermäle.

Det folk, som vid vår halvös norra gräns vandrar omkring i fattigdom, köld och mörker, har nyligen mist en av sina varmaste och mäktigaste vänner. Professorn i Kristianie *Jens Andreas Friis* ägnade nämligen sitt liv åt kallet att sprida upplysning bland lapparne och att hos skandinavians germanska bebyggare tända sympati för dessa våra vanlottade landsmän av annan stam. I spåren av sin store föregångare, prästen Stockfleth, genomvandrade Friis norska Finnmarken och fick kärlek till fjällens folk och deras språk. Sitt käraste arbete nedlade han på att åt lapparne skänka böckernas bok på deras eget tungomål. Han fick ock före sin död se den lappska bibeln färdig. I hög grad intagande äro de skildringar av lappliv och fjällnatur, som F. lemnat i en räckla berättelser från Finnmarken, hvilka vunnit stor läsekrets även i vårt land. Främst bland dem står väl hans bok *Lajla*, ett litet mästerverk av språklig konst och varm känsla. Jag läste den under skoltiden tillsammans med en vän, som vardt så gripen av den, att han beslöt att ägna sitt liv åt studiet av lapparne och deras språk. Han har satt sin plan i verket och är nu, trots sin ungdom, en ansedd vetenskapsman och Sverges förste universitetslärare i lappska.

Den mäktigaste av de röster, som under det flydda året tystnat i nordens länder har en gång uttalat några härliga ord till tröst och uppmuntran för den arbetande och kämpande mänskligheten. Dessa ord äro ofta citerade, men ej för ofta, ty de förtjäna att vara kända av hvar man.

Hvad rätt du tänkt, hvad du i kärlek vill,
hvad skönt du drömt, kan ej av tiden härjas;
det är en skörd, som undan honom bärgas,
ty den hör evighetens rike till.

Dessa rader synas mig särskild värda att beaktas vid ett tillfälle som detta. Fåfängligt är allt mänskligt verk, som syftar till gärningsmannens egen ära – redan därför, att tiden i de allra flesta fall skoningslöst utplånar minnet av den enskilda arbetaren. Individerna dö och förgätas, men släktet består. Se vi oss tillbaka på dem, som gått före oss, så hinner vårt öga ej långt, förrän alla ättelinjer drunkna i seklernas mörker. Och dock känna vi det mystiska sambandet mellan oss och dem, från hvilka vi leda vårt ursprung, och röster och syner rundt omkring oss bringa oss deras hälsning ur längst förflutna tider. Om dem susar vinden i våra skogar, ty de tusenåriga träden ha varit deras barndomskamrater – om dem prassla gräs och örter på våra ängar, ty de ha spirat ur deras aska, blodet i våra egna ådror är detsamma, som flöt i deras, och sjunger samma sång för oss som för dem. Vore vårt folks stamtavlor hugna i sten, skulle bärgen längesedan vara fullskrivna med namnen på dem, som jorden återkallat i sitt sköte, och vi skulle ändå ingenting känna om deras personliga öden och strider. Men hvad de verkat i sanningens och kärlekens anda, det hör evighetens rike till, det har lemnat oss som ett dyrbarare minne av sitt jorde-liv än de tomma namnen. När hävdernas stämma talar om de stora händelser, som likt

segermonument vid vägen beteckna vårt folks utvecklingsgång, så veta vi, att de, våra onämnda och glömda fäder, varit med. De stodo med Torgny lagman på tinget och hävdade den svenska menighetens självbestämmerätt, de följde Engelbrekt på hans sagolikt sköna tåg, de buro krigens bördor och byggde vårt land under fredens hägn. I tider, så onda och svåra, att vi nu knappt kunna föreställa oss dem, lyckades de att åt oss rädda frihetens och oberoendets klenoder från inhemska och utländska roffare. Ur tegar, som de brutit, hemta vi vår näring. – Så låtom oss idag – på fädernas dag – som om vi sutte vid deras fötter, och de toge löftet av vår mun, tillropa dem: Ert livsverk skall ej förgås eller slarvas bort, så länge arvet ligger i *våra* händer. Vi vilja förvalta det troget, beslutna att lemna det förökadt ifrån oss – att göra vårt land tryggare, ljusare, gladare att bebo och besitta för dem, som komma efter oss. –

Okunniga eller dåraktigt skrytsamma skulle vi väl vara, om vi förnekade, att det finns länder, där livet i yttre måtto blomstrar rikare och skönare än under vår svala himmel. Vi äro fattigmans barn bland folken på jorden. Men evinnerlig skam skulle ju drabba den människa, som kunde förakta sin egen mor, därför att hon vore ringa och torftig. Nu är Sverige en sådan fattig och ringa moder; hon behöver sina barns hjälp; skulle vi neka henne den? Hon behöver våra armars och våra hjärnors arbete, hon behöver framför allt våra hjärtan. Så låt oss arbeta och sträva för henne, att hon må nämnas med heder bland sina systrar och kallas rik i sina barns kärlek. – Ingen må anse sig för svag eller obetydlig för att gagna sitt land. Det är ej några storverk, några lysande bedrifter, som krävas av oss. Illa vore det om vårt värde som människor och medborgare skulle mätas med storheten av de gärningar vi utfört. Hur många skulle då bestå i domen? Nej, väl oss att åt troheten i det lilla är lovad samma lön som åt troheten i det större. Ty det är just de små tjänsterna, som vårt land bäst behöver, och dem kunna vi alla utföra. Enhvar som är trogen i ett ärligt kall, vore han än den ringaste daglönare, tjänar sitt land med lika stor heder, som om han bure svärd för detsamma. En hvar, som av hjärtats godhet räcker handen eller pänningen för att rädda en förlorad son ur det gemensamma modershuset, är en lika sann fosterlandsvän och har egentligen rätt till samma berömmelse som den, hvilken blivit i tillfälle att göra sitt land en politisk tjänst.

Från mången boning utgick kanhända under året en oansenlig likfärd, en tarvlig kista utan blommor och band sänktes i jorden – men han, som så fördes till sitt sista hvilorum, vore kanske lika berättigad till en plats på minnesstenen, som någon av dem, hvilkas namn läsas där i kväll. Ty stort skulle ofta bli litet och litet stort i dens ögon, som kunde döma rättvist och allsidigt.

Så vilja vi alla vara med i det kära arbetet för Sverges ära och välgång. Vi behöva ej som hemlösa gå omkring och söka oss nya fädernesland på andra kuster, vi vilja bliva här, vid fädernas torva, i det fattiga landet, som för oss flödar av minnenas mjölk och honung. Och om vi själva finna, att här är oss godt att vara – skulle vi ej anse det som en kär plikt mot fosterlandet, att hjälpa andra, som ha det sämre än vi, att finna trevnad där? Den som blott ropar ”abba, abba”, är en dålig gudsdyrkare, den som för fädernas och fosterlandets namn på tungan, är en ömklig patriot, om han ej därjämte verkar för sitt land i fädernas anda. Ack, världen är full av de stora, bullrande orden, låt oss se de tysta, trogna gärningarna!

Låt oss söka att göra vårt arbete bland människorna till ett arbete i glädje. Arbetet blir tungt och drygt, om det göres med ett tungt sinne, och frukten blir icke dryg därav. Öppna ditt sinne för ljuset och skönheten, som finnas i världen, då skall det bli dig lätt och ljuft att leva och arbeta. Öppna ditt sinne, och låt ljus och glädje strömma därur, till alla omkring dig! Redan det att sprida harmlös glädje i världen är ett välsignadt livsverk. När man tröstar andra, hugsvalar man bäst sina egna bekymmer. När man ler mot världen, så ler den tillbaka. Den som går genom livet med ett glad och öppet anlete och ger vänliga ord och blickar, hvart han kommer, är för mer än en furste, som strör guld på sin väg. – Tro ej, att det är någon *tung förpliktelse* att älska sitt land och arbeta för sina likar! Kan det ens kallas en plikt att älska? Är det ej snarare en ljuv rättighet, ett själens behov? Och å andra sidan: kan man befalla någon att älska, att älska sitt land? Nej, den rätta kärleken spirar upp inom oss utan vårt eget åtgörande, ur ett frö, som gudomen själv nedlägger i själen.

Det gives dock, och måste alltid givas många, som ej få, ej kunna tjena i glädje. Det finnes sorgens utkorade, hvilka så i trohet och kärlek, men hvilkas skörd blir tårar. Deras bästa avsikter förölyckas, allt deras arbete synes fruktlöst. Och världen, som ej kan eller vill se, att deras anda är brinnande i dem, dömer dem som onyttiga arbetare och försmädar dem. Tungt, ja, förkrossande till döds kan ett sådant livsarbete bliva. Men må de, som fått det som sin hårda lott, ej giva sig över och anse sin jordiska tillvaro förfelad. Må de erinra sig att många av mänsklighetens störste välgörare utandats sitt liv på halmbädden i den okända fångelsehålan eller under svärdet – att det först varit efteråt, som världen rest dem ärestoder. Ej få de, för människornas häns skull, lägga av sig pliktens börda. De måste lägga korsets därtill, och med förundran ska de stundom känna, som det bleve dem lättare under den dubbla tyngden. Det skall gå dem som dessa pilgri-

mer, om hvilka legenderna berätta, att när de dignade under färden, ensamma i ödemarken, kände de sig som uppburna av osynliga händer och för deras andes syn stod Jerusalem, målet, hägrande bortom öknen. Över en sådan vandring i tålamod och ödmjukhet – går den än genom skuggornas djupaste dal – skall falla ljus från höjden.

Axel Ax:son Johnson i Sheffield

Av Axel Norberg

Axel Ax:son Johnsons verksamhet fram till tiden för andra världskriget har tecknats av Staffan Högberg i hans utmärkta bok *Generalkonsuln. Axel Ax:son Johnson som företagare 1910–1939* (1990). Högberg berör, s 38–40, Johnsons första utländska affärsresa till Sheffield 1898 och återger delar av innehållet i några av hans brev hem under vistelsen i den engelska industristaden. En hel del finns dock att tillägga till det Högberg tar upp och det är det vi skall göra i den här studien. Givetvis har det stort både allmänt och personhistoriskt intresse att närmare följa hur Axel Ax:son Johnson fostrades att ta över den koncern som hans far Axel Johnson byggde upp och som han själv skulle utveckla till en av landets viktigaste industri- och handelskoncerner. Han var född 1876 och blev 1898 således 22 år. Det är inte omöjligt att vistelsen i Sheffield bidrog till att skapa den positiva syn på köpmannaskap som han senare i livet skulle ge uttryck åt. Till sin äldste son, också han med namnet Axel, sade han en gång: ”kom ihåg att en god köpman är det finaste du kan bli”.¹

1873 hade Axel Johnson börjat en agentur- och kommissionsaffär i Stockholm. Två år senare registrerades firman A. Johnson & Co. Denna kom ganska snart att specialisera sig på export av järn- och stålprodukter och import av kol och koks. Önskan att skeppa varorna på egen köl blev en viktig anledning till att 1890 Rederiaktiebolaget Nordstjernan startades. Rederiet inledde 1904 reguljär trafik på Sydamerika. 1905 förvärvade Axel Johnson aktiemajoriteten i Avesta Jernverk som sedan i ett åttiotal år skulle förbli i familjen Johnsons ägo. Från denna grund byggde Axel Ax:son Johnson ut verksamheten till att omfatta de mest skilda näringsgrenar. Han engagerade sig i byggnadsverksamhet, verkstadsindustri, oljeraffinaderier, busstrafik och försäkringsväsende samtidigt som han utvecklade A. Johnson & Co. till ett världsomspännande handelshus.²

Axel Ax:son Johnson var som nämnts född 1876. Han gick aldrig ut skolan men intogs höstterminen 1894 som extra elev vid Kungl. Tekniska Högskolan där han fram till sommaren 1897 bl. a. studerade kemi, fysik och bergsvetenskap. Han förbereddes genom praktisk affärsutbildning och under resor i olika länder att en gång ta över den av fadern skapade koncernen.³ Resan till Sheffield 1898 var ett led i den praktiska affärsutbildningen.

¹ S. Larsson o. J. Saaving, *Nordstjernan inifrån 1890–1990*, 1990, s 104.

² B. Holtze, *Axel Johnson och A. Johnson & Co. 1873–1890*, 1973, passim; ds., Axel Johnson, SBL, bd XX, 1974; Å. Kromnow, Axel Ax:son Johnson, SBL, bd XX, 1974.

³ Kromnow, a. a.

Axel Norberg, f. 1941, FD i historia, arkivchef vid Nordstjernan. Bland hans skrifter märks *Polen i svensk politik 1617–26* (1974), *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1723–1739* (utg., 1975–1986) samt en omfattande produktion med historisk, personhistorisk och arkivvetenskaplig inriktning, bl.a. i PHT.

Axel Johnson riktade tidigt sina blickar mot England. 1875 etablerade han kontakt med South Yorkshire Steam Coal Owners Association som hade sitt kontor i Hull och representerades av W. T. Marshall. 1876 reste han till England och träffade Marshall för att reglera kontakterna med associationen. Detta första besök kom att följas av flera. Axel Johnson vann många personliga vänner. Förutom Marshall kan nämnas Fred Pepper i Leeds och Fred Brooke i Sheffield. Fred Pepper och hans far William ägde kolgruvor i Barnsley och var anslutna till South Yorkshire Steam Coal Owners Association. Fred Brooke hade bl. a. en tegelfabrik i Oughtibridge och sålde tegel av märket Silica genom A. Johnson & Co.⁴

När hans affärer med England efter ett tiotal år kraftigt vuxit i omfattning köpte Axel Johnson 1885 ett eget ångfartyg som han gav namnet W. T. Marshall. Efter att för A. Johnson & Co.:s räkning ha fullgjort 23 resor mellan England och Sverige såldes hon. Rederiaktiebolaget Nordstjernans fartyg sattes bl. a. in i trafik på England. Det första, uppkallat efter redarens hustru Annie Thérèse, förvärvades vid rederiets start 1890. Året därpå levererades det andra fartyget, Axel Johnson, från O. A. Brodins varv i Gävle. Det tredje fartyget som fick namnet Oscar II byggdes 1896 vid James Laing & Son i Sunderland.⁵

Nordstjernans fartyg anlöpte engelska hamnar 20 gånger 1895, 23 gånger 1896, 25 gånger 1897 och 25 gånger 1898. I första hand var det Hull de gick till.⁶ Axel Johnson hade 1893 upprättat en fraktlinje mellan Oxelösund och Hull. Från England till Sverige skeppade han på egen köl under 1898 nära 36 000 ton stenkol. Dessutom infördes ej obetydliga kvantiteter kol med främmande tonnage. I övrigt tog Johnson in tegel och styckegods. A. Johnson & Co. var en av pionjerna i Sverige för import av kol och koks. Med Nordstjernans fartyg exporterade A. Johnson & Co. till England framför allt tackjärn och trävaror. 1898 års utförsel av tackjärn och annat järn uppgick till 6 700 ton. Tackjärnet köpte A. Johnson & Co. från Bredsjö bruk i Örebro län. Firman hade 1896 träffat ett avtal med Bredsjö om leverans av 6 000 ton vart och ett av åren 1897, 1898 och 1899. Dessutom hade A. Johnson & Co. företrädesrätt att köpa brukets övriga produktion av tackjärn.⁷ Vid 1890-talets mitt och halvtannat decennium framöver exporterades årligen från Sverige till England ungefär 50 000 ton tackjärn. 1898 gick sålunda en inte så liten del på johnsonköl. England var det land som tog in mest svenskt tackjärn. Till största delen skedde importen över Hull. Köpare av det svenska tackjärnet var i första hand firmorna i Hull.⁸ Den egna linjen mellan Oxelösund och Hull såg Axel Johnson uppenbarligen som en styrka och ett viktigt konkurrensmedel. I sin korrespondens med de engelska firmorna framhöll A. Johnson & Co. ofta att man hade en egen linje mellan de båda länderna.⁹

⁴ B. Holtze, *Axel Johnson och A. Johnson & Co.*, passim.

⁵ T. Rinman, *Rederiet. Johnson Line under 100 år*, 1990, s. 220 ff.

⁶ Rederiaktiebolaget Nordstjernans arkiv (i forts. RN), Seglationsbok 1895–98.

⁷ RN, Fraktbok 1898–1903; A. Johnson & Co.:s arkiv (i forts. AJCo), Ekonomiavd., Reskontra 1898 (GIIIIa, vol. 17), o. Ekonomiavd., FI, vol. 2.

⁸ A. Attman, *Svenskt stål och järn 1800–1914*, 1986, s. 27 f.

⁹ AJCO, Kopieböcker (BIf).

Axel Ax:son Johnson tillsammans med sin far i Sheffield vid sekelskiftet. Foto: Nordstjernans arkiv.

Axel Johnsons affärer med de engelska kolfirmorna hade som vi sett börjat inte långt efter att han startat firman A. Johnson & Co. Kolimporten blev det viktigaste inslaget i hans firmas verksamhet. Under 1880-talet gjordes nästan hälften av firmans kolinköp från W. T. Marshall. C:a 35 % av leveranserna kom från en annan viktig leverantör av Yorkshire-kol, Kiveton Park Coal Co.¹⁰

Yorkshirekolen lämpade sig väl att användas i bruksdriften.¹¹ Johnsons byggde under 1880-talet ut sina kontakter med de mellansvenska bruken. 1898 gick en stor del av den kol A. Johnson & Co. importerade till dessa. Till driften av den expanderande svenska järnvägen gick det åt stora mängder stenkol.¹² Till de

¹⁰ B. Holtze, *Axel Johnson och A. Johnson & Co.*, s. 37 ff.

¹¹ *Ibidem*, s. 62.

¹² H. Modig, *Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860–1914*, 1971, s. 15, 54 ff., 90 ff.

företag för vars räkning A. Johnson & Co. importerade engelsk stenkol hörde ej oväntat flera järnvägsbolag. Av dessa kan nämnas Örebro-Köpings Järnvägsaktiebolag, Frövi-Ludvika Järnväg, Oxelösund-Flen-Westmanlands Järnväg och Stockholm-Westerås-Bergslagens Nya Järnvägs-Aktiebolag. Teglet från England såldes i stor utsträckning till olika järnbruk.¹³

Axel Ax:son Johnson lämnade efter att ha intagit middag i sitt föräldrahem i Inverness strax norr om Stockholm på kvällen den 3 mars. Han anlände till Hull två dygn senare efter en god överresa från Göteborg. Från Hull fortsatte han med tåg till Sheffield. Vid framkomsten på eftermiddagen den 7 mars möttes han av Mrs Brooke. Väl hemma hos Brookes insisterade Fred Brooke på att han skulle bo hos dem tills han fann en passande bostad. Han stannade hos familjen Brooke till den 15 mars då han tog in hos en Mrs Scargill på Newbould Lane. Hans post ställdes dock redan från första början till Royal Victoria Station Hotel där han dagligen åt sina luncher.¹⁴ Meningen var att han skulle stanna i England högst två månader.¹⁵ Vistelsen kom som vi senare skall se att vara betydligt längre. Inte förrän efter fem månader återvände han till Sverige. Egentligen skulle han också ha tillbragt en kortare tid i Frankrike. Som direkt eller indirekt framgår av hans korrespondens med fadern var syftet med resan flerfaldigt. Han skulle inte bara lära sig engelska och affärsverksamhet utan också knyta kontakter för egen och A. Johnson & Co.:s räkning. Dessutom utnyttjades han som firmans "förlängda arm" i England.¹⁶

Föräldrarna saknade sin son väldigt under dennes bortovaro men samtidigt menade de att vistelsen i England skulle göra honom "mycket godt". Av sin mamma fick Axel flera moderliga råd. Hon skrev i ett brev den 7 mars: "Snälle min Axel var rädd om Dig, klimatet der är fuktig[t] & kallt – tag väl på Dig & håll fötterna warma – ligg uti plaiden – det vore dock rysligt om Du skulle blifva sjuk – Gud bevara oss för det."¹⁷

Sheffield i mellersta England var en betydande industristad med många kända stålindustrier som John Brown, Cammell, Vickers och Firths. Inte minst förknippas Sheffield med bessemermetodens utveckling under senare hälften av 1800-talet.¹⁸ Sheffield's betydelse som industristad och A. Johnson & Co.:s många affärskontakter i denna del av England var naturligtvis orsaken till att det var just dit som Axel Johnson sände sin son.

Genast efter att ha anlänt till Sheffield inledde Axel sina affärsbesök. Redan på ankomstdagen besökte han James Hogg, Briggs, Sons & Co. och W. T. Marshall. Med James Hogg diskuterades tegelköp. Briggs, Sons & Co. visade stort intresse för godstrafiken med Nordstjernans fartyg på linjen Oxelösund-Hull och lovade dessutom att sända sina kolpriser till A. Johnson & Co. Marshall med vilken Axel bl. a. tog upp kolpriserna kunde inte ge bättre pris än han gjort. Han verkade enligt Axel "mycket utledsen på kolaffärerna". Däremot visade han sig precis som Briggs, Sons & Co. mycket intresserad av godstrafik

¹³ AJCo, Kontrakt 1898–1902.

¹⁴ AAJ t. AJ 7/3, 8/3, 15/3 1898, Axel Johnsons arkiv (i forts. AJ), EI, vol. 12; Annie Johnsons dagbok 3/3 1898, Annie Johnsons arkiv, BI, vol. 3.

¹⁵ AJCo t. William Jessop & Sons, Ltd 25/2 1898, AJCo, Bif, vol. 27.

¹⁶ AAJ t. AJ 18/3 1898, AJ, EI, vol. 12; AJ t. F. Brooke 22/2 1898, AJCo, BIII, vol. 5; AJCo t. Watts, Watts & Co. 4/6 1898, bil. t. Helge Ax:son Johnson t. AAJ 13/6 1898, Axel Ax:son Johnsons arkiv (i forts. AAJ), E8, vol. 3.

¹⁷ Annie Johnson t. AAJ 14/3 1898, AAJ, E8, vol. 4.

¹⁸ D. L. Linton, *Sheffield and Its Region. A Scientific and Historical Survey*, 1956, s. 155–161.

med Nordstjernans fartyg. I ett utförligt brev hem som påbörjades den 7 mars och avslutades dagen därpå avgav Axel sin första rapport.¹⁹ Pappan hoppades uppenbarligen på snar framgång för sonen. Dagen efter att de i Stockholm tagit farväl av varandra skrev han ett brev som avslutas med orden: ”---och vänta vi nu på goda underrättelser från Dig.”²⁰

Axel var angelägen att motsvara sin fars högt ställda förväntningar. Redan dagen efter ankomsten till Sheffield skrev han: ”Jag vill inom kort skriva igen, och skulle det glädja mig mycket, om jag hade några goda meddelanden att göra.”²¹ Affärsbesöken förbereddes noga. Bland Axels handlingar från tiden i Sheffield finns en anteckningsbok i vilken han på engelska mer eller mindre detaljerat skrivit upp vad han skulle fråga om.²² Trots att han lade ned stort arbete på att förbereda affärsbesöken blev det ekonomiska utbytet i allmänhet ganska blygsamt. Men säkert gav de honom en nyttig inblick i affärlivet och dess villkor.

Några dagar efter framkomsten till Sheffield fick Axel veta att firman Charles Cammell & Co. lovat att ta hand om honom och se till att hans vistelse i stålsta-den blev lyckosam. Man hade också sagt sig ha för avsikt att ta upp ”the question of Pig Iron” med honom. Fadern var mycket nöjd med erbjudandet att hjälpa Axel som den 11 mars av allt att döma mycket förväntansfull avlade besök hos Cammells för att diskutera räls- och tackjärnsaffärer. Han blev vänligt mot-tagen men till sin besvikelse erfor han att Cammells var försörjda med tackjärn för hela 1898 och delvis också för 1899. Några rälsaffärer blev det inte heller. ”Dock vill jag ännu ej släppa dem”, förklarade han för sin far. Han avsåg försöka förmå Cammells att ta 40 à 50 ton tackjärn från A. Johnson & Co. på prov.²³ Axel Johnson svarade honom att han skulle vara lugn och ”hålla koraget uppe”. Till sist lyckades det nog. Cammells borde föreslås att ta en provorder på 500 ton för 1898. Axel skulle ta reda på när under hösten han kunde besöka Cammells för att komma överens om leveranser för 1899. Redan nu borde han göra sig beredd att avge offert.²⁴

Den 14 mars kunde Axel glad meddela att Cammells beslutat att på prov ta en order. När han för en Mr Longden hos Cammells förklarat de affärsmässiga fördelarna av Johnsons reguljära trafik på Hull hade denne instämt i vad han sade. Axel menade att bara Cammells provat tackjärnet och deras kemist förklarat att det var bra skulle man ha kommit ”ett godt stycke framåt”.²⁵ Självklart blev Axel Johnson glad över underrättelserna om provordern. Han ansåg att det var bra om sonen befann sig i Sheffield när provsändningen kom så att han kunde kontrollera utgången av proverna. Axel borde bekanta sig med någon av ingenjörerna hos Cammells. Redan den 16 mars förklarade sig Cammells dock inte kunna ta provordern förrän efter två eller tre månader eftersom de för tillfället hade så mycket att göra. Detta ansåg Axel bara vara ett svepskäl. Han skulle nu låta dem vara i fred några veckor men sedan ”ansätta dem ordentligt”.²⁶ Han

¹⁹ AAJ t. AJ 7/3, 8/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

²⁰ AJ t. AAJ 4/3 1898, AAJ, E8, vol. 3.

²¹ AAJ t. AJ 8/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

²² Anteckningsböcker, AAJ, E8, vol. 3.

²³ AJ t. AAJ 4/3 1898, AAJ, E8, vol. 3; AAJ t. AJ 11/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

²⁴ AJ t. AAJ 15/3 1898, AAJ, E8, vol. 3.

²⁵ AAJ t. AJ 14/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

²⁶ AJ t. AAJ 16/3 1898, AAJ, E8, vol. 3; AJ t. AAJ 17/3, 21/3 1898, AAJ, EI, vol. 12.

uppmannades att vid tillfälle bjuda kemisten eller ingenjören på lunch eller på annat sätt visa sin gästfrihet. "I England är det sed", skrev fadern, "att om någon besöker oss på hotellet eller hemma vid tid för Luncheon (att) bedja dem komma och dela ens måltid, och om ett dylikt besök sker vid måltidstimmarna, så anses det som synnerligen obehjvadt och ovänligt att icke inbjuda dem till måltiden." "Jag nämner detta", fortsatte han, "ty det kan vara nyttigt att weta." Liknande synpunkter framfördes också senare.²⁷

Av kontakterna med Cammells ser vi att Axel Johnson framför allt hoppades att kunna utöka sin firmas export av tackjärn från Sverige. Men han tycks också ha varit intresserad av att importera järnvägsräls. Det svenska järnvägsnätet utökades under 1890-talet med nära 2 000 km. Bortsett från 1870-talet var detta den kraftigaste ökningen i den svenska järnvägens historia. Merparten av rälsen köptes från England. Axel Johnson såg rimligen här en möjlighet att få del av en viktig marknad. A. Johnson & Co. kom dock inte att importera järnvägsräls från England.²⁸

Redan första veckan utväxlade far och son flera brev. Allt framgent skulle brevväxlingen bli tät. Axel rapporterade om sina förehavanden. Fadern utdelade uppdrag och gav goda råd. I ett brev den 5 mars uppmannades Axel att be Fred Brooke att anmäla både far och son som medlemmar i The Iron and Steel Institute. Föreningens medlemmar brukade varje år besöka något av de järnproducerande länderna. 1898 planerades ett besök i Sverige och i Stockholm vidtogs stora anstalter för att ta emot dem. Axel borde vara en av ciceronerna vid besöket. När han hade kontakt med cheferna för de engelska "jernfirmorna" och fick veta att de tänkte komma till Sverige skulle han förklara att han gärna stod till deras förfogande. Det dröjde ända till sommaren innan Brooke anmälde Johnsons som medlemmar i The Iron and Steel Institute.²⁹

Den 13 mars uttryckte Axel Johnson förhoppningen att Axel börjat besöka tackjärnsköparna. Besöken skulle upprepas minst en gång i veckan. Därigenom vande de sig vid att han fanns på plats. Dagliga redogörelser skulle lämnas för besöken. Även om detaljer gav Axel Johnson instruktioner. "Du bör inte begagna Kopiepennan vid brefskrifningen ty Du förstör Din stil och det tager sig ej bra ut; Du bör hellre skriva på vårt papper och var Du så vill Kopiera brevet uti en Kopiebok på wanligt sätt", skrev han i brevet den 13 mars. "Will Du vara snäll och försöka fullkomna Dig i bokföring så skulle jag vara mycket glad", hette det i ett brev den 3 april.³⁰ Axel hade redan ett par veckor tidigare varit i Oughtibridge och där "fått en lektion i bokföring". Han ansåg att den engelska bokföringen var "ytterst enkel och praktisk men på samma gång lika fullständig" som A. Johnson & Co.:s egen. "Sådan bokföring skulle ej vara fullt arbete för en person på vårt kontor på långa vägar när", rapporterade han.³¹ Enligt fadern var det riktigt att Axel visade gästvänlighet mot dem han hoppades få göra affärer med. Men i övrigt borde han "idka dygden att vara sparsam" eftersom tiderna var dåliga.³²

²⁷ AJ t. AAJ 20/3, 3/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

²⁸ Modig, a. a., s. 15, 34 ff., 72 ff.

²⁹ AJ t. AAJ 5/3 1898, AAJ, E8, vol. 3; AAJ t. AJ 18/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

³⁰ AJ t. AAJ 13/3, 3/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

³¹ AAJ t. AJ 21/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

³² AJ t. AAJ 24/5 1898, AAJ, E8, vol. 3.

Axel fick efter ett besök hos Samuel Osborn & Co. ett brev från sin far vari denne uttryckte förhoppningen att han fullgjorde "convenancens regler". Bäst var om han tog reda på dessa "enligt Engelsk sed". Vid samma tillfälle uppmanades han att till kontoret i Stockholm varje månad sända en reseräkning. Detta skulle göras för ordningens skull och "framför allt för föredöme på Kontoret".³³ När Osborns på sommaren introducerat Axel för borgmästaren och dennes fru i Sheffield skrev fadern: "Det var ju synnerligen wänligt af Mr Osborn att introducera Dig hos Lord Mayor & Lady Mayoress; det är synnerligen nyttigt för Dig att Du fått se hur det går till."³⁴ Ibland kan man i Axel Johnsons brev till sonen vid sidan av alla mer eller mindre ampra råd och uppdrag spåra faderlig oro över hur sonen hade det. I ett brev den 3 april läser vi: "Nu, käre Acke, hjertligt tack för alla kärkomna brefven, jag såväl som hela hemmet taga med stor kärlek del af dess innehåll och tillönska Dig lycka och framgång! Är Du alldeles frisk och kry och känner Dig vid bra courage?"³⁵

Brevväxlingen mellan far och son innehåller uppgifter om flera av de problem som A. Johnson & Co. ställdes inför vad gäller handelsutbytet med England 1898. Den gamla förbindelsen med W. T. Marshall utsattes för starka påfrestningar. I mars annullerade Johnson en stor order på 22 000 ton stenkolk från Marshall eftersom dennes bekräftelse dröjt alltför länge. Han vände sig i stället till H. Briggs, Sons & Co. och köpte 15 000 ton därifrån. Från G. R. Sanderson köpte han återstoden som han behövde för att fullgöra ett kontrakt om leveranser till Grängesberg-Oxelösunds järnvägar. Axel Johnson uppmanade sin son att bl. a. besöka Manvers, Wombwell, Dorfield, Houghton och helst även några andra gruvor för att se vad som kunde göras till 1899 eftersom man nu fick räkna med att köpa kolen direkt från gruvorna. Han ansåg att A. Johnson & Co. måste inrätta ett kontor i Hull eller i varje fall skaffa en person som kunde ha ansvaret för lastningen om man skulle fortsätta med kolaffärer. Men då krävdes uppgörelse om leveranser från flera gruvor. Axel skulle när han kom till Hull söka upp Marshall på dennes kontor. Om Marshall sade att A. Johnson & Co. köpt kol från annat håll fick Axel gärna medge detta. Han skulle dock tala om att det berodde på att Marshall dröjt alltför länge att bekräfta en begärd leverans och att detta var oacceptabelt. "Kan Du tänka Dig", skrev Axel Johnson upprörd till sin son, "att jag först den 19de fick svar från Marshall på en telegrafisk order som afgick härifrån den 11te mars."³⁶ Tydligen erhöll Axel en hel del hjälp av Fred Brooke som försåg honom med namnen på flera av gruvcheferna. Han fick också veta vilka gruvor som var värda ett besök och vilken sorts kol de sålde.³⁷ Johnsons var alltså helt inriktade på att etablera direkta kontakter med gruvägarna i stället för att gå vägen över Marshall.³⁸

Axel Johnson var angelägen att sonen vid gruvbesöken noga tog reda på vilken kol som bröts, vilken kvalitet den höll och i vilket distrikt gruvorna låg. Han fäste också stor vikt vid att upprätthålla och skapa kontakter. Sonen fick detaljerade råd om hur han skulle gå till väga. Vad exempelvis gäller Wombwell var det viktigt att Samuel Roberts som var bosatt i Sheffield och tillhörde hu-

³³ AJ t. AAJ 12/5 1898, AAJ, E8, vol. 3.

³⁴ AJ t. AAJ 12/7 1898, AAJ, E8, vol. 3.

³⁵ AJ t. AAJ 3/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

³⁶ AJ t. AAJ 22/3, 3/4 1898, AAJ, E8, vol.3; AAJ:s anteckningsböcker, AAJ, E8, vol. 3.

³⁷ AAJ t. AJ 1/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

³⁸ Jfr AJ t. S. Roberts 39/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

vudägarna uppvaktades. Vad han sade var "deras lag". Axel Johnson avsåg att skriva ett introduktionsbrev. "Då Du går och besöker honom i hans bostad", läser vi i ett av breven till Axel, "så skickar Du in Ditt kort först och sedan framlemnar Du introduktionsbrevet. Du bör ju kunna säga att wi sedan en lång följd af år skeppat deras stenkol, men som Du nu hört att Grufegarne i Yorkshire föredraga att arbeta direkt med köparne i Sverige och Du war i England, så tog Du Dig friheten pay him the visit serskildt emedan Du nu hade tänkt besöka deras grufvor."³⁹

De många gruvbesöken syftade till att få fram leverantörer av vällugnsköl och kol som kunde säljas till järnvägar och fabriker. Om man lyckades med detta hade man enligt Axel Johnson det väl förspänt. I ett långt brev den 1 maj gick han igenom vilka kolleverantörer som fanns och kommenterade var och en av dem. Han inte bara utdelade instruktioner till sonen. Han frågade också efter dennes råd. Bl. a. ville han ha uppslag till hur ett kontor i Hull skulle etableras.⁴⁰

Frågan om öppnandet av ett kontor i Hull hängde inte enbart samman med att samarbetet med Marshall kärvade utan också med Axel Johnsons planer på en utvidgning av det egna tonnaget. 1898 förde Axel Johnson förhandlingar med engelska och tyska varv om att bygga en ny ångare för Johnson Line. "Det är klart", skriver Axel Johnson till sin son, "att det wore en större styrka om wi skeppade kolen sjelfva emedan detta ju skulle gifva mera pondus." Men då behövdes ett kontor i Hull. Axel Johnson var tveksam vem som skulle ansvara för detta. Sönerna Axel och Helge ansåg han ännu alltför oerfarna. Möjligen var det bäst att låta gruvägarna själva skeppa kolen ett eller två år eftersom både Axel och Helge under tiden skulle hinna att bli "inne i saken". "Det wore bra om Fred Pepper eller Mr Cheater kunde lemna ett friskt uppslag i Hull-kontorsfrågan!", utropar Axel Johnson. Han såg tydligen stora möjligheter att utveckla kolhandeln samtidigt som han för egen del helst ville "wara alldeles ifrån Kolaffären" och koncentrera sina krafter på att utveckla rederiet och "försöka göra detta till en lönande handtering ännu engång för vårt fädernesland". Fred Pepper hade redan tidigare framfört åsikten att Johnsons borde öppna ett kontor i Hull för att kunna hålla nära kontakt med marknaden. Han hade dock inte något förslag på person som han ansåg lämpad att förestå kontoret. Axel Johnson betonade upprepade gånger vikten av utökade kontakter med gruvägarna. I ett brev till Axel den 8 juni heter det: "---ifall wi till nästa år skola fortfara med kolaffären så måste goda connections nu göras och kombinationer, som wi kunna använda tills Du och Helge kunna öppna kontor i Hull."⁴¹ Också Axel tycks ha ansett det viktigt med ett kontor eller åtminstone en representant i Hull. "We must have a man in Hull as we have no office there and I think we have better arrange with Hogg immediately", skrev han till sin far den 3 juli.⁴² Anledningen till att han skrev på engelska var naturligtvis att han ville ta vara på alla möjligheter att lära sig detta språk. Det skulle för övrigt inte förvåna om fadern uppmanat honom att för övnings skull ibland utnyttja engelska i sina brev.

³⁹ AJ t. AAJ 30/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁴⁰ AJ t. AAJ 1/5 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁴¹ AJ t. AAJ 24/5, 8/6 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁴² AAJ t. AJ 1/4, 3/7 1898, AJ, E1, vol. 12.

Samtidigt som Axel Johnson såg möjligheter att utveckla A. Johnson & Co.'s import av kol från England tycks det ha funnits stunder då han helst skulle ha velat helt och hållet sluta med kolaffärerna. Vid ett tillfälle skrev han till Axel: "För min egen del har jag ingenting emot att sluta med kolaffären den 31 dec. d. å. då jag inte ser mycket ljusning uti densamma till nästa år." För att fortsätta krävdes att man kunde undvika att köpa från engelska mellanhänder som endast sålde f. o. b., betonade han. A. Johnson & Co. måste dessutom kunna köpa lika fördelaktigt som de större exportörerna i Hull.⁴³ Under alla omständigheter tycks han gärna ha velat lämna över kolaffärerna till sina båda äldsta söner Axel och Helge.⁴⁴ Kolpriserna var 1898 ovanligt höga.⁴⁵ Detta gjorde naturligtvis varken Axel Johnson eller sonen mer intresserade av att ägna sig åt kolaffärer.

Till de nämnda svårigheterna skall läggas den hårda konkurrensen med Percy Tham om kolimporten över Oxelösund. Tham hade fördel av sina goda kontakter med Grängesbergs Grufve AB. Nordstjernans samarbete med detta bolag upphörde så småningom varvid man gick miste om malmfrakterna över Oxelösund. 1898 klagade Axel Johnson flera gånger i breven till sonen över hur Tham genom att erbjuda kol till lägre priser försökte få bort honom och hans fartyg från Oxelösund.⁴⁶

Brytningen med Marshall gav upphov till en hel del merarbete. Inte heller var det alltid så lätt att få acceptabla villkor av andra kolleverantörer. "Jag hoppas Du redan uppvaktat Mr Roberts (vid Wombwell) och möjligen äfven de öfrige Grufegarne som jag förut uppgifvit," heter det i ett brev till sonen den 8 juni. Eftersom det nu gällde att komma överens direkt med gruvägarna vore det bra om Axel reste till Hull och talade med James Hogg och H. Briggs. Av Hogg hade A. Johnson & Co. i maj köpt 1 000 ton kol avsedda för Uddeholms järnväg. Till Hogg skrev Axel Johnson att han önskade ett rum på dennes kontor där han själv, hans söner eller någon annan från hans firma kunde hålla till när de var i Hull. Dessutom önskade Johnson sätta upp sin firmaskylt på Hoggs dörr. Hogg skulle inte bara svara för de kolskeppningar som gick direkt från gruvägarna utan också ta på sig skeppningarna av tegel. Briggs ombads att ha hand om den in- och utgående godstrafiken. En Mr Atkinson skulle klarera Nordstjernans fartyg. På detta sätt hoppades Axel Johnson att bli både oberoende och bra betjänad. "Tror inte äfven Du att detta är en riktig plan?", frågade han sonen. Det var inte bara den brutna relationen till Marshall som bekymrade honom. Också försäljningen av kol till Oxelösunds järnverk vållade svårigheter.⁴⁷

Av de engelska kolfirmor med vilka A. Johnson & Co. 1898 gjorde affärer kan också nämnas Fawcitt & Co. i West Hartlepool, Pyman, Bell & Co. i Newcastle, G. R. Sanderson & Co. i Hull, John Hunter & Co. i Newcastle och Mackie, Koth & Co. i Leith.⁴⁸ En del affärer omintetgjordes också. Exempelvis fick en beställning på 2 000 ton hos John Brown & Co. i Sheffield som förutom stålverk också hade gruvor annulleras.⁴⁹ Långt ifrån alla de kontakter den unge Johnson tog med de engelska kolfirmorna gav positiva resultat. Exempelvis för-

⁴³ AJ t. AAJ 8/6 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁴⁴ AJ t. W. T. Marshall 1/3 1898, AJCo, BIII, vol. 5.

⁴⁵ AAJ t. AJ 11/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁴⁶ AJ t. AAJ 13/3, 20/3 1898, AAJ, E8, vol. 3; M. Fritz, *Svensk järnmalmsexport 1883-1913*, 1967, s. 113.

⁴⁷ AJ t. AAJ 12/5, 8/6, 8/7, 12/7 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁴⁸ AJCo, Reskontra (GIIIIa).

⁴⁹ AJCo t. John Brown & Co., Ltd 13/6, 29/7, 30/7, 1/8 1898, AJCo, BII, vol. 28.

de han förhandlingar med Wombwell Main Co. och Bolsover Colliery Co. Efter att under senare hälften av juni ha talat med representanter för dessa företag hoppades han på ett positivt resultat. Det tycks dock inte ha blivit några affärer.⁵⁰

Den 14 mars besökte Axel Vickers. Mr Douglas Vickers som han i första hand ville träffa var bortrest. Han återvände därför efter ett par dagar. Han träffade då "gamla Mr W." eftersom Douglas Vickers inte var anträffbar den dagen heller. "Gamla" Vickers förklarade att man inte kunde köpa tackjärn med stämpeln AJ&C. Denna kunde ha satts på tackjärn från vitt skilda bruk. Men då han fick klart för sig att järnet Johnsons sålde kom från Bredsjö sade han att Vickers var villiga att ta en provorder. Förutsättningen var dock att priset kunde reduceras något.⁵¹ Axel telegraferade till Stockholm och frågade hur mycket man kunde gå ned i pris. Därifrån förklarade man sig villig gå ned mellan sex pence och en shilling per ton om det visade sig nödvändigt. Bara de fick Vickers som kunder skulle man "betjene dem wäl", skrev fadern och tillade: "...såsom Du ser så äro de Conservativa då de en gång börjat."⁵²

Axel fortsatte att bearbeta Vickers i hopp om att de skulle ta en provorder. Tydligt var det priset som Vickers hängde upp sig på.⁵³ Den 18 april träffade han åter "gamla Mr V. och bråkade med honom en god stund". Han tyckte att denne var "mycket skarp" men gillade honom trots det. Vickers hade i många år haft samma leverantörer. De hade blivit deras personliga vänner varför de ogärna bytte. Enligt Axel var det den höga kvaliteten på det järn som Johnsons sålde som över huvud gjorde Vickers intresserade. När de nu var villiga att ta en provsändning på 50 ton för "95/-levererad i Sheffield" borde man acceptera prisreduceringen trots att den medförde en mindre förlust. Om proven utföll väl skulle det vara utmärkt reklam för Johnsons tackjärn i Sheffield. Dessutom, framhöll Axel, "komma vi i så fall nog till business med Vickers, ty de äro för kloka att blott på skämt taga 50 tons till prof."⁵⁴

Den 30 april mottog A. Johnson & Co. en rekvisition på 50 ton tackjärn. Ordern konfirmerades omgående. Tydligt var prisreduktionen en känslig fråga. I ett brev från A. Johnson & Co. ombads Vickers att låta det överenskomna priset stanna emellan.⁵⁵ Det skulle emellertid visa sig att Vickers inte blev nöjda med det levererade tackjärnet vilket säkert var en utomordentligt stor besvikelse för Axel Johnson som den 12 maj skrivit till sonen: "Vickers måste bliva belåtna med profvet ty hela profvet 50 tons är uteslutande 'special'."⁵⁶ Han trodde inte på de analysmetoder som använts. "Mig synes", skrev han till sonen, "som Du skulle söka få fatt uti Kemisten och reda upp saken med honom."⁵⁷ Självklart blev också Axel besviken. Han hade varit övertygad om att A. Johnson & Co. skulle få en order om analysen utfallit till belåtenhet.⁵⁸

⁵⁰ AAJ t. AJ 25/6, 28/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁵¹ AAJ t. AJ 14/3, 16/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁵² AJ t. AAJ 16/3 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁵³ AJ t. AAJ 25/3 1898, AAJ, E8, vol. 3; AAJ t. AJ 14/4, 15/4, 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁵⁴ AAJ t. AJ 19/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁵⁵ AJ t. AAJ 30/4 1898, AJ, E8, vol. 3; AJCo t. Vickers 21/4 1898, AJCo, Bif, vol. 28; order 26/4 1898, AJCo, Kontrakt 1898–1902.

⁵⁶ AJ t. AAJ 12/5 1898, AAJ, E8, vol. 3; AAJ t. AJ 28/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁵⁷ AJ t. AAJ 11/7 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁵⁸ AAJ t. AJ 28/6 1898, EI, vol. 12.

Axel Ax:son Johnsons förhoppningar om snabba resultat var uppenbarligen mycket stora när han kom över till England. Hans iver framgår bl. a. av att han tyckte att Cammells var alldeles för långsamma att fatta beslut. De behövde alltid "betänka och betänka sig, och man kommer aldrig till något resultat med dem", skrev han hem.⁵⁹ Han uppmanades av fadern att inte släppa Cammells utan i stället "hålla efter dem".⁶⁰

Den 4 april återvände Axel till Cammells. Mr Longden hade gått med på att ta en provsändning. Men dagen därpå fick han ett brev i vilket Cammells meddelade följande: "In reference to your call here today, we have so much important work on hand at present, that, although sorry to disappoint you, the matter of the sampel parcel of Iron must stand over for three or four months before we can give it consideration." Självklart blev han upprörd. "Det är vådligt hvad de äro tröga", förklarade han och bad samtidigt om hjälp att bearbeta Cammells.⁶¹ Den 19 april träffade han Mr Stubbs, chef för Cammells' ståltillverkning, som han tyckte var okunnig och "förfärligt rädd för ombyte af tackjern".⁶² När han den 11 maj ytterligare en gång besökte Cammells fick han återigen svaret att de ville avvakta.⁶³ Efter en del umgänge med cheferna hos Cammells uttryckte han den 17 maj en viss tillförsikt och skrev: "Få se om det ej skall lyckas mig att få en proforder till Cammells till sist."⁶⁴

Den 17 mars avlade Axel besök hos Jessops. Han blev synnerligen väl mottagen. Man hade dock förklarat för honom att behovet av tackjärn för 1898 var fyllt. 1899 skulle de dock sannolikt behöva en del. Under tiden var Jessops villiga att prova tackjärnet. Axel hade anmodats att återkomma om tre veckor eftersom Jessops för tillfället hade mycket att göra. "Det är ledsamt", skrev han, "att ännu ej hafva kunnat placera en enda ton tackjern." Han förklarade sig alltmär inse behovet av en agent på platsen.⁶⁵

Ungefär samma svar som hos Jessops fick han hos John Brown & Co. som han uppvaktade den 18 mars. Först 1899 behövde de eventuellt köpa mer tackjärn. Han skulle komma igen veckan därpå för att med Mr Townsend diskutera vad Browns eventuellt behövde köpa under det kommande året.⁶⁶ Först den 5 april fick han tillfälle att med Townsend ta upp tackjärnsleveranser till Browns. Därvid bad denne att få en provsändning på ett par ton vilket bekräftades genom ett brev till A. Johnson & Co. den 29 april. Från A. Johnson & Co.:s sida tyckte man att ett ton var i minsta laget och föreslog leverans av minst 20 eller hellre 200 ton eftersom provningen av tackjärnet då skulle bli mycket tillförlitligare. Det blev dock inte mer än två ton som levererades.⁶⁷ Kort tid därefter förklarade Axel för sin far att Browns' kemist tyckte om att få gåvor. "I should be very pleased", skrev han, "to get some nice swedish knives or daggers or anything swe-

⁵⁹ AAJ t. AJ 21/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶⁰ AJ t. AAJ 25/3 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁶¹ AAJ t. AJ 5/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶² AAJ t. AJ 19/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶³ AAJ t. AJ 11/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶⁴ AAJ t. AJ 17/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶⁵ AAJ t. AJ 17/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶⁶ AAJ t. AJ 18/3, 24/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶⁷ AAJ t. AJ 6/4 1898, AJ, EI, vol. 12; J. Brown & Co. Ltd t. AJCo 29/4 1898, AJCo, EI, vol. 340; AJCo t. J. Brown & Co. 15/4, 4/5 1898, AJCo, Bif, vol. 27, 28; AJCo, Kontrakt 1898–1902.

dish of that kind, as those people always expect a present.”⁶⁸ I början av juli kunde Axel meddela att kemisten hos Browns var nöjd med utförda prover.⁶⁹

Hos Brown, Bayley & Co. gjorde Axel flera besök. Den 23 mars diskuterades tackjärnsleveranser med verkställande direktören som omtalade att de aldrig använt så mycket svenskt tackjärn som då. Han trodde dock att deras lager räckte året ut men föreslog att de skulle träffas igen efter ett par månader. Axel ansåg att A. Johnson & Co. borde skriva till Brown, Bayley & Co. och erbjuda dem leverans av ”någon kvantitet” under året. En engelsk kontakt som han hade i sällskap trodde efter det mottagande de fått att det säkert skulle bli affär av.⁷⁰ Det lyckades honom också att placera 150 ton tackjärn. Fadern som inte gillade att ha kapitalet bundet i olevererade varor var naturligtvis mycket nöjd härmed.⁷¹

Axel medverkade vidare till en provorder på 10 ton tackjärn från Edgar Allen & Co. i Sheffield. Provordern följdes av ytterligare en mindre beställning. Efter ett besök hos Allens den 25 mars skrev han att de om två månader skulle behöva en mindre kvantitet grått tackjärn vilket också blev fallet. Dessutom skulle de bli glada om A. Johnson & Co. kunde erbjuda ett annat vitt tackjärn än det de för tillfället använde.⁷²

Osborns besöktes första gången den 18 och därefter den 21 mars. De använde små mängder svenskt tackjärn men desto mer stål i stänger som de köpte i poster på 50 ton. Axel ansåg att A. Johnson & Co. kunde göra dessa affärer. Osborns som givit honom ett mycket vänligt mottagande skulle ta 10 ton tackjärn på prov. Årsbehovet var endast några hundra ton.⁷³ Axel Johnson ansåg det inte omöjligt att sälja stål till Osborns. Han ville att sonen skulle ta ordentligt reda på vad för slags stål de var ute efter så A. Johnson & Co. kunde erbjuda dem exakt vad de ville ha.⁷⁴ I maj beställde Osborns 10 ton tackjärn på prov. Axel Johnson levererade firmans ”special för deras proforder då detta måste utfalla till belåtenhet”.⁷⁵

Den 24 mars, dvs. knappt mer än tre veckor efter sin ankomst till England, hade Axel besökt flertalet firmor i Sheffield. Nu skulle han tillsammans med Mr Brooke eller en av dennes medarbetare inleda besök hos firmornas kemister och stålsmältare. Det var så man måste arbeta. Han förklarade återigen för sin far att han var ledsen över att ännu inte ha åstadkommit mer.⁷⁶ Hans arbete i Sheffield tycks i stor utsträckning ha gått ut på att bli bekant med tackjärnsköparna. Förhoppningen var naturligtvis att de skulle bli intresserade av att göra sina inköp genom A. Johnson & Co. När han vid ett tillfälle varit på middag hos Osborns skrev han hem att han stiftat bekantskap med en Mr Hartley hos Cammells: ”Det

⁶⁸ AAJ t. AJ 14/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁶⁹ AAJ t. AJ 3/7 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁷⁰ AAJ t. AJ 23/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁷¹ AJ t. AAJ 15/6, 11/7 1898, AAJ, E8, vol. 3; AAJ t. AJCo 7/7 1898, AJCo, EI, vol. 345; order 7/7 1898, AJCo, Kontrakt 1898–1902; jfr AJCo t. AAJ 11/7 1898 o. AJCo t. Brown, Bayley & Co. 11/7 1898, AJCo, Bf, vol. 28.

⁷² Order 15/4 1898, AJCo, Kontrakt 1898–1902; AAJ t. AJCo 7/7 1898, AJCo, EI, vol. 345; AAJ t. AJ 25/3 1898, AJ, EI, vol. 12; AJCo t. Edgar Allen & Co. 26/4, 12/5, 4/7, 16/7, 21/7, 29/7, 4/8, 7/9 1898, AJCo, Bf, vol. 28, 29; AJCo t. AAJ 11/5 1898, AJCo, Bf, vol. 28.

⁷³ AAJ t. AJ 18/3, 21/3 1898, AJ, EI, vol. 12; AJ t. AAJ 25/3 1898, AAJ, E8, vol. 3; A. Johnson & Co. t. AAJ 24/5 1898, AJCo, Bf, vol. 28; jfr även AAJ t. AJ 17/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁷⁴ AJ t. AAJ 3/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁷⁵ AJ t. AAJ 24/5 1898, AAJ, E8, vol. 3; order 17/5 1898, AJCo, Kontrakt 1898–1902.

⁷⁶ AAJ t. AJ 24/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

kan vara mycket bra att hafva en vän i gården där. Sättet att komma in är att skaffa sig så många personliga vänner som möjligt. De kunna alltid på ett eller annat sätt verka godt.”⁷⁷ Axel skulle göra upp en lista på de firmor som han ansåg att A. Johnson & Co. borde fortsätta att korrespondera med om inköp av tackjärn och också tala om vad var och en var intresserad av.⁷⁸ Som framgått var det som regel endast mindre leveranser av tackjärn Axel fick tillfälle att diskutera. Men det kunde också hända att större leveranser fördes på tal. Efter ett besök hos Thomas Firth & Sons bad Axel A. Johnson & Co. att offerera sammanlagt 1 000 ton att levereras 1899.⁷⁹

Axel Johnson meddelade i slutet av april att han sålt 2 400 ton tackjärn till Taylors i Leeds. 200 ton i månaden skulle levereras. Före 1 juli kunde de dock bara ta emot 100 ton per månad. Priset – 90 shilling per ton cif Hull – ansåg Johnson för lågt. Han var detta oaktat nöjd med affären. Axel uppmanades nu att resa till Leeds och stanna där en vecka. Om han fick en inbjudan att besöka Taylors skulle han tacka ja. Särskilt viktigt var att bli bekant med unge Mr Taylor. Honom hade far och son träffat tidigare i Scarborough. Axel skulle inte bo hos Fred Pepper under vistelsen i Leeds. Det gjorde inte samma intryck som att bo på hotell. Han borde avlägga visit hos ”gumman Taylor” vilket han dock möjligen kunde slippa om han träffade unge Mr Taylor och denne bjöd hem honom. Några ytterligare affärer med Taylors var för stunden inte aktuella om de inte ville försöka ordna ett kontrakt om leveranser av tackjärn under åren 1900–1903. I så fall fanns underlag för en uppgörelse med Bredsjö om ytterligare leveranser. Av sin bror Helge fick Axel veta namnen på kemisten och flera av de andra tjänstemännen hos Taylors. Helge berättade också att kemisten var gift med en av fröknarna Taylor. Axel följde självklart faderns instruktioner och tog in på hotell när han kom till Leeds. Men han kunde inte säga nej till unge Mr Taylor när denne bad honom komma och bo hos sig. Hos Taylors träffade han faderns vän Pepper som sade sig vara ledsen över att inte kunna ge ytterligare order. Pepper hade i det längsta väntat med att avsända orden om leverans av 2 400 ton i hopp om att kunna ge denna genom Axel. För tillfället hade Taylors ett stort lager av Johnsons tackjärn som de var mycket nöjda med. De visste inte när de behövde mer.⁸⁰

Som tidigare nämnts importerade A. Johnson & Co. en del tegel från England. Den 22 mars diskuterade Axel tegelpriser med Brooke junior som av sin far fått tillstånd att gå ned något i pris.⁸¹ Den 30 mars träffade Axel både Brooke senior och Brooke junior i Oughtibridge varvid också tegelpriserna fördes på tal. Några ytterligare prisreduceringar ansåg sig Brookes dock inte kunna gå med på. Men de kunde tänka sig ett något lägre pris om de själva fick ta hand om teglet i utskeppningshamnen i stället för att anlita Marshall. Axel ansåg att man skulle anta detta förslag.⁸²

Brevväxlingen under sonens vistelse i England har också intresse därför att Axel Johnson i denna redovisar en del av sina planer vad gäller handelsutbytet

⁷⁷ AAJ t. AJ 24/4 1898, EI, vol. 12.

⁷⁸ AJ t. AAJ 12/7 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁷⁹ AAJ t. AJ 26/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁸⁰ AJ t. AAJ 28/4 1898, AAJ, E8, vol. 3; Helge Ax:son Johnson t. AAJ 29/4, 30/4 1898, AAJ, E8, vol. 3; AAJ t. AJ 23/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁸¹ AAJ t. AJ 23/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁸² AAJ t. AJ 30/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

med andra länder. Den 3 april berättar han om sin avsikt att föreslå Kungl. Maj:t att av riksdagen begära 350 000 kr i årlig subvention för att upprätta en reguljär linje mellan Sverige och La Plata-länderna. Det skulle bli "ett styft stycke arbete". Men det borde kunna bli en lönande affär. Dessutom var det "ett fosterländskt företag som nog kan hafva sin betydelse".⁸³

Axel Johnson tycks ha varit utomordentligt arbetstyngd under sonens vistelse i England. Exempelvis skriver han följande den 28 april : "---men jag har haft för mycket ikring mig och jag behöfde så wäl få litet hvila nu – men hur skall detta ske? Jag har ingen som hjälper mig, jag måste både arbeta med försäljningarna och se efter båtarna---. Hur skall en Chef kunna taga nya initiatif om han skall nödgas se efter alla detaljer? En Chef skall vara fredad från alla detaljer – han har fullt upp att skapa nytt om inte det gamla skall gå tillbaka, och jag har ingen på kontoret som kommer med en ny idé."⁸⁴ Vid ett annat tillfälle säger han att han fick "tänka för alla" och att detta tog tid och gjorde att han hade svårt att hinna med att skriva till Axel.⁸⁵ Oaktat den stora arbetsbördan strävade Axel Johnson som framgår av hans bevarade korrespondens med sonen efter att besvara alla dennes brev. Ibland hann han dock bara att på A. Johnson & Co.:s brev skriva ett par personliga rader.⁸⁶ Det hände också att Axels två år yngre bror Helge eller någon på firman fick besvara breven i faderns ställe.⁸⁷

Axel kom under sin vistelse i England flera gånger med förslag till utvidgning av A. Johnson & Co.:s affärer. Bl. a. ansåg han att linjen Oxelösund-Hull skulle utvecklas så att man 1899 eller 1900 blev oberoende av kolimport. Bakgrunden var naturligtvis de svårigheter Marshall och kolpriserna 1898 vållade och faderns vid några tillfällen uttalade skepsis till fortsatta kolaffärer. Axel tyckte att firman inte bara skulle sälja tackjärn på England utan även stångjärn och stål. I Sheffield hade man börjat prata svensk järnmalm. Herr Wahlman på firman borde studera möjligheterna och lämna offerter.⁸⁸ Själv tog Axel vid sina besök i de olika stålverken också reda på vilken malm som användes.⁸⁹ Efter ett av sina många besök hos Cammells skrev han hem och frågade om man inte kunde skriva till Cammells, Vickers och Jessops och föreslå dessa att gratis skicka en mindre kvantitet räls med Nordstjernans fartyg bara för att "komma in med dem". Tanken på rälsimport var något som av och till återkom i Axels brev till fadern och som naturligtvis förklaras av det expanderande svenska järnvägsnätet.⁹⁰

Uppenbarligen fann Axel Johnson förslagen om rälsimport intressanta. A. Johnson & Co. infortrade anbud från Cammells på räls avsedd att användas för byggande av en järnvägslinje mellan Vansbro och Engelsberg.⁹¹ Vid ett annat tillfälle bad Axel firman undersöka möjligheterna att från USA till Sverige och Ryssland skaffa järnväghjul av träkolstackjärn. Särskilt tänkte han på Ryssland

⁸³ AJ t. AAJ 3/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁸⁴ AJ t. AAJ 28/4 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁸⁵ AJ t. AAJ 8/7 1898, E8, vol. 3.

⁸⁶ Se t. ex. A. Johnson & Co. t. AAJ 1/4, 13/4, 15/4, 13/5 1898, AJCo, Bif, vol. 27, 28.

⁸⁷ Se t. ex. Helge Ax:son Johnson t. AAJ 13/6 1898, AAJ, E8, vol. 3, ds. t. ds. 21/4 1898, AJCo, Bif, vol. 28, o. A. Johnson & Co. t. AAJ 3/5 1898, AJCo, Bif, vol. 28.

⁸⁸ AAJ t. AJ 24/3 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁸⁹ Se t. ex. AAJ t. AJ 18/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹⁰ AAJ t. AJ 5/4, 6/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹¹ AJCo t. AAJ 17/6 1898, AAJ, E8, vol. 3; AJCo t. Cammells 15/6 1898, kopia i AAJ, E8, vol. 3.

som erbjöd ofantliga möjligheter.⁹² Ryssland intresserade honom tydligt mycket. I ett brev den 7 maj skrev han à propos kolaffärerna: ”---jag känner så litet till affärerna på Ryssland, men det förefaller mig, som om vi, som ligga rakt i vägen för detta land, skulle kunna göra en hel del där, ty landet är stort och ett framtidsland.” Kontakterna med Ryssland och senare Sovjetunionen var något han efter att så småningom ha övertagit ledningen av koncernen kom att utveckla. Hans egen son bergsingenjör Axel Ax:son Johnson skulle ägna de sovjetiska kontakterna än större uppmärksamhet.⁹³ Axels förslag var inte alltid gångbara men de vittnar om ett intresse att finna nya vägar som skulle prägla mycket av vad han senare i livet företog sig.⁹⁴

En av Axels uppgifter under vistelsen i England var uppenbarligen att propagera för Johnsons möjligheter att med egna fartyg frakta gods. Han visade vid flera tillfällen Nordstjernans fartyg *s/s Annie Thérèse*, *s/s Axel Johnson* och *s/s Oscar II*.⁹⁵ Allteftersom tiden framskred blev Axel mer förtröstansfull. I början av april förklarade han sig vara mycket glad över att han börjat förstå ”the business”. Han ansåg sig också ha vunnit betydande erfarenheter.⁹⁶ I slutet av månaden skrev han: ”Det är tålmodsprövande arbete, men vårt namn och vårt tackjern blir känt och så småningom skall det väl komma in.”⁹⁷ ”Vi måste försöka att komma på vänskaplig fot med de större firmorna på ett eller annat sätt. Det är genom att göra en del af personerna till sina vänner, som en del af dessa affärer göras”, skrev han till fadern.⁹⁸ Vid ett annat tillfälle hette det efter en lunch med en rad representanter för Cammells: ”Detta allt är ej affärer, men jag hoppas att det bidrager att skapa dylika, & då är allt bra. Jag söker nu att blifva så mycket bekant med alla som möjligt, emedan jag anser det vara mycket nyttigt.”⁹⁹ När han i mitten av juni träffat borgmästarparet i Sheffield berättade han med viss tillfredsställelse att han lärt känna ”en hel del folk”.¹⁰⁰

Uppenbarligen trivdes Axel med arbetet i Sheffield. Efter ett angenämt besök i London i början av maj skrev han hem och förklarade sig nöjd med att vara tillbaka. Man blev ”till sist trött på att drifva omkring till teatrar, museer, parker m. m. och känner sig aldrig på aftonen nöjd med sig själf, som då man utträttat något”. Fadern tyckte dock att det var bra att han haft roligt i den engelska huvudstaden och hoppades att han haft ”ett gynnsamt tillfälle att få se staden från Engelsk synpunkt”. Samtidigt uttryckte han viss oro över hur det gått med utgifterna i London. ”Du skrifver ej något härom?”, anmärkte han.¹⁰¹

Axel var intresserad av att lära. Åtskilliga är de brev till fadern i vilka han förklarar sig ha gjort intressanta besök i stålverk och vid kolgruvor.¹⁰¹ Axel blev som ovan framgått flera gånger hembjuden till ägarna av olika firmor och fick tillfälle att stifta värdefulla bekantskaper. Han hade också stor hjälp av faderns

⁹² AAJ t. AJ 28/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹³ AAJ t. AJ 7/5 1898, AJ, EI, vol. 12; L. Rehnqvist, ”Johnson-Gruppens affärsförbindelser med Ryssland och Sovjetunionen t. o. m. 1980” (otryckt manuskript).

⁹⁴ Jfr AJCo t. AAJ 3/5 1898, AAJ, E8, vol. 3.

⁹⁵ AAJ t. AJ 1/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹⁶ AAJ t. AJ 23/4, 24/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹⁷ AAJ t. AJ 5/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹⁸ AAJ t. AJ 14/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

⁹⁹ AAJ t. AJ 18/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

¹⁰⁰ AAJ t. AJ 7/5 1898, AJ, EI, vol. 12; AJ t. AAJ 12/5 1898, AAJ, E8, vol. 3.

¹⁰¹ Se t. ex. AAJ t. AJ 14/5 1898, AJ, EI, vol. 12.

vänner. Fred Brooke lät exempelvis en av sina medarbetare undersöka vilka firmor i norra England som använde svenskt tackjärn.¹⁰²

I slutet av juli lämnade Axel Sheffield. Egentligen skulle han ha rest till London för att från den 1 augusti tillträda en oavlönad anställning hos det stora handelshuset Watts, Watts & Co. som fadern ordnat åt honom genom handelshusets kontor i Newcastle. Axel Johnson ansåg att sonen kunde lära sig mycket genom en tids vistelse hos Watts, Watts & Co.¹⁰³ Tanken var att han skulle stanna i London i ungefär ett halvår för att förkovra sig i engelska språket och i engelskt kontorsarbete.¹⁰⁴ Axel hade i ett brev till brodern Helge skrivit att han gärna ville komma till ett kontor i London.¹⁰⁵ När det var klart med anställningen i London uttryckte modern sitt gillande härav. Hennes och makens omsorg om Axel kom inte minst till uttryck när hon i ett brev den 14 juni frågade hur han skulle bo. "Du måste få ett treffligt hem & der Mamma [och] Pappa veta Dig Du har det bra i alla afseenden." "Du är nu snäll min Axel & skrifver till Pappa om alt detta & tackar honom att han har skaffat Dig plats! – Gud gifve att det är till Ditt bästa för hela lifvet", heter det på ett annat ställe i brevet. Tacket till fadern skrevs omgående.¹⁰⁶

Innan Axel började hos Watts, Watts & Co. reste han hem till Sverige där han stannade en månad. Tydligen kände han hemlängtan. Han skrev den 15 juli till sin far: "If it is possible for me to come home a couple of weeks before I go to London you understand so well how charming it should be for me. All depends upon how Watts, Watts would like it."¹⁰⁷ Tydligen tyckte Watts, Watts & Co. att Axel kunde resa hem ett tag innan han kom till London. Den 26 juli anlände han till Oxelösund. Sin 22-årsdag hade han firat dagen innan på Nordsjön. Den 27 var han hemma i Inverness och åt middag i trädgården med sina föräldrar och syskon.¹⁰⁸ Säkert hade han mycket att berätta. Att föräldrarna även om de ansåg det nyttigt för Axel att vistas i England varmt välkomnade sonen förstår man bl. a. av följande rader i ett brev från fadern: "Ifall Du beslutar Dig för att komma hem och anser att Du uträttat hvad Du behöfver så kan Du förstå att Du är innerligt och hjertligt välkommen hem till oss!!!" Den 25 augusti lämnade Axel – nu i sällskap med Helge – föräldrahemmet för att ånyo bege sig till England och där fortsätta sin verksamhet och förkovra sig ytterligare i affärer och skaffa sig nya viktiga affärskontakter.¹⁰⁹

Att följa Axel Ax:son Johnson under hans första utländska affärsresa ger en hel del inblickar i affärslivets villkor. Säkert var det nyttiga lärospån han gjorde. Han fick se att resultat i form av order och nya affärsförbindelser krävde hårt arbete. Tydligen tyckte han om att arbeta. Deltagandet i måltider och umgänge med andra kunde han nog finna trevligt men det syftade ytterst till att knyta värdefulla kontakter. Axel Ax:son Johnson gav prov på envishet. Han tog inte alltid ett nej för ett nej. Uppenbarligen var han mycket angelägen att sköta sig och att inför sin far visa framfötterna. Fadern var fordrande men omfattade också sin

¹⁰² AAJ t. AJ 28/4 1898, AJ, EI, vol. 12.

¹⁰³ AJ t. AAJ 15/6, 12/7 1898, AAJ, E8, vol. 3.

¹⁰⁴ A. Johnson & Co. t. Watts, Watts & Co. 4/6 1898, bil. t. H. Ax:son Johnson t. AAJ 13/6 1898, AAJ, E8, vol. 3.

¹⁰⁵ Annie Johnson t. AAJ 7/6 1898, AAJ, E8, vol. 4.

¹⁰⁶ Annie Johnson t. AAJ 14/6 1898, AAJ, E8, vol. 4; AAJ t. AJ 18/6 1898, AJ, EI, vol. 12.

¹⁰⁷ AAJ t. AJ 15/7 1898, AJ, EI, vol. 12.

¹⁰⁸ Annie Johnsons dagbok 25, 26 o. 27/7 1898, Annie Johnsons arkiv, BI, vol. 3.

¹⁰⁹ Annie Johnsons dagbok 25/8 1898, Annie Johnsons arkiv, BI, vol. 3.

son med den största kärlek. Några omedelbara resultat i form av stora order med leverans redan 1898 gav inte resan. Men Vickers kom att under de närmaste åren köpa anseliga mängder tackjärn genom A. Johnson & Co.¹¹⁰ Axel Ax:son Johnsons idoga kontakter med denna firma hade säkert viss betydelse för dessa affärer. Nämnas bör för övrigt att den gamla förbindelsen med W. T. Marshall återupptogs. Denne besökte i augusti 1898 Stockholm och försonades med Axel Johnson.¹¹¹ Axel Ax:son Johnson skulle utvecklas till att bli en av våra största industrialister. Men han var också en hängiven affärsman och fick med åren ett världsomspännande kontaktnät. Hans bana som affärsman inleddes på sätt och vis i Sheffield 1898. Det var i denna stad han tog sina första steg på egna ben och knöt sina första kontakter utanför Sveriges gränser. Låt vara att han erhöll hjälp av sin fars vänner och hemifrån mottog den ena instruktionen efter den andra om vad han skulle göra och vad han inte skulle göra.

¹¹⁰ AJCo, Reskontra 1898–1903 (GIIIaa, vol. 18–22).

¹¹¹ W. T. Marshall t. AJ 23/8 1898, AJ, EI, vol. 18.

Svensk-Amerikas sista hövdingar

Johannes och Helga Hoving

Av H. Arnold Barton

Då Verner von Heidenstam skrev det svenska folkets historia för Sveriges skolbarn 1908–09, gav han sitt vida uppskattade verk titeln *Svenskarna och deras hövdingar*. Dess grundtema var att svenskarna var ett ypperligt folkslag, som kunde åstadkomma de mest storslagna bragder och lida de största uppoffringar, förutsatt att de fördes av ledare som kunde förena och inspirera dem, såväl genom sin karaktärsstyrka som de ädla mål de strävade efter. Det fanns många i Sverige som åtrådde sådana roller, inte minst Heidenstam själv, som yvdes över hederstiteln "nationalskalden", vilken högtidligt tilldelades honom 1909. De stora svenska folkrörelserna leddes var och en av sin högaktade "siare och förkunnare".¹ Detta fenomen var givetvis inte unikt för Sverige. Det var kännetecknande för hela 1800-talets romantiska syn på historia såsom framför allt stora mäns stordåd.

Även i Svensk-Amerika hade hövdingeidealet sin fascination. Den entusiastiska besökaren från Sverige, Carl Sundbeck, använde ju 1904 ordet "hövdingar" då han beskrev dess ledarskap. Med den rätte ledaren, "fältherren, hvilken såg möjligheterna, som kände sitt folk och dref på det", reflekterar hjälten i G. N. Malms roman *Charli Johnson, svensk-amerikan* från 1910, "är det möjligt att utföra hvad storverk som helst, det månne nu vara hemma eller borta".²

Sådana tidiga svenskamerikanska förgrundsgestalter som överste Hans Mattson, hjälten från inbördeskriget, Johan A. Enander, redaktören på tidningen *Hemlandet* i Chicago, och de Augustana-lutherska pastoreorna och college-rektoreorna Tufve Nilsson Hasselquist och Carl Aaron Swensson, till exempel, kommer självsökt i åtanke. Däremot är de sista av dem som åtrådde att bli hövdingar i det stora manéret, dr Johannes Hoving och hans hustru Helga, praktiskt taget bortglömda idag, även bland dem som är väl bekanta med den svenskamerikanska historien.

¹ Verner von Heidenstam, *Svenskarna och deras hövdingar. Berättelser för unga och gamla*, 2 bd (Stockholm, 1908–10). Jfr Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige* (Stockholm, 1946).

² Carl Sundbeck, *Svensk-Amerika lefve! Några tal hållna i Amerika* (Stockholm, 1904), 8–9; G. N. Malm, *Charli Johnson, svensk-amerikan. Verklighetsbild ur folklivet bland svenskarne i Vestern på 1890-talet* (Chicago, 1910), 226.

H. Arnold Barton, f. 1929, är professor i historia vid Southern Illinois University at Carbondale, Illinois, USA. I sin forskning har han bl. a. sysslat med den svenska invandringen till USA, och bland hans skrifter märks *Slakten* (1979), *Brev från löftets land* (1979), *Scandinavia in the Revolutionary Era* (1986), och *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish-Americans, 1840–1940* (1994).

Johannes Hoving 1934. (Ur J. Hoving, *I svenskhetens tjänst*, II.)

Denna situation är ej utan ironi, ty även om de bättre kända svenskamerikanska ledarna lämnade någon redogörelse över sitt liv och verksamhet till eftervärlden, verkar ju deras vittnesbörd knapphändig, jämförd med dr Hovings självbiografi i fem band, med den passande titeln, *I svenskhetens tjänst*. Detta digra verk innehåller troligen varenda artikel doktorn någonsin skrev och varje tal han höll i Amerika på ämnen med svensk anknytning, såväl som otaliga artiklar om honom och hans hustru ur den svenska och svenskamerikanska pressen.³

Johannes och Helga Hoving är desto mera märkvärdiga eftersom ingen av dem ursprungligen kom från Sverige. Johannes Hoving, son till rikssvenska föräldrar, föddes 1868 i Finland, i den traditionellt kosmopolitiska staden Viborg, vilkens patricier av hävd var bekanta med de tyska, svenska, finska och ryska språken. Hoving talade alla fyra. I detta mångspråkiga samhälle var den personliga etniciteten i stort sett en valsak. I sina minnen berättade Hoving om hur han i sin ungdom fattade sitt beslut:

³ Johannes Hoving, *I svenskhetens tjänst. Ur mitt livs dagbok*, 5 bd (Stockholm, 1944–53). Den första delen av dessa minnen kom ut i en begränsad upplaga som *Sextio år. Mitt livs dagbok* (Uppsala, 1928). Jfr Victor R. Greene, *American Immigrant Leaders, 1800–1910: Marginality and Identity* (Baltimore, 1987), i sht 75–83.

*Helga Hoving i Vingåkersdräkt 1926.
(Ur J. Hoving, I svenskhetens tjänst,
II.)*

Redan då kände jag varmt och intensivt att mitt svenska språk skulle bli mitt käraste arv från förfäders tider och att alla de andra språken voro intet emot det svenska. . . . All den kamp för det svenska språket och den svenska kulturen, för vilken faktiskt på denna tid sinnena ännu ej voro på långt när väckta, har under hela mitt framtida liv dikterat mitt hjärta och min själ.⁴

Efter medicinska studier i Berlin och Stockholm blev han läkare 1898.

Hans hustru, Helga (född Adamsen), var bördig från Köpenhamn. Hon hade delvis svenskt, men mest danskt påbrå. Hon växte dock upp mest i Stockholm och hade bakom sig en framgångsrik karriär på den svenska scenen innan hon gifte sig med sin finlandssvenske doktor. 1903 tvingades paret fly från Finland, enligt Hoving tack vare hans motstånd till russificeringskampanjen i det dåvarande storfurstendömet under tsaren. Då de i Sverige ej hittade några lovande utsikter, utvandrade de, trots Hovings farhågor, samma år till New York. "Såsom alla på den tiden ansåg jag Amerika vara ett land, dit man endast skulle resa i yttersta nödfall, emedan man ju ansågs vara en fribytare eller något ändå värre, om man en gång reste dit för att bosätta sig".⁵

⁴ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, I:9, 34–35. Ang släkten Hoving, se SBL, 19 (Stockholm, 1971–73), 421. Om etniciteten i viborgstrakten, se Matti Klinge, *Runebergs två fosterland* (Helsingfors, 1983), 88–124.

⁵ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, II:185–96.

Dr Hoving öppnade sin medicinska praktik i New York, där han och hans fru skulle stanna ända till 1934. Inom ett par år blev de lidelsefullt engagerade i de svenska aktiviteter som skulle bilda mittpunkten i deras liv i Amerika. Dessa blev så alltomfattande att den besökande svenske journalisten Erland Richter 1923 tvivlade om de ännu någonsin hade drömt en dröm på engelska. "I så fall", tillade han, "begära de nog absolution".⁶

Vid första världskrigets början, innan Amerika blev inblandat, var Johannes Hoving rättfram tyskvänlig och strävade för Amerikas fortsatta neutralitet. Med tiden förorsakade detta obehagliga sociala konsekvenser. 1915, då han var med på kommittén för den svenska avdelningen i en organisation som hette The Friends of Peace, var han en trägen samlare av över 32.000 svenska namnteckningar på en fredspetition, däribland alla medlemmar i 32 av Vasa Ordens av Amerika loger. Året därpå blev Hovings medlemmar av Vasa Orden i New York.⁷

Logen S:t Erik, som Hovings var med om att grunda, blev främsta forum för deras korståg för svenskhetens försvar i Amerika, uppbackad av en elit inre krets, S:t Eriks Förbundet. Med tiden blev de också verksamma i bl a Svenska Kultursällskapet i Amerika och Jenny Lind-föreningen i New York. Deras strävanden, erinrade sig Johannes Hoving stolt, sågs ej med blida ögon hos många svenskamerikaner som förtidigt betraktade deras sak som hopplös.⁸

Snart blev dr Hoving en ofta anlitad, frejdad talare vid Vasa Ordens möten och andra svenskamerikanska evenemang i nordöstern, och en bidragsgivare till både den svenska och den svenskamerikanska pressen, i synnerhet till tidningen *Nordstjernen* i New York. Han blev övertygad om, att, efter den krigstida hysterin, svenskamerikansk stolthet och självhävdelse än en gång var på frammarsch. Han var sålunda starkt kritiskt inställd mot de svenskamerikanska kyrkorna, särskilt den lutherska Augustana-synoden, för deras viljelösa eftergifter i språkfrågan. För honom var deras historiska uppgift lika mycket kulturell som religiös. Därför ställde han sitt största hopp till de sekulära föreningarna, framför allt Vasaorden, vilken han önskade skulle kunna förena hela det svenskamerikanska folket, såsom svenskhetens fasta borg.⁹

Dr Hoving gav sin trosbekännelse kanske tydligast i januari 1921 inför ett möte med en Vasa loge i Brooklyn:

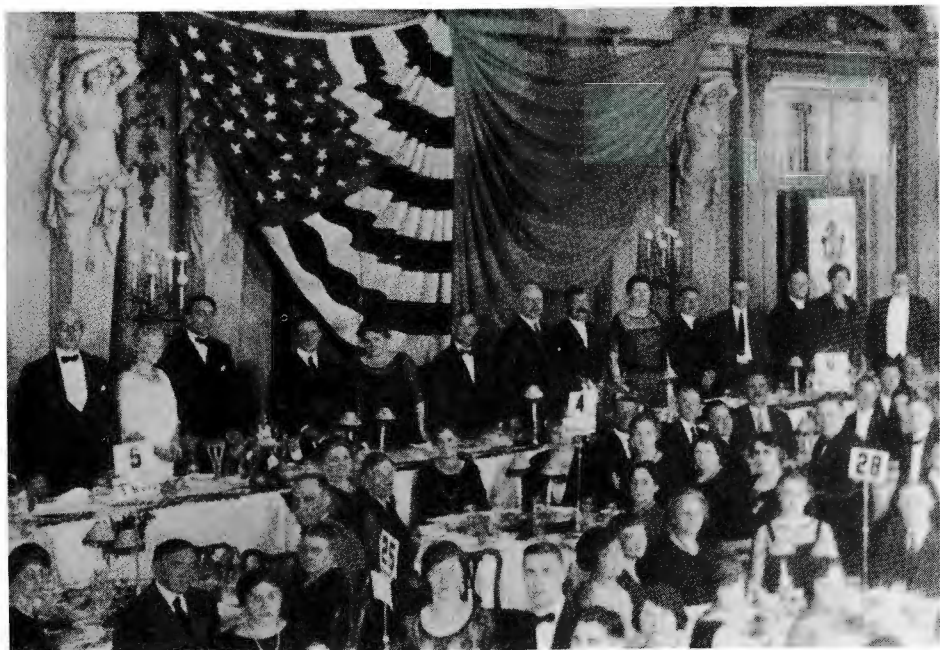
Gemensam härstamning har förenat alla dem, som ha samma språk, samma kulturutveckling och samma minnen i historien. Den behöver ej anses vara en sämre svensk, som genom en ödets skickelse blivit född i ett annat land eller en annan världsdal än Sverige, blott han eller hon härstammar av svenskt blod och hyser svenska intressen.

⁶ Erland Richter, *Kära släkten i U.S.A.* (Stockholm, 1923), 131. Om Johannes Hovings tidigare karriär, jfr Ernst Skarstedt, *Svensk-amerikanska folket i helg och söcken* (Stockholm, 1917), 194. Se även Helga Hoving, *Teaterminnen och livsbilder från olika länder* (1937). Det finns en stor samling med paret Hovings papper på RA i Stockholm; övriga källor finns på Vasa Ordens av Amerika arkiv i Bishop Hill, Illinois, samt på Balch Institute i Philadelphia.

⁷ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, I:274, 278, 281, 289; II:12–13.

⁸ Ibid., I:281. Jfr dödsruna över Johannes Hoving i *Svenska Dagbladet* (Stockholm), den 30 november 1954.

⁹ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, I:302; II:16, 146, 179, 184; III:19–20, 33–343, 41, 56–57.

Distriktsmöte hos Vasa Orden av Amerika i New York, troligen på 1920-talet. (Ur J. Hoving, I svenskhetens tjänst, II.)

För att ge eftertryck till denna synpunkt, talade han om den orubbliga lojaliteten hos det urgamla svenska folkelementet i Finland och Estland, vilken i så hög grad i Sverige inspirerade det "allsvenska" idealet hos Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet – härefter förkortat till RFSBU – grundad 1908 och hos dess högaktade hövding, professor Vilhelm Lundström.¹⁰

År 1921 grundade Helga Hoving Vasa Ordens första barngrupp, vilken snart därefter fick namnet Barnklubben "Elsa Rix", inom logen S:t Erik i New York. Den följdes snart av klubben "Vårblomman" i stadsdelen Brooklyn. Genom 1920- och 30-talen blev Hovings alltmer övertygade om att svenskt språk och svensk kultur endast kunde fortleva om de blev inpräntade vid tidig ålder. I det avseendet hade föräldrar en moralisk förpliktelse, påstod Johannes Hoving i ett tal på den Svenska Ingenjörsklubben i New York kort efter första världskrigets slut.

Genom att hålla sig till svenskan som umgängesspråk med barnen, få föräldrarna dessutom ett visst övertag över dem, ty barnen få först senare, om de vinnlägger sig därom, lika stora eller större kunskaper i svenskan, än föräldrarna ha. Om vi däremot tala engelska med dem, få de oftast ett visst övertag över oss och känna sig överlägsna, om vi t. ex. ej tala den korrekta amerikanska engelska, som de få lära sig i skolan. Och därmed kan första steget oförmärkt vara taget i orätt riktning. . . . Genom falsk slutledning kunna de sedan få den förvrängda tron att Sverige och allt svenskt står efter Amerika och allt amerikanskt också i andra hänseenden.¹¹

¹⁰ Ibid., II:184–85; III:41. Jfr Bengt Bogårde, *Vilhelm Lundström och svenskheten* (Göteborg, 1992) samt min recension av densamma i *Swedish-American Historical Quarterly* 44 (1993): 166–68; också Björn Kummel, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen* (Åbo, 1994).

¹¹ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, II:16.

Med Vasabarnen vid John Ericssons mausoleum i Filipstad 1924. (Ur J. Hoving, *I svenskhetens tjänst*, II.)

Svenska barnklubbar skulle ge ett kraftigt stöd åt föräldrarnas myndighet. Hoving förklarade i en redovisning i tidningen *Nordstjernen* över Helgas lilla grupps första offentliga uppträdande i januari 1921:

På detta sätt, genom att svenska barnsånger, genom svenska skalders och författares reciterade alster och genom svenska folkdansers och danslekars utövande skall det lyckas att få barnens sinne och håg väckta för den gamla svenska kulturens praktblommor – och barnen gå ej förlorade för svenskheten.¹²

För Hovings var bevarandet av svenskt språk och svensk kultur ett klart självändamål. Utöver detta blev Johannes Hovings åsikter något grumliga. I likhet med många på den tiden var han starkt påverkad av kvasivetenskapliga teorier om den nordiska rasens överlägsenhet. 1922 välkomnade han entusiastiskt "det första rasbiologiska institutet i världen", under professor Herman Lundborg i Uppsala, profeten till en rörelse som nutida svenskar helst skulle vilja glömma. Svenskamerikanerna, hävdade han i ett tal i Worcester, Massachusetts, i juli 1922, borde ändra sitt tänkande gentemot sin egen ras, "så att vi ej anse oss stå närmare t. ex. amerikanare av annan ras, än till våra egna stamförvanter".¹³

¹² Ibid., II:153–54, 227, 241; III:19–20.

¹³ Ibid., II:42, 157–58. Jfr Gunnar Broberg, "Lundborg, Herman", i SBL, 24 (Stockholm, 1982–84), 234–39, och "Statens institut för rasbiologi – tillkomststären", i *Kunskapens trädgård. Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet*, utg. Gunnar Broberg a a (Stockholm, 1988), 178–221; Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932* (Stockholm, 1964), 363–70.

Sammanfattningsvis höll han vid den tron, såsom han förklarade den för Vasalogen i Stamford, Connecticut, i november 1922, att ”vi göra detta land, de För-
enta staterna av Nordamerika, till ett bättre och rikare land, och den amerikanska
nationen, som vi själva tillhöra, till en starkare och ädlare nation genom att giva
den det svenska inslaget i dess framtida kulturutveckling”. För att göra detta
krävdes det att svenskamerikanerna behöll sin fäderneärvda kultur vital och sitt
blod rent.¹⁴

Hovings mest minnesvärda gärning bestod i att de organiserade och förde tre
grupper med unga besökare ur Vasa Ordens av Amerika barnklubbar till ”Fars
och mors land” 1924, 1929 och 1933, i RFSBU:s regi. I kontrast till det ofta
kyliga mottagande som vanliga svenskamerikaner upplevde då de besökte sitt
gamla hemland under de åren, välkomnades ungarna på det mest entusiastiska,
för att inte säga hänryckta sätt i Sverige. I synnerhet den första gruppen på 45
barn från de ursprungliga klubbarna i New York och Brooklyn, åtföljda av flera
mödrar, väckte sensation 1924, enligt inte bara dr Hoving utan även den före
detta svenskamerikanske journalisten Gunnar Wickman.¹⁵

Ändamålet med denna tur förklarades av G. Hilmer Lundbeck, chef för
Svenska Amerika-Linjens New York-kontor, i ett cirkulärbrev till Vasalogerna:

Det bör bli ett Vasaordens erövringsståg till gamla Sverige! Våra barn skola taga dem där-
hemma med storm. Icke därför att de kunna prestera så mycket eller lära dem därhemma något
som dessa ej skulle kunna mycket bättre själva, utan därför att de därhemma skola se, att vi här
i Amerika uppehålla våra traditioner och bevara vår svenskhet i andra, tredje och fjärde led.¹⁶

Iförda svenska folkdräkter, sjöng barnen svenska visor och dansade svenska
danser och danslekar inför en stor och uppskattande publik på många orter runt-
om i Sverige. Lille Oscar Thorngren var en särskilt stor succé då han reciterade
på svenska:

Jag är en liten gosse blott,
som än ej mycken lärdom fått
Men när en gång jag vuxit stor
och lärt mig mer av far och mor
om *land*, där vikingsseglen svällde
och karoliner hjältevaggor stod-,
om *land*, där trohet, ärlighet och mod
är oföränderligt som jättars välde. . . .
då jag vill, – i veka, som i
malmklangsrika ord –
om Sverige tälja, sagoland i Nord!¹⁷

Vid sådana tillfällen fanns det knappast ett torrt öga bland publiken.

Paret Hoving och vasabarnen firades vida omkring. 1924 togs de emot av både
ärkebiskop Nathan Söderblom och själve kung Gustav V. ”Att i så stor ut-
sträckning som möjligt språkligt och andligt återerövra utlandssvenskarnas
barn” borde vara ett grundläggande mål för alla svenskar, förklarade professor

¹⁴ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, II:42, 183.

¹⁵ Jfr Johannes Hoving, *Vasabarnens från Amerika trenne resor i fars och mors land 1924, 1929, 1933. Min-
nen och intryck* (Stockholm, 1935); Gunnar Wickman, *Till fars och mors land. Vasaordens barnklubbars Sve-
rigeresa 1924* (Göteborg, 1924).

¹⁶ Hoving, *Vasabarnen*, 13.

¹⁷ *Ibid.*, 32.

Vilhelm Lundström, RFSBU:s hövding, och han tillade att barnens kärleksfulla mottagande i Fars och mors land borde "äntligen kunna skingra fördomen, att det icke skulle vara öppen famn och varma hjärtan, som mötte amerikasvensken här hemma".¹⁸

Vid talrika högtidliga tillfällen hölls tal av lokala dignitärer, som underströk betydelsen av deras besök. "*Svenska barn!*," framhöll borgmästern i Marstrand, Nils von Zweigbergk:

Ja, i det ordet *svenska* ligger hela den djupa innebörden av vår varma välkomsthälsning. . . . må ni då i djupet av edra själar bevara, att ni alltjämt äro *svenska barn*, och må ni. . . känna att, såsom en av våra stora skalder sjunger: "Sverige, Sverige, Sverige, fosterland" också är eder "längtans bygd", ert "hem på jorden".

"I Eder se vi rikssvenskar, barn av vår egen stam, blod av vårt blod, kött av vårt kött", hävdade kapten Gustaf Uddgren, ordförande i RFSBU:s lokalavdelning i Uddevalla, ". . . Och Ni själva, unga vänner, när Ni nu på färden genom vårt fagra land, som jag livligt hoppas, mången gång skola känna tillvaron av den urgamla, svenska kulturen, erinren Eder då, att denna kultur är Edert rättmätiga arv lika väl som den är vår". Han uppmanade sina unga åhörare att aldrig glömma att "även Ni ha starka rötter i 'fars och mors land', och att detta samma land känner för Eder och har anspråk på Er så som Ni ännu hörde det helt och odelat till!"¹⁹

Professor Vilhelm Lundström i Göteborg – vid den tidpunkten starkt kritisk mot Augstana-synoden för dess gradvisa övergivande av det svenska språket – berättade för vasabarnen att deras besök botade den nedstämdhet han ofta kände och gav honom nytt hopp om den svenska rasens framtid, "då vi återfunnit varandra".

I en artikel, utgiven i ett tjugotal svenska tidningar efter gruppens återresa till Amerika, spekulerade Lundström kring dess betydelse. Att "fyrtio barn av svensk stam i andra och tredje led komma till Sverige i avsikt att visa att de fostras i samkänsla med svenskt språk och med det svenska moderlandet är något som är mycket märkligt och framtidslovande". De återvände nu som "små profeter för svenskheten" till hem där intresset för Sverige var i avtagande, för att återuppliva sina föräldrars "slumrande kärlek". Från en sådan ringa början var stora ting att förväntas. Barnens turné skulle samtidigt väcka svenskarnas härhemma till erkännande av att "den andliga återerövringen av utlandssvenskarnas tre miljoner människor är vårt nuvarande släktleds största nationella uppgift".²⁰

Vasabarnens första resa väckte i själva verket stor begeistring i Svensk-Amerika, och i synnerhet inom Vasaorden, vilket efter 1924 bevisades av talrika nya barnklubbar över hela USA. År 1929, då Hovings ledde sin andra grupp till Sverige, befann sig redan 35 sådana klubbar över hela landet och deltagarna kom från många stater.

Den andra turen följde på det hela taget i den förstas fotspår och åtnjöt samma hjärtevärmade succé hos press och publik. De unga besökarna var förtjusta i

¹⁸ Wickman, *Till fars och mors land*, "Företal" av Vilhelm Lundström (onummerad sida).

¹⁹ Ibid., 21–22, 29, 62.

²⁰ Hoving, *Vasabarnen*, 23–24, 77–80.

Sverige. "När jag först satte min fot på mina föräldrars fosterjord", skrev en flicka från New York efteråt, "var det icke som om det varit ett främmande land". Sverige, skrev en pojke från Detroit, "var mitt sagoland, och jag ville resa dit. När jag hade sett det ville jag inte tillbaka till Amerika. Jag tyckte att tiden var så kort. Och nu längtar jag bara tillbaka till Sverige igen!"²¹

I sina många tal under turen, uttryckte Johannes Hoving upprepade gånger sin övertygelse om att bevarandet av ursprungsländernas språk och traditioner hos Amerikas invandrargrupper var oundgängligt för den sociala ordningen. Den hårda amerikaniseringskampanjen, som hade förorsakat att en så stor del av den andra generationen hade fullständigt övergått till engelskan, hade förstört föräldrarnas inflytande, med tragiska familjekonflikter till följd, och hade i vissa fall lett till att föräldrar återvände desillusionerade till sina hemländer. Sålunda övergivna, föll barnen ur sådana familjer för elakartade inflytelser, vilket förklarade det faktum att "87%" av brottsligheten i USA numera tillskrevs invandrabarn. En ny syn på Amerikas invandrabefolkning höll därför på att utbreda sig.

Amerikaniseringen måste ske på ett sådant sätt, att familjebanden ej brista. Immigranternas hemlandsspråk bör bibehållas och barnen tillhållas att lära sig fädrens språk och därigenom bli mellanlänkar mellan föräldrarnas gamla hemlands kultur och den kultur, som befinner sig i ett vardande i Amerika.

Av det skälet uppskattades Vasaordens barnklubbar högt och de växte ständigt i antal.²²

1929 års vasabarnstur sammanföll med ankomsten till Sverige av omkring 900 före detta invånare ur Gammalsvenskby i Sydryssland. Närvaron i hemlandet av företrädare för den svenska förskingringen i både Öster- och Västerled påkallade naturligtvis redaktionella kommentarer i pressen. Johannes Hoving åtog sig en sorts pietetsfull vallfärd för att besöka de nyanlända byborna från steppen – dessa yttersta svenskar – vid sitt läger i Jönköping. Då han reflekterade över hur deras förfäder först hade bosatt sig på ön Dagö i Estland under medeltiden, och sedan utvandrat till Sydryssland på 1700-talet, var han full av beundran:

Trots det förtryck dessa förfäder varit utsatta för under århundraden i Ryssland, ha de ej förlorat sin ursprungliga nationalitet. Kom sedan och säg att svenskhet i seder och språk ej kan bibehålla sig i århundraden, även under olidliga politiska yttre och inre förhållanden!

Då han för flyktingarna berättade om strävandena att upprätthålla det svenska kulturarvet i Amerika, uppskattades det varmt. "Det ansågo svenskbyborna skulle kunna gå för sig för svensk-amerikanerna lika väl som det hade lyckats dem att göra under århundraden". Här säkerligen fann Hoving sin mest omhuldade dröm för svenskhetens framtid i Amerika.²³

"Har det eller har det icke någon betydelse," frågade *Köpings-Posten* i juli 1929, "hur våra stamfränder i utlandet bevara, utveckla och värna sin egenart som svenskar, och att de äro stolta över sitt svenska ursprung? Förvisso! Att så sker är det kraftigaste bevis för styrkan och den inneboende kraften i den gamla

²¹ Ibid., 95–113, 217–18, 243.

²² Ibid., 204, 242–43.

²³ Ibid., 120, 236–37.

svenska odlingen och ett uttryck för att denna odling gott försvarar sin plats genom generationer i konkurrensen på främmande jord”.²⁴

Det var rop från hjärtat vid en tid då slutet av den stora utvandringen skulle betyda att för framtida generationer ”fars och mors land” skulle bli – Amerika.

1930-talet såg den sista stora debatten kring bevarandet av det svenska språket i Amerika, mellan Johannes Hoving och Vilhelm Berger i New York. Dr Hoving företrädde givetvis det hävdvunna idealet om upprätthållande av etnisk kultur i det nya landet. I ett tal hållet i New York 1930, tryckt i flera svensk-amerikanska tidningar, gick han till storms mot sina landsmän i Amerika för att ha försummat, i sin liknöjdhet, att fylka kring en gemensam strävan till att bevara sitt språk och kulturarv. Han beskyllde kyrkorna för deras vägran att ”samarbeta” i den goda saken. Samtidigt var han strängt motsatt upprättandet av engelsktalande loger i Vasaorden för att locka de yngre generationerna.

Ty så snart vi i större antal fått dessa engelsktalande loger till stånd, så komma där in intressen, som äro vitt skilda från dem vi satt upp som vårt ideal. Men om vi stifta svensktalande loger bland den andra generationen, så blir den rätta svenskandan kvar och svenskheten går inte förlorad. Att tala om att svensketskänslan skulle kunna bibehållas om det svenska språket försvinner, är rent nonsens. Då är det slut med svenskheten på två generationer, ty den andra generationen är ej motståndskraftig och den tredje har glömt sitt ursprung och det svenska kulturarbetet, som deras förfäder ha utfört här i Amerika eller i hemlandet.

”Ju mera vi lyckas bibehålla vårt språk”, hävdade han 1931, ”desto säkrare äro vi i vår önskan att bringa över kulturen i dess olika former till Amerika”.²⁵

1933 kom Johannes Hoving ut med en passionerad artikel i *Nordstjernan*, där han anklagade sin ”gode vän” Vilhelm Berger för att ha påstått att det svenka kulturarvet skulle kunna överleva i Amerika även utan språket och att bemödanden att upprätthålla detta var helt utsiktslösa. ”Vilket språk är närmast för alla?” frågade han. ”Jo, det språk vi lärt oss som barn. . . . Varför skall då immigranter bibringas av sina egna landsmän den uppfattningen att modersmålet skall utbytas mot engelskan? . . . i kampen för kulturen måste fädrens språk bibehållas och fortplantas på barnen allt intill tredje och fjärde led”. Detta ledde i sin tur till en förklaring av hans grundläggande flerkulturella trossats om Amerika:

Jag tror ej på kosmopolitismens framtida seger, utan på nationalismens. Ej heller tror jag på folkkrasens förbättrande genom en ohejdad och okontrollerad sammanblandning i den s. k. smeltdegeln, men väl på en rätt utveckling ifall nationalitetsgrupperna här bibehållas och sammanblandas så litet som möjligt, vilket icke hindrar att de kunna vara goda vänner, trogna grannar och mera sådant. Bibehåll förfädrens seder och bruk i det längsta, liksom kulturens blommar av alla de slag och språket framför allt! Övergiv språket, äro seder och bruk, tankar och känslor förändrade på ett par generationer. Men därhän kommer det icke att gå – vi se exempel härpå från andra länder – renegater må sedan säga och skriva vad de vilja.²⁶

De ”andra länder” som Hoving här gjorde anspelning på var naturligtvis Finland och Estland, vars ståndaktiga svenska minoriteter var den ousinliga inspirationen för den Allsvenska rörelsen och en ständig förebråelse mot de klenmodiga ”amerikasvenskarna”. Hans artikel berör samtidigt den växande upptagenhet med ”rashygien” och den germanska rasens renhet, som han under dessa år of-

²⁴ Ibid., 161.

²⁵ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, III:32–35, 53, 56–57, 72.

²⁶ Ibid., III:125–27.

fentligt förkunnade och som visade en alltmer antisemitisk anstrykning. 1933 sympatiserade han med den "revolution" som gav makten i Tyskland till Adolf Hitler och nationalsocialisterna.²⁷

Johannes Hovings anstormning i *Nordstjernen* var knappast rättvis mot dess redaktör, Vilhelm Berger, som 1933 hade förklarat sina åsikter på språkfrågan i en serie artiklar i sin tidning, utgiven samma år i bokform som *Svensk-Amerika i målbrottet*. Liksom andra realistiska iakttagare av Svensk-Amerika under 1930-talet, hade Berger kommit till insikten att det gamla språket inte kunde underhållas för all tid genom konstlade medel efter den stora migrationens slut.²⁸

År 1933 ledde paret Hoving den tredje gruppen vasabarn på valfärd till Sverige. Troligen tack vare den stora depressionen deltog endast 25 barn, alla från barnklubbarna i New York och Brooklyn, trots att ett 70-tal sådana klubbar nu hade stiftats över hela USA. Alla utom fyra i gruppen var flickor, av vilka några hade varit med på tidigare turer. En del var nu i tonåren. Den före detta svenskamerikanske tidningsmannen Axel Fredenholm, redaktören på RFSBU i Göteborg, och hans hustru tjänstgjorde som ciceroner, liksom de hade gjort 1929. Turen, i RFSBU:s hägn, följde i stort sett samma resplan som de två föregående och togs emot med samma hänförelse hos press och publik.²⁹

Överallt var "den dominerande d:r Johannes Hoving med patriarkskägget och hans livliga fru Helga", som *Södermanlands läns tidning* (Nyköping) karakteriserade dem, väl framme i offentliga sammanhang och deras många tal och uttalanden till pressen visar den idealiserande bild av Svensk-Amerika – mera önskan än verklighet – de bemödade sig att framföra i "Fars och mors land". Doktorn vinnlade sig, liksom tidigare, om att betona ett åter blomstrande etniskt liv och en ny uppskattning för kulturell mångfald i USA. Den gamla "småsvenska" andan, som hade pådrivit svenskamerikanerna att ängsligt överge sina gamla seder och språk, tillhörde numera det förflutna och de kände nu en växande stolthet över sitt ursprung, sitt kulturarv och sitt gamla hemland, inte minst bland de yngre generationerna.³⁰

Johannes Hoving uttryckte en högst sangvinistisk syn på det svenska elementets betydelse för Amerika. *Barometern* i Kalmar, t ex, gav följande referat:

Svenska folkstammen har. . . utbrett sig över Amerika, så att hela nordvästra delen av Nordamerika till huvudsaklig del är av svensk härkomst. Svenskarna hava gjort betydande insatser i Amerikas utveckling. Som exempel nämnde tal, att den stora världsstaden Chicago är till 3/4 byggd av svenskar. Nu äro svenskarna bofasta och säkerställda i Amerika men hava därför icke förgätit sina fäders land. Talet om avsvenskning därute är icke med sanningen överensstämmande, sade tal. Svenskättlingarna där lära sig i regel även sitt modersmål.³¹

Upprepade gånger underströk dr Hoving det växande intresset för Sverige och dess kultur bland de yngre, amerikafödda generationerna, vartill både den pågående turen och den snabba spridningen av Vasaordens barnklubbar över hela Amerika gav bevis. *Dagens Nyheter* i Stockholm intervjuade, tillsammans med Hovings, en äldre svenskamerikan, som påstod, "I de 70 svenska barnklubbarna i Amerika samlas de flesta ungdomarna av svensk härstamning i ålder fem till

²⁷ Ibid., III:67–72, 93, 126, 133; IV:71, 86–111, 188–89; V:54.

²⁸ Vilhelm Berger, *Svensk-Amerika i målbrottet* (New York, 1933).

²⁹ Hoving, *Vasabarnen*, 260–61, 190, 397.

³⁰ Ibid., 280, 365, 367, 381–82, 385.

³¹ Ibid., 318.

tjugufem år. På svenskinsresset får man alldeles inte klaga, och medlemstalet stiger stadigt”.³²

Svenska läsare kände sig säkert varma om hjärtat då Johannes Hoving i Växjö hävdade att barnen i gruppen ständigt frågade, ”Varför ska vi bo i Amerika, när vi ha ett så härligt land som Sverige?” Eller då Helga berättade för *Dagens Nyheter* i Stockholm att ”barnen känner sig mer hemma här än i deras egentliga fosterland på andra sidan Atlanten”. Några av de unga deltagarna yttrade sig i lika entusiastiska toner till pressen. De två miljoner svenskar i Amerika, påstod dr Hoving i Nyköping, längtade ”i andan” till att återvända till Sverige.³³

I *Smålands Allehanda* (Jönköping) vidrörde Carl Atterling, en före detta svenskamerikansk tidningsman i Rockford, Illinois, ett ärevärdigt tema, då han skrev:

Vasabarnen voro en samling svenskentusiaster. Hur mycket ha de ej att lära oss härhemma? Ibland få vi bevis på vår tragiska brist på entusiasm och att vi sakna historiskt sinne, är omvittnat. Därför verkar dessa barns framträdande som en ljus ungdomsfanfar och en livgivande sälla på av tidens oro märkta trötta sinnen i detta fredens välsignade land. Kanske ana de ej själva vad de giva oss av inspiration och nya löften. Vi ha av fattig råd mestadels ej kunnat giva dem mer än ett igenkännande ögonkast, då blå ögon mötas över havet samt ett hjärta, som måste bräddas fullt. De äro ju dock av de våra!³⁴

Kort efter det de hade beledsagat vasabarnen tillbaka till Amerika, tog Hovings det stora steg som doktorn påstod de länge hade övervägt, särskilt efter depressionens början, och flyttade permanent till Sverige 1934. Dock framträder orsakerna bakom deras flyttning vid den tidpunkten inte helt tydligt ur Johannes Hovings memoarer. Envisa rykten inom vissa svenskamerikanska kretsar i New York – där den kontroversielle läkaren alltid haft sina fiender – anspelade på någon sorts professionell oegentlighet. Hans papper kan dock möjligen ge någon förklaring. 1931 stiftade Johannes Hoving en ”Institute for Sexology”, modellerat, enligt hans prospekt, efter Institut für Sexualwissenschaft i Berlin och ”ett liknande institut i Stockholm, Sverige”, för behandling av sexuella problem. Projektet tycks knappast ha kommit längre än till planeringsskedet. Men blotta tanken måste ha verkat rentav skandalös för många av doktors landsmän i New York. För Hoving kan detta ha varit det rågade måttet.³⁵

Paret lämnade bakom sig två söner, av vilka den ene, Walter, en före detta ”All-American” stjärna i Brown Universitys fotbollslag, blev en ledande bolagsdirektör och ett societetslejon i New York. Dennes son, Thomas Hoving, blev i sinom tid en välkänd och kontroversiell chef på New Yorks Metropolitan Museum of Art.

Det äldre paret slog sig ner i det idylliska Delsbo i Hälsingland, där de omedelbart stiftade en loge i Vasaorden av Amerika, innan de flyttade vidare till Stockholm.³⁶ Man kan föreställa sig att den dag då Johannes Hoving, för första gången, blev svensk medborgare, troligen var hans livs stoltaste.

³² Ibid., 280, 290, 318, 373.

³³ Ibid., 313, 324, 329, 366, 373.

³⁴ Ibid., 341.

³⁵ Johannes Hovings arkiv, 33, RA, Stockholm. Jfr ”Perfect Mating Is Plan of New Sex Institute”, i *New York Evening Graphic*, den 14 november 1931, ss 1–M, 7–M.

³⁶ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, III:30. Ang Walter Hoving, se Adolph B. Benson och Naboth Hedin, utg., *Swedes in Amerika, 1638–1938* (New Haven, 1938), 597. Jfr också Thomas Hoving, *Making the Mummies*

En omedelbar uppgift för honom var nu att skriva sin *Läsebok och uppslagsbok för Vasabarnen i Amerika*, åt medlemmarna i Vasaordens barnklubbar, för vilken han länge hade känt ett behov och som han gav ut i Stockholm 1935. Den beskrev Sveriges geografi, natur, befolkning, historia, ekonomi och kultur, och innehöll också kapitel rörande svenskarna i USA och Canada. Fylliga bilagor gav biografiska uppgifter om såväl namnkunniga svenskar inom olika verksamhetsområden som förteckningar över litterära alster och referensverk, svenska grammatikböcker, sånger och musikaliska kompositioner, folkvisor, lekar och danser, samt detaljer om Svenska turistföreningen. Det fanns kartor och illustrationer. De långa historiska avsnitten skrevs i den starkt nationalromantiska anda som var så kännetecknande för författaren, emedan de som handlade om den nyare tiden betonade Sveriges imponerande framgång inom alla områden, såväl som svenskarnas stora bidrag till alla aspekter av amerikanskt liv. Som alltid, förutspådde Hoving fortlevnaden av svenskt språk och kulturarv i Amerika och varnade sina unga läsare emot att någonsin gifta sig med personer av annan ras eller nationalitet.³⁷

I Amerika hade Johannes Hoving ofta gått till rätta mot sina svenskamerikanska landsmän för deras bristande engagemang för den goda saken. Under sina senare år i Sverige kom han dock ofta till deras försvar. Svenskamerikaner, klagade han harmset 1937, som sökte att permanent återvända till sitt gamla hemland, kände ofta att de fick ett ogästvänligt mottagande.

I regeln finna de då alla vägar stängda – ”de behöves ej” – och platser, som de söka, äro alla besatta med unga krafter, som visserligen äro unga, men ingalunda kompetenta i samma grad, som de i utlandet utbildade. Många av dessa innerst inne mycket svenskt betonade utlandssvenskar resa därför härifrån igen, men tack vare den avvisande hållning de mött i Sverige, äro de nu synnerligen bittert bestämda mot moderlandet.³⁸

Han visade alltmer tendensen att idealisera, rättfärdiga och försvara dem i tal och skrift. ”Låtom oss hoppas att det unga släktet i moderlandet skall lära sig uppskatta sina kusiner där ute på andra sidan Atlanten bättre” skrev han mot slutet av 1940. Till detta ändamål kom han samma år ut med ett 48-sidigt häfte, *Den svenska kolonisationen i Amerika under 300 år*. Ordet ”kolonisation” – hellre än bosättning – var betecknande. Denna kortfattade framställning bestod framför allt av en litanian över stora namn och dåd. 1944 hävdade Hoving att ”en sådan fosterlandskärlek, som man finner bland svenskarna i Amerika, får man nog förgäves söka efter här hemma”. Han skulle fortsätta att hålla föredrag om ”svenska stordåd i Amerika” nästan ända fram till sin död 1954.³⁹

Andra världskrigets slut hade en tragisk efterföljd för Hovings. År 1924, under den första turen med vasabarnen, hade Johannes Hoving tagit initiativet till att i Göteborg stifta den första svenska logen, nr 452, i Vasaorden av Amerika. 1935

Dance (New York, 1993), vilken knappast nämner författarens farföräldrar och inte säger någonting om deras aktiviteter i Amerika (83–84).

³⁷ Johannes Hoving, *Läsebok och uppslagsbok för Vasabarnen i Amerika* (Stockholm, 1935), i sht 133–34. Likheter i dess fosterländska ton till tidens svenska läroböcker visas av Herbert Tingsten i *Gud och fosterlandet. Studier i hundra års skolpropaganda* (Stockholm, 1969).

³⁸ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, IV:132.

³⁹ *Ibid.*, IV:82, 132, 195, 225, 226, 228, 232, 300, 304; V:51–52, 129–36, 143, 144–47, 199–201; Johannes Hoving, *Den svenska kolonisationen i Amerika under 300 år och dess betydelse för Amerika och Sverige* (Stockholm, 1940).

fanns det redan ett halvt dussin sådana loger i Sverige.⁴⁰ I april 1945 valdes han till distriktsmästare för Sverige. Den tillfredsställelse detta säkerligen gav honom blev dock kortlivad, då sekreteraren i stockholmslogen omedelbart anklagade honom för att ha varit nazistsympatisör, en beskyllning som sensationaliserades av vad Hoving kallade den "röda" pressen och som han indignerat förkastade. Bakom agitationen misstänkte han en före detta svensk generalkonsul i New York.⁴¹

Den skandal som följde hotade att spränga organisationen. Hoving och distriktets exekutiva råd upphävde i maj stockholmslogens medlemskap i Vasaorden, ett steg som sedan underkändes av dess stormästare i USA. Hoving och hans understödjare föreslog därpå att distriktet skulle utträda ur Vasaorden för att bilda ett helt svenskt förbund. Detta lyckades inte vinna betydande understöd och Hoving avsattes som distriktsmästare av Vasaordens stormästare. Han drog sig officiellt tillbaka från sin befattning i november 1945, för att undvika vidare split, i hans ord. Därpå lade han och Helga in sin avskedsansökan till alla de vasaloger de höll medlemskap i, men såväl storlogen och distriktslogen i New York som logerna S:t Erik och Scandia, vägrade ta emot den. "Och därmed", skrev Johannes Hoving i sina minnen, "är kapitlet om Vasaorden avslutat för min del".⁴²

Hur mycket sanning var det i anklagelserna mot honom? Han var givetvis en stark nationalist och han hade rasistiska, däribland antisemitiska, åsikter. Han hade ursprungligen välkomnat den nationalsocialistiska regimen i Tyskland och han kände djupa farhågor gentemot både kommunismen och arvfienden i öster, Ryssland, som nu hade bemäktigat sig hans födelsestad, Viborg. Pressen påstod 1945 att han hade varit inblandad i organisationer av rasistisk och nazistvänlig karaktär, om vilka Hovings senare skrivna minnen ingenting förtäljer. I stort sett kunde dylikt sägas – och det sades – om inte så få i Sverige under dessa år, särskilt på högerkanten, trots att många hade med tiden blivit desillusionerade inför Hitlers Tyskland.⁴³

Det ligger nära till hands att åtminstone misstänka att Johannes Hoving, tack vare sin framträdande ställning i Vasaorden, med dess nära amerikanska anknytningar, utgjorde en synnerligen lämplig syndabock vid en tidpunkt då det

⁴⁰ Se förteckningen över de svenska logerna, inkl deras tjänstemän, i Hoving, *Läsebok för Vasabarnen i Amerika*, 202.

⁴¹ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, V:14, 17, 20–24, 26. Jfr *Expressen* (Stockholm), 12 april, 21, 29 oktober 1945; *Morgon-Tidningen* (Stockholm), 13 april 1945; *Helsingborgs-Posten*, 16 april 1945; *Landskronaposten*, 16 april 1945. Den f d generalkonsuln torde ha varit Olof Lamm, som hade befattningen 1921–33 och som var av judisk börd, som anklagades av Hoving för att ha motarbetat hans kulturella verksamhet i New York. Se Hovings klagobrev till utrikesminister Östen Undén, odaterat men tydligen från 1925, i Johannes Hovings samling, 8, RA, Stockholm. Ang Lamm, jfr *SBL*, 22 (Stockholm, 1977–79), 200.

⁴² Hoving, *I svenskhetens tjänst*, V:22, 24. Se även öppet brev från T. Lindblom till Georg Grimsgård, Helsingborg, den 18 april 1945 i *Logen 608 Kärnans medlemsblad* (april 1945), (onummerad sida); Georg I. Grimsgård till Th. Lindblom, Äppelviken, den 25 april 1945; Distriktlogens, Sverige, nr 19, kungörelse av den 24 maj 1945, vilken suspenderar stockholmslogen; *Medlemsblad, Logen Nr 589, Stockholm* ([höst] 1945), 2–5. Jag vill tacka Kurt Rodin, Linköping, för ovanstående material som han tillhandahöll mig ang denna episod, ur Vasa Ordens av Amerika, Logen 19, arkiv, B 64:1, Göteborgs landsarkiv.

⁴³ Jfr Holger Carlsson, *Nazismen i Sverige. Ett varningsord* (Stockholm, 1942), i sht 119, där Hoving påstås ha hållit föredrag för den ultranationalistiska, nazistvänliga Manhems Förbundet. Hovings papper innehåller ett fåtal handlingar, inklusive två föredrag från 1937, då han sällade sig till förbundet, där han var medlem fram till åtminstone våren 1942. Se Johannes Hovings arkiv, 34, RA. E. Wärenstams *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940* (Uppsala, 1970), nämner inte honom.

svenska nationalsamvetet var särskilt känsligt. Anklagelserna bidrog utan tvivel till den glömska som sedan har fallit över honom och hans fru.

Det är betecknande att så vitt skilda organisationer som Svenska Kennel- och Fjällstigningsföreningarna då på samma sätt höll razzia inom sitt medlemskap. Såsom i Amerika under första världskriget, indignerades Hoving över vad han ansåg vara en hysterisk häxjakt, som han nu påstod var utan like i såväl Sverige som någon annanstans i världen. Den radikala stockholmstidningen *Aftonbladet*, till exempel, var under 1945 fylld med avslöjanden av kända eller misstänkta nazistvänliga individer och grupper. På hösten 1945 upplevde dr Hoving ytterligare en anklagelse, denna gång som "aktiv nazist", i Medicinska Förbundet. Han och hans hustru behöll icke desto mindre många vänner, däribland uppenbarligen kung Gustav V.⁴⁴

Därefter ägnade sig Johannes Hoving huvudsakligen åt sin länge närda lidelse för släktforskning, i synnerhet i sin egen släkt, och åt sina memoarer.⁴⁵ Såsom ovan nämnts, fortsatte han dock att stundom föreläsa om svenskamerikanerna. Det gav honom också en uppenbar tillfredsställelse att påpeka för stockholmstidningarna, att han och hans hustru 1916 hade börjat traditionen att offentligt fira Luciadagen i New York – ett årtionde innan den togs upp i den svenska huvudstaden.⁴⁶

Helga Hoving dog i september 1947, efter en lång sjukdom. Johannes blev alltmer förgrämd under sina sista år vid tanken att de segrande allierade, Roosevelt och Churchill, hade sålt ut till Stalin och den "asiatiska faran" från östern. Han avled i november 1954, vid 86 års ålder. Hans bortgång rönt endast föga uppmärksamhet i pressen.⁴⁷

När allt kom omkring, hade Hovings, trots all sin idealistiska vision och hängivenhet, endast ett begränsat inflytande i Svensk-Amerika. Deras inställning var alltid utpräglad "utlandssvensk", i överensstämmelse med Vilhelm Lundströms och RFSBU:s ståndpunkt, snarare än svenskamerikansk. Johannes Hoving var dessutom ett unikt exempel på en ambitiös aspirant till ledarstatus i Svensk-Amerika, genomsyrad av de historiskt självmedvetna etniska minoriteternas belägringsmentalitet i östra Europas gränsområden.⁴⁸

Paret Hovings sociala ambitioner var samtidigt lika stora som deras kulturella engagemang. De umgicks i socialt exklusiva, kultiverade svenska kretsar i New York-området, bortom vilket de knappast rörde sig. De var i sitt esse vid högtidliga gästabud och mottagningar, helst till ära för besökande dignitärer från Sverige, och då de förde grupper med vasabarn på sina välpublicerade turer i "Fars och mors land".⁴⁹ De hungrade efter erkännande, hedersbetygelser och ära i det land där ingen av dem var född, men som för båda alltid förblev deras drömmars och längtans hem. Deras kontakter med Svensk-Amerika som helhet,

⁴⁴ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, IV:248; V:11, 19–20, 84–94, 112–17, 164. Jfr *Expressen*, 12 april, 21, 29 oktober 1945; *Morgon-Tidningen*, 13 april 1945.

⁴⁵ Jfr, t ex, Johannes Hoving, *Släkten Hoving* (Helsingfors, 1938). 1948 sökte Hoving bevisa, med anseende spetsfundighet, att målaren Anders Zorns egentliga fader hade varit en baron Louis Wrede. Se Hoving, *I svenskhetens tjänst*, V:97–111.

⁴⁶ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, V:75–76, 95–96, 135–36.

⁴⁷ Ang Hovings nedstämdhet och farhågor, se ibid., V:9, 23, 205. Dödsrunor i *Svenska Dagbladet*, 30 november, 1 december 1954; *Dagens Nyheter*, 30 november 1954.

⁴⁸ Hoving, *I svenskhetens tjänst*, II:158, 184–85.

⁴⁹ Jfr Helga Hoving, *Teaterminnen och livsbilder*, 195–215, 222–29.

och i synnerhet med dess kärnområde i Mellanvästern, var glesa och till stor del ömsesidigt oförstående.

I kontroversen med Vilhelm Berger över bibehållandet av det svenska språket i Amerika, var det inte bara idealisten som stod gentemot realisten, utan det var två epoker som stod i kontrast till varandra. Såsom sådana klarsynta svensk-amerikanska iakttagare som Johan Person och S. M. Hill hade påpekat under de två föregående årtiondena, var svenskamerikanerna alltmer benägna att gå sin egen väg och att vara skeptiska mot självutnämnda, och sålunda förmodligen egennyttiga, ledare i deras läger. "Hövdingarnas" tid var nu förbi i Svensk-Amerika, liksom den även var på upphällningen i Sverige.⁵⁰

Ändock lämnade Hovings ett levande arv efter sig. Under senare årtionden har stora skaror barn besökt sina förfäders land – även om det nuförtiden mindre ofta är "fars och mors" – under Vasaordens och andra svenskamerikanska föreningsars auspicier. Trots deras slutgiltiga uppgörelse med den, lever och frodas alltjämt Vasaordens svenska avdelning, vilken Johannes Hoving grundade 1924. Och varje år, den 13 december, glittrar ljusen i kronorna på otaliga Lucior, både stora och små, vid offentliga tillställningar från Seattle till Skellefteå.

⁵⁰ Johan Person, *Svensk-amerikanska studier* (Rock Island, Illinois, 1912), 117; S. M. Hill, "Ledarskapet i Svensk-Amerika", *Yearbook of the Swedish Historical Society in Amerika, 1914–1915* (Chicago, 1915), 31–37. Jfr Skarstedt, *Svensk-amerikanska folket i helg och söcken*, 11.

Författaren önskar uttrycka sitt erkännande till Southern Illinois University Press för tillstånd att här utnyttja material ur sin bok, *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish Americans, 1840–1940* (Carbondale, Illinois, 1994), även utgiven som bd 10 i serien *Studia Multiethnica Upsaliensia* (Uppsala, 1994).

Äntligen svar på professor Palmströms efterlysning i PHT 1918/19!

I PHT 1918/19, s. 222, var följande efterlysning införd:

Undertegnede vil være særdeles taknemmelig for oplysninger, som kan leda til at få bragt på det rene nedenstående personers slegtsforhold:

1) Anna Catharina Myrin, g.m. inspektoren Johan Palmström, som indflyttet til Skjölffvene i Västergötland år 1749. En datter Anna Maria blev år 1759 16/2 gift med Johan Lithberg, søn av salig kyrkoherden Lithberg i Floby og Maria Rosell.

2) Gunilla Catharina Morman, g. (för 1751) m. inspektoren Jonas Palmström, sandsynligtvis ovennaevntes søn (eller muligens bror) utflyttet fra Skjölffvene år 1758.

A Palmström
Professor
Ljan pr Kristiania

Äntligen har ett svar inkommit till PHT:s redaktion, daterat den 22/3 1996:

Att Arnfinn Palmström har kunnat hitta Johan och Jonas Palmström i Skölvene genom forskning, är mer eller mindre obegripligt. Arnfinn arbetade ju med den bohuslänska släkten – då i synnerhet Selma Lovisa Palmström (1866–1950), gift Nyström, och kunskapen om Skölvene kommer säkert ur den muntliga traditionen i släkten.

Jonas Palmström är son utom äktenskapet till Lars Palmström, nr 867. Modern är Annicka Palm, född 1661 (1659) i Eggby, död 1748 i Flistad. Johan är född i Eggby socken i september 1702 och dör i Locketorp 1767. Han är gift med *Anna Catharina Myrin*, vilken är född 1710 och dör i Locketorp 1772. Johan och Anna Catharina är gifta 1735 i Locketorp och får åtta barn. Johan och Anna Catharina bor i Flistad från 1735 till 1752.

Gunnilla Catharina Morman är född, enligt egen uppgift, 1725 och hon dör i Tanums socken i juni 1767 av lungsot. Hon har då gift om sig i Kville socken den 17 augusti 1762 med korpralen Peter Ekerot på Båleröd, efter att hennes tidigare make *Jonas Palmström*, dött 3 maj på stora Wrems säteri i Bohuslän. Gunnilla och Jonas har fått fyra barn, varav endast Anna Lovisa, född 1753, lever.

Och du käre frände Arnfinn Palmström är sonsons sonson till Jonas som dog 1760, och vars son Jonas föddes postumt, som parets femte barn, efter den 14 juni 1760 på Snögård, under Stora Wrem.

Rolf Nummelin
Ingenjör
Box 196
437 22 Lindome

Recensioner

Om medeltida borgar

Konstvetaren Christian Lovén i Uppsala har medeltida borgar som ämne för sin doktorsavhandling (*Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 40, Almquist & Wiksell International, Stockholm 1996, 550 s., personregister). Ämnet har tidigare behandlats, tidigast av linköpingsbiskopen Andreas Rhyzelius 1744, som var den förste att inte bara beskriva olika anläggningars läge utan även kategorisera dem inbördes. Senare namn av betydelse är konsthistorikern August Hahr (*Nordiska adelsborgar från senmedeltid och renässans* 1927; *Nordiska borgar från medeltid och renässans* 1930), Birgitta Fritz (*Hus, land och län* 1972) och Knut Drake (*Borgar, kyrkor och ekonomi i Finland 1250–1520* 1989).

Lovén intresserar sig främst för "att undersöka samband mellan byggherrens avsikter, byggherrens ekonomi, borgplatsens geografi och borgens utformning." Syftet har också varit att "ge en bred framställning av det medeltida Sveriges borgar och befästningar, där alla anläggningar i jämförbarhetens intresse är behandlade på samma sätt." Geografiskt omfattar undersökningen nuvarande Sverige (utom Skånelandskapen, Bohuslän, Jämtland, Härjedalen och Gotland) jämte Finland och området kring floden Nevas mynning.

Bristen på skriftligt material har gjort att Lovén försökt lösa sin uppgift främst genom att studera borgarnas läge i terrängen. Han medger samtidigt att många borgar – särskilt de som anlades av kungamakten och blev centra för förvaltning och uppbörd – med tiden fick andra funktioner än de som avsetts vid grundningstillfället. Det är i många fall också omöjligt att lokalisera vilken del av borgbebyggelsen som varit den ursprungliga. Dessa problem har krävt att ett omfattande jämförelsematerial måste användas för att medge några slutsatser. Därför presenteras c:a 200 bekräftade anläggningar utförligt med planritningar i skala 1:1000, de skriftliga källäget redovisas, ett försök till datering görs liksom en bedömning av borgens styrka och strategiska och taktiska läge. I en avslutande appendix ges därtill uppgifter om nästan lika många osäkra eller osannolika borg- och be-

fästningsplatser. En relativt utförlig översikt över central befästningsterminologi, över medeltidens krigshistoria samt över borgar i den medeltida lagstiftningen tjänar som välbehövlig bakgrund till framställningen.

Författaren konstaterar att det är "möjligt att utredningar av eventuella släkt- och personsamband mellan olika borgar skulle leda till intressanta iakttagelser, men tidsskäl gör att också detta måste utelämnas." Personregistret upptar i regel endast människor som omtalas som privatpersoner och godsägare, och inte några kungligheter. Trots frånvaron av personhistorisk fokusering torde Lovéns studie ändå komma att vara medeltidsforskningen till glädje. Det är den mest omfattande genomgången någonsin av Sveriges medeltida befästningar. Så här tjocka böcker har statsmakterna signalerat att de i fortsättningen inte vill se som doktorsavhandlingar vid svenska universitet. Vi får vara tacksamma över att denna sammanställning hann skrivas. Att det kunnat ske i ett ämne som konstvetenskap är också glädjande.

Rhyzelius skilde i sin undersökning från 1744 mellan de befästningar och slott som uppförts av kungamakten, de som uppförts av "herrar och myndige män" (adel och biskopar) samt sådana som byggts av "Wikingar, Sjö- och Landröfvere" (fornborgar). Lovéns indelning är kungliga borgar, vitalianerborgar, skansar och tillfälliga befästningar, biskopsborgar och befästa gårdar, frälsets befästa sätesgårdar, befästa kyrkor, stadsbefästningar och befästningsanläggningar med okänd bakgrund.

Det enda kapitlet med anspråk på fullständighet är det om kungamaktens borgar. Det var också kungamakten som dominerade borgbyggandet i Sverige. Endast under slutet av 1200-talet omtalas några privata adelsborgar som kunde mäta sig med de kungliga slotten i styrka: Torgils Knutssons Aranäs (som möjligen dock tillhörde kungamakten), Filipsonernas Ymseborg och Folke Jarls svärdotter Kristina Fastadotters (växt) Landsjö. Adels begränsade ekonomiska resurser innebär att den främst kunde komma i besittning av motståndskraftiga befästningar genom att förvalta kungamaktens slott.

Efter den stora borgbyggearepoken under de tidiga folkungarna skedde en avmattning under Magnus Eriksson, vilket trögen avspeglar både kungens usla finanser och den fredsperiod som rådde. Den oroliga senare hälften av 1300-talet, då folkungadynastin störtades och adeln under Bo Jonsson (Grip) utvidgade sin maktställning, innebar dock ett uppsving i borgbyggandet. Under samma tid etablerade sig även vitalianerna i Sverige och byggde befästningar längs Bottenvikens stränder. När Margareta återetablerade kungamakts kontroll skedde även detta genom borgbyggande. Kring 1400 nådde kronans borginnehav sitt maximum, med närmare 40 anläggningar (varav 14 kan betecknas som starka).

De flesta av de befästningar som uppförts efter 1356 blev emellertid kortvariga. År 1396 bestämdes att alla borgar som byggts efter 1363 skulle raseras om drottningen så beslutade. Den verkliga åderlåtningen kom därefter genom Engelbrektsupproret 1434.

Under de fortsatta unionsstriderna var det främst frälset som uppförde borgar. Dessa var emellertid nästan alltid små, svaga och tillfälliga. Ett undantag utgjorde bröderna Axelsöners (Tott) verksamhet i Finland med Viborgs stadsmur och Olovshög, men dessa verk var i lika hög grad delar av riksförsvaret som privata anläggningar. De enda mer imponerande befästningarna utom kungamakts under resten av medeltiden var biskoparnas. Förutom de sedan tidigare innehavda Läckö och Kustö (sydöst om Åbo) förvärvades även det berömda Almarästaket, medan residensen i Linköping och Uppsala befästes. Biskoparnas möjligheter att skriva ut skatter av stiftsfolkningen kan utgöra en förklaring till att denna expansion var möjlig.

Vid jämförelse med utvecklingen på kontinenten kom borganläggningar sent till Sverige (1100-talets mitt). Hos adelsmän och biskopar dominerade i mycket högre grad än på kontinenten den icke-muromgärdade enkelhusborgen. Man utnyttjade även de naturliga förutsättningarna landet kunde erbjuda och uppförde sina borgar på någon holme i en sjö eller ute vid kusten, och slapp på så sätt gräva vallgravar. I Sverige ligger över hälften av ringmursborgarna på holmar, på tyskspråkigt område mindre än 1 %.

Generellt gäller dock att dessa "riktiga" borgar är ganska få i Sverige (omkring 40), inte bara i jämförelse med kontinentens folkrika länder utan även med utkantsområden som Baltikum och Schweiz. Kungamakten lyckades nämligen ganska väl hävda sin kontroll över frälsets byggverksamhet, och extra pålagor för slottsbyggen fick inte tas ut utan allmogens samtycke. Den ofullbordade feodalismen i Sverige bör därför ha inneburit att be-

folkningen varit "mindre tyngd av borgbyggen än många andra folk".

Gunnar Åselius

Öland under medeltiden

Det medeltida Sverige, 4:3. *Öland*. Av Roger Axelsson, Kaj Janzon och Sigurd Rahmqvist (Stockholm 1996, 366 s., ill., ort- och personregister).

I föregående årgång av denna tidskrift anmälde jag det senaste av detta gedigna verks många upplandshäften. Nu har turen kommit till Öland. Det framhålls (s. 16) som ett särskilt landskap men fr.o.m. 1520-talet ingående i Kalmar slotts län. "Av praktiska skäl" upptas det nu i band 4 (Småland), av vilket tidigare två häften presenterats, dels 4:1 (1987; jfr PHT 1987, s. 116 ff.) om Möre med Kalmar, dels 4:2 (1990; jfr PHT 1991, s. 85 ff.) om Handbörd och Stranda. I föreliggande häfte har fil. kand. Roger Axelsson och fil. kand. Kaj Janzon författat avsnitten om öns södra resp. norra delar. Numera fil. dr Sigurd Rahmqvist, som medarbetat i nästan samtliga tidigare häften, har redigerat det hela och utarbetat de allmänna inledningarna.

I förordet påpekas det hjälpmedel för arbetet som utgjorts av provhäftet *Det medeltida Öland* (Uppsala 1953) av numera professor Herman Schück. Det omfattar 34 sidor, alltså knappt en tionedel av föreliggande häftes omfång, och sockenredovisningarna, som fyller större delen av föreliggande häfte, omfattar där endast 15 sidor med socknarna i två alfabetiskt ordnade följder, en för norra och en för södra motet. I föreliggande häfte presenteras de i alfabetisk ordning inom varje härad; i Schücks häften redovisas häradsindelningen i ett särskilt avsnitt före uppgifterna om socknarna.

Ölands trettiofyra socknar var i judiciellt hänseende – förutom Boda socken, som utgjorde ett separat förvaltningsområde utanför häradsindelningen – under medeltiden fördelade på tio härad. Det norra motet omfattade häraderna Åkerbo, Förbo, Slättbo och Runsten, medan det södra motet indelades i häraderna Algutsrum, Möckleby, Gorbo, Hulterstad, Borbo och Gräsgård, av vilka på 1400-talet Gorbo uppgick i Möckleby och Borbo i Hulterstads härad.

De landskapshandlingar som gett ramen kring medeltidsbelägen har förtecknats på s. 325 och följs på s. 326 av ett särskilt register över räkenskaperna för de av Gustav I skapade kungsladugårdarna. Av de förtecknade landskapshandlingarna framgår att de flesta gårdarna på Öland – särskilt i det norra motet – var av skattenatur. Frälsehemman, mestadels tillhörande högfrälse med huvuddelen av sina besittningar på annat håll, förekom framför allt i socknarna Sandby, Mörbylånga och

Resmo i det södra motet samt Högsrum i det norra. I fråga om andra jordnaturer märks främst att nästan hälften av antalet gårdar i Bredsätra socken i norra motet utgjordes av Linköpings biskopsbords egendom. Ett särskilt register över kyrkliga institutioners gods-innehav föreligger på s. 364 f.

Registret över sätesgårdar (s. 366) upptar fjorton gårdar, av vilka de flesta kortvariga och bebodda av föga känt lokalt lågfrälse. Ågarna av den långvarigaste sätesgården, Gärde i Högsrums kyrkby i Slättbo härad i norra motet, har behandlats av Herman Schück i uppsatsen Olof Jonssons i Högsrum ättlingar – en öländsk frälse-släkt (PHT 1955). Olof Jonsson var häradshövding, sannolikt i Slättbo härad. Enligt en släkttavla av vasa-kungarnas sekreterare Rasmus Ludvigsson i Riksarkivets serie Biographica var han son till en i övrigt okänd Joen Olofsson i Gärde och far till den 1455–64 belagde Anders Olsson (3 sjöblad) på Gärde, som i äktenskap med en dotter till den 1440–59 belagde frälsemannen Jöns Matsson (orre) i Råpplinge (också i Slättbo härad) blev svärfar till den senast 1520 avlidne Jeppe Jönsson i Högsrum. En annan svärson till Anders Olsson var den 1480 belagde häradshövdingen i Slättbo härad Sven Nilsson i Karum i Högsrums socken, vars änka i ett senare äktenskap blev mor till den av Schück utförligt behandlade häradshövdingen i Runstens härad Anders Olsson eller Anders Frende i Högtomta i Gärdslösa socken, ”den siste öländske frälsemannen”.

En av släkttavlorna åskådliggör ättlingarna till Joen Olofsson i Gärde (s. 118) men är mindre utförlig än Schücks i PHT 1955, s. 76. Andra släkttavlor belyser släktsamband mellan Vasaätten och ätten Ummereise (s. 195), mellan Ångaätten och ätten Bese (s. 231), mellan sjöbladsätten Sture och medlemmar av ätten Tott (s. 234), mellan ätten Kyle och Måbyätten (s. 237) och mellan Birger jarls ättlingar och Erik Turessons (Bielke) hustru (s. 297) samt ägarlängden för sätesgården Bredinge i Kastlösa (s. 251).

Förutom med kartor, framför allt sockenkartor (särskilt förtecknade s. 8), är boken illustrerad med 1600-talsantikvariern Rhezelius' avbildningar av kyrkorna.

Det har hänt att jag i recensioner av tidigare häften av detta i fråga om presentation av källmaterial heltäckande verk fått anledning att påpeka enstaka förbiseenden, när det gäller litteraturhänvisningar (PHT 1974, s. 118, 1988, s. 36, och 1993, s. 104). I föreliggande häfte har förbisetts att foton av kung Valdemars brev 1271 (s. 253) och av fastebrevet på Henrik Swessins jordabyte med Peder Ryning 1437 (s. 254) publicerats i Gunnar Wirsells sockenhistorik Kastlösa (1952), s. 28 resp. 43.

Hans Gillingstam

Jämtlands och Härjedalens diplomatarium

Från Jämtland och Härjedalen har bevarats ett osedvanligt rikt bestånd av brev från medeltiden och 1500-talet. I dessa landskap tycks bönderna ha varit mycket måna om att uppgörelser av olika slag blev nedskrivna på pergament. Ett pergamentsbrev med sigill kunde gälla som bevisning i tvistemål i hundratals år. Största delen av detta material insamlades åren 1828–29 av den s.k. ”kalvskinnsprästen” Nils Johan Ekdahl, då avvitringsrätterna vägrade erkänna breven som bevismaterial och Ekdahl bytte till sig dem mot vidimerade avskrifter. Ibland beskyldes han för att ha lånat originalbrev utan att återlämna dem. Ekdahls originalbrev ingår numera i Vitterhetsakademiens deposition i Riksarkivet, och de flesta av dem är sedan länge utgivna i *Diplomatarium Norvegicum*, eftersom de båda landskapen under medeltiden hörde till Norge.

Det norska diplomatariet har i motsats till det svenska ej publicerat breven i en enda kronologisk följd. Vart och ett av det tjugtal dubbla band som hittills utkommit innehåller i stället var sin kronologiska följd av editioner, vilket gör verket svåröverskådligt. Borgmästaren i Östersund Iwan Wikström föreslog därför att man av breven om Jämtland och Härjedalen i *Diplomatarium Norvegicum* skulle göra ett särskilt diplomatarium för dessa landskap. På Wikströms initiativ beviljade Jämtlands läns sparbank 1927 ett första anslag för detta ändamål och under några följande år ytterligare bidrag, som förvaltades av styrelsen för Jämtlands bibliotek, vilket utsåg en kommitté att föra arbetet vidare. Denna kommitté beslöt senare att utvidga planen till att omfatta ett fullständigt diplomatarium för de båda landskapen, varigenom arbetet kom att fördröjas åtskilliga år.

1938 insattes dåvarande länsarkivarien (sedermera landsarkivarien) i Östersund Robert Swedlund i diplomatiekommittén, och 1943–1956 utredigerade han tillsammans med lektorn vid Östersunds läroverk Karl Erik Löfqvist i tre häften det nya diplomatiariets första band (VI + 306 s.), som omfattar åren 1257–1450, 1965 följt av ett av förste arkivarien vid Ortnamnsarkivet i Uppsala Bertil Flemström utarbetat register (124 s.), uppdelat på ett alfabetiskt ortregister, ett sockenvis uppställt ortregister för Jämtland och Härjedalen, ett register över andra orter med anknytning till dessa landskap samt oidentifierbara orter där, ett register över övriga orter och ett personregister.

Löfqvist blev redan 1943 rektor i Ystad, och Swedlund fick 1946 transport till landsarkivarietjänsten i Härnösand, varefter han via landsarkivarietjänsten i Göteborg befordrades till arkivråd 1957. Den som fortsatte de båda

landskapens diplomatarium blev docenten vid universitetet i Trondheim *Halvard Björkvik*, som 1969 övertog insamlat material, vilket genomgicks och ordnades med hjälp av personalen vid universitetets historiska institut. Från 1972 hade den vetenskaplige assistenten *Kjell Haarstad* tillsammans med Björkvik överinseendet över arbetet. De båda första häftena av andra bandet av *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium* publicerades 1974–78 och omfattade åren 1451–99 (246 s.). I förordet till andra häftet meddelades att Björkvik lämnat Trondheim; han hade 1975 blivit museumsdirektör vid Norsk Folkemuseum i Oslo. Bandets tredje häfte utarbetades därför av Haarstad och landsarkivarien i Östersund Arne Öhbergs hustru, Dr phil. *Helga Öhberg*, vilken tidigare hjälpt Björkvik och Haarstad med de båda föregående häftena. Det andra bandets tredje häfte, som omfattar åren 1500–1519 (125 s.), trycktes 1985, och bandet avslutades 1991 med ett Orts- och personregister (167 s.), liksom det föregående upprättat av numera fil. dr Bertil Flemström.

Enligt de ursprungliga planerna skulle detta diplomatarium ha omfattat tiden fram till 1540. Detta mål hade emellertid så småningom kommit att te sig alltmer ouppnåeligt, varför diplomatariekommittén beslöt att inte fortsätta arbetet efter 1519. I slutet av 1980-talet började emellertid den unge gymnasieeleven *Olof Holm*, född 1973, bedriva arkivforskningar. Han kom att studera nordiska språk och arkeologi och fortsatte diplomatariearbetet, så att Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftssällskap 1995 kunde publicera diplomatiets tredje del (XII + 315 s.), som omfattar åren 1520–1530 med ort- och personregister. Det svällande urkundsmaterialet har dock gjort det nödvändigt att endast i sammandrag redovisa brev som rör Jämtland och Härjedalen blott i politiskt och administrativt hänseende och är acceptabelt tryckta i *Diplomatarium Norvegicum* eller *Konung Gustaf den förstes registratur*.

De tre delarna av *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium* omfattar nästan 900 brev, av vilka dock endast 128 ej tidigare publicerats på annat håll. Även om sistnämnda antal innebär att verket är ett betydande nytillskott till kännedomen om Jämtland och Härjedalen under medeltiden, ligger dess största värde dock i att källmaterialet nu finns sammanställt på ett helt annat sätt än i *Diplomatarium Norvegicum* och olika hembygdspublikationer. Särskilt den lokala läsekretsens utnyttjande av de latinspråkliga breven har underlättats genom att översättningar till svenska medtagits. Verkets vetenskapliga nivå är genomgående hög, även om man reagerar för att dess första del ej såsom *Diplomatarium Norvegicum* skiljer mellan det svenska Riksarkivets egna

brev och Vitterhetsakademiens deposition där. En inkonsekvens mellan det första bandet och de övriga föreligger så till vida som brev med endast årtal, ej datum, där placerats *före* de daterade, medan de senare banden placerat dem *efter* de daterade. Personregistret till andra bandet identifierar ej sådana prominenta personer som Jöns Bengtsson (Oxenstierna) och Hans Brask, vilka båda registrerats som "Johannes". Den riksföreståndare som i rubriken till andra bandets brev nr 314 kallas Svante "Sture" är givetvis, såsom framgår av adressen, Svante Nilsson; personregistret har ansett sig behöva göra en hänvisning från "Svante Niclasson" till "Svante Nilsson Sture".

Hans Gillingstam

De centrala källorna till Sveriges historia?

År 1993 började riksarkivet – efter ett initiativ av arkivrådet Josef Edstöm – utge en beståndsoversikt i sju delar. Fram till 1995 utkom del 3 och 4, vilka behandlade kommittéarkiven och slotts- och kammararkiven. I framtiden kommer del 2 om riksdagens och dess verks samt kyrkomötenas arkiv, del 5 om de centrala civila myndigheternas arkiv, del 6 om de enskilda och kungliga arkiven, samt del 7 om allmänna forskningshjälpmedel och specialbestånd. Under 1996 har serien kompletterats med del 1 som presenterar det medeltida materialet, Kungl. Maj:ts kansli och utrikesförvaltningen (*Riksarkivets beståndsoversikt del 1. Medeltiden. Kungl. Maj:ts kansli. Utrikesförvaltningen*, utgiven av James Cavallie och Jan Lindroth, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8, Stockholm 1996, 2 volymer, 754 s, personregister).

I likhet med de tidigare delarna i serien fyller även denna del alla tänkbara krav på noggrannhet, och är dessutom rikligt försedd med kompletterande upplysningar om eventuella tryckta förteckningar, aktutgåvor och intressant kringlitteratur. Person- och ämnesregister underlättar sökandet, talrika illustrationer sporrar nyfikenheten. Även om riksarkivets beståndsoversikter inte är tänkta att ersätta arkivförteckningarna representerar de ändå ovärderliga hjälpmedel – för forskarens orientering, för de akademiska lärarna på jakt efter uppsatsämnen, för den allmänt bildningstörstande.

Det mesta av det material som här presenteras är organiserat enligt den i Sverige sedan 1900-talets början förhärskande proveniensprincipen. Det är därför självklart att som introduktion till varje bestånd också presentera den arkivbildande myndigheten. Utan att vara ute i något forskningssyfte kan man alltså få lära sig en hel del om svensk förvaltningshistoria genom att bläddra i volymerna.

På sidorna paraderar den svenska staten i stumt majestät, iklädd några av de olika skepnader den ifört sig genom historien: som råd, statsexpeditioner och departement, som justitiäväsande och höga ombudsmän, som beskickningar och konsulat i utlandet, som generalguvernörer och tjänstemän i utrikes provinser, i form av svenska institutet och SIDA.

För egen del charmerades jag särskilt av pommerska expeditionen och kolonialdepartementet, inrättat 1810 efter att svenska Pommern återlämnats av Napoleon (från 1844 en avdelning inom finansdepartementet, nedlagd 1878). Hit fördes 1812 även ärenden rörande den svenska kolonin ön Saint Barthélemy. Sedan Pommern avträtt 1815 och expeditionens enda tillsynsområde reducerats till Saint Barthélemy, blev dess officiella namn "Colonial- och f.d. pommerske ärendenes departement"!

Det är det viktigaste materialet till Sveriges politiska historia som presenteras i denna del av beståndsoversikten – de arkiv som efterlämnats av den centrala statsapparatusens arbete. Kanske möter vi här också är det viktigaste materialet till den rent svenska historien, då ju nationen i allt väsentligt är en politisk skapelse, ytterst definierad av denna centrala statsapparatus verksamhetsområde. Andra viktiga sidor av Sveriges förflutna – ekonomisk utveckling, genusrelationer, mentaliteter, sociala gruppers historia – är det måhända mera meningsfullt att utforska och analysera utanför en snävt nationell ram. Självfallet måste även den svenska nationalstatens utveckling analyseras i en vidare kontext än den rent nationella, men den upphör då att vara en genuint svensk historia. I den mån en nationell historia existerar, så är det i de centrala statliga arkiven vi bör börja söka efter den.

Samtidigt kan man genom det här presenterade materialet få veta oerhört mycket även om den historia som inte är statens, exempelvis i civildepartementets och dess avläggare social- och inrikesdepartementens arkiv. Detta är även fallet med de kvarvarande äldre, ämnesordnade samlingarna (det medeltida materialet, handlingar av utländskt ursprung, miscellanea m.m.). I dessa handlingar möter vi staten som föreståndare för fyror, skolor, fattighus och teatrar, som organisatör av myntväsen, lantmäteri och lotterier, som åklagare i trolldomsprocesser, som utfärdare av pass, legohjonsstadgor, pensioner och stipendier, som beskyddare av sjöfart och handel, konst och näringar. Av särskilt personhistoriskt intresse är samlingar som Skrivelser till konungen, Biographica, Enskildas ansökningar och suppliker, Civila meritistor och Strödda personhistoriska handlingar.

Som i så många andra sammanhang är det emellertid även nu den svenska statens behov av information som ytterst bestämt vilken typ

av upplysningar som bevarats, vilka sidor av samhällslivet som dokumenten belyser.

Gunnar Åselius

Namnskicket i Nås socken i Dalarna

Inger Larsson, *Dåpp Inger, Tupp Lars och Jacobs Olof. Om gårdsnamn i Nås socken i Dalarna* (Acta universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning, 21, Uppsala 1995, 82 s.).

Många har säkert reagerat för att allmogen i Dalarna även i offentliga handlingar i stor utsträckning har ett namnskick som avviker från det i andra landskap gängse genom att före dopnamnet placera tillnamn i form av s.k. gårdsnamn, som underlättar vederbörandes identifiering och särskiljande från andra individer med samma dopnamn och patronymikon. Det är karaktären av dessa gårdsnamn som av författaren belyses med arkivstudier rörande socknen Nås i Västerdalarna, där ca 235 olika gårdsnamn kunnat beläggas.

Sammanfattningarna av forskningsresultaten har illustrerats med grafiska figurer (s. 34 och 49), som visar att dessa gårdsnamn till ca 39 % bildats av mans- eller kvinnonamn i genitiv, t.ex. Jacobs Olof Olsson eller Sigrids Erik Persson, medan en annan frekvent typ bildas av soldatnamnen, t.ex. Skants Torsten Nilsson. I 18 % av hela materialet är det fråga om ursprungsbetecknande namn som Källbäcks Erik Persson, medan mindre frekventa grupper bildas av yrkesbeteckningar som Skräddar Anders Larsson eller egenskapsbeteckningar som Link Per Persson.

Undersökningen har underlättats av läroverksadjunkten Gabriel Jönssons släktregister över Nås sockens befolkning 1539–1900, som förvaras i Nås-filialen av Vansbro kommunbibliotek och enligt en licentiatavhandling från 1958 i samma biblioteksfilial är fullt korrekt fr.o.m. 1680-talet men innehåller svårverifierbara uppgifter från 1670-talet och ännu mer från 1660-talet (s. 12). Jönssons register torde ha möjliggjort de släkttavlor Inger Larssons bok innehåller (s. 57, 60 och 62), vilka visar hur gårdsnamn ärvts genom flera sekler.

Liknande namnskick förekommer i Torne-dalen, Österbotten, Trøndelag, Estland och Lettland samt på Gotland och Falster, men det är tydligen endast i Dalarna det kan spåras redan i 1500-talets domböcker och fått officiell status. Larsson undrar om det är fråga om rester av ett inhemskt släktnamnskick från tiden innan vi europeiserades och fick efterställda släktnamn. I Nås har från mitten av 1600-talet fram till 1800-talets slut endast sex infödda nåsbor burit efterställt s.k. borgerligt namn.

Hans Gillingstam

Immanenta krafter och mentaliteter i svensk pedagogikhistoria

Per-Johan Ödman, *Kontrasteras spel I-II – en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria* (Norstedts, Stockholm 1995, 634 s., per-sonreg).

Professorn i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm, Per-Johan Ödman, består oss med nya spännande grepp i sin historieskrivning om högrestandspedagogik, folkfostran och disciplinering. Det gedigna forskningsarbetet skall ses som en exposé över vårt svenska mentala och kulturella arv, vari närheten mellan pedagogik och kultur levandegörs i ett perspektiv underifrån. Tidsperspektivet sträcker sig från tidig medeltid in i 1900-talet och vårt eget 90-tal. Låt vara att vårt eget århundrade behandlas rapsodiskt under beteckningen DRAMA UTAN FINAL. Han benämner själv sitt omfattande projekt FASER I SVENSK PEDAGOGIKHISTORIA I BE-
LYSNING AV KÄLLEXEMPEL. I blickfånget står sida vid sida både formell och in-formell skolning.

Bekant är förvisso att skolans och utbildningens historia också bör sökas utanför skol-inrättningarna. Vi känner även igen såväl underifrånperspektivet som mentalitetshistorien och influenserna från Annales-traditionen. Däremot syns den hermeneutisk-existentiella metodiska ansatsen särskilt tydliggjord hos Ödman och får i hans arbete en mera framträdande roll på den vetenskapliga arenan än kanske någonsin tidigare. Inte minst som den beledsagas av det framvärkta fruktbringande nya begreppet immanent pedagogik – myntat av författaren.

Den empiriska avstampen görs i medeltiden speglad genom bl.a. landskapslagarna och den katolska kyrkans järngrepp. Från det medeltida blodshämndens samhälle förs vi mårgfullt över i reformationen som ett av de största pedagogiska experimenten i Sverige. Katolicismen införlivad med folkmedvetandet skulle ersättas med luthersk protestantism. Här vidtar således det medvetna pedagogiska projektet REFORMATIONEN SOM MENTALITETSFORMERING. Utifrån Ödmans rekonstruktion, tolkning och förståelse är det inte alltför svårt att föreställa sig hur den medeltida indoktrineringen under århundraden format befolkningen. Vi erinras bl.a. om kyrkornas täthet. Västergötland hade vid medeltidens slut omkring 500 kyrkor, vilka uppförts genom församlingsbornas samfälliga insatser. Byn var också för allmogen VÄRLDEN. Den vardagliga kampen för existensen, besvärjelserna, magin, processionerna, kyrkbyggena, kan ses som uttryck för en i situationen inboende pedagogik – en immanent pedagogik utövad under flera sekler. Det mesta i form av

osynlig påverkan, naturligen införlivad och därigenom också med sällsam total verk-ningskraft – man fördes in i fållans trygghet som en pusselbit i världsordningen.

Gustav Vasa hade förstått att kyrkan kunde förvandlas till den skola med vars hjälp man kunde disciplinera folket till lydnad, foglighet och respekt. Med kungen i spetsen skulle re-formationsprojektet "driva kilar i människors tänkande". Här manipulerades heller inte med några dolda läroplaner, tillägger Ödman. Med kyrkans färdiga lokaler och personal och med de gränsgivande åren 1527, Västerås riksdag och 1593, Uppsala möte, uppnåddes den genomgripande förändringen. "Rena Guds ord må bli predikad allestädes efter Guds befallning och icke efter vissa järtecken, människodikt och fabel." Den evangeliska läran var att betrakta som statens och folkets religi-on.

De båda nämnda epokerna och brytningsti-den dem emellan syns omhuldas alldeles sär-skilt av författaren. Här går han formligen i dialog med källorna och texten blir språkrör för avdammade dokument och enskilda män-niskoöden i dem. Läsaren får härigenom en både påträngande och välgörande känsla av närhet till dåtidens "pedagogik in på bara kroppen". Alundarättegången 1541 är ett så-dant nära åskådningsexempel där kroppsstraf-fen lyfts fram. "De bestraffade kropparna för-vandlades till objekt i ett politiskt kraftfält." Såväl stat som kyrka drog upp gränser mellan dygd och synd, mellan fromhet och katteri, mellan normalt och patologiskt. Ödmans bit-vis lidelsefulla stil förtjänar här en exemplifi-ering:

"Paret som i skörsk bränd njutit sitt lönskaläge förvandlades för en kärleksnatts skull från medmänniskor till medbrottslingar. Denna förvandling liksom hotet att mista rygghuden blev troligen så outhärdlig, att man snabbt lät sig tvångsvigas för att rehabilitera självuppfattningen och rädda kroppen. I andra fall fogade man sig inte lika lätt, varvid drängen som kanske lyckades betala sig fri från straff, fick bevittna hur hans älskarinna pryglades, hennes hud (den ljuvliga) förstör-des, hennes sinne kuvades. Men skammen nådde nog under huden på båda. För många blev det säkert svårare att se varandra i ögo-nen efter en sådan behandling. Osynliga gränslinjer drogs upp, samförstånd upphörde, gemenskap övergick i ambivalens."

I den ovan utmålade repressionen finns gi-vetvis budskap till menigheten om anpass-ning. Smygande anammades förhållningssätt, som internaliserades till immanenta krafter – en tidigare mentalitet förändrades. Successivt stärktes den sociala kontrollen uppför-
Överheten blandade sig i och tog över element med inslag av social kontroll, vilket exemplet

ärkebiskop Abraham Angemannus' general-visitering från 1590-talet tydligt ger vittnesbörd om. Intressant är vidare att den gamla djäkneskolan alltmer börjar likna en utbildning för social kvalificering och skolbegreppet börjar anta likheter med dagens. Djäknarnas skolgång var nu heller inte underordnad kyrkan.

I jämförelse med den katolska tiden hade nämligen kyrkan och staten intagit en inverterad rangordning. Åren kring 1600 syns denna konfliktartade nyordning tillika ha genomgått en remarkabel vitalisering i sådan grad att egentligen bara ett förhållningssätt blev gångbart. Konformismens triumf står för dörren, konstaterar Ödman. Härtill menar han att blodet och makten länkades samman allt tydligare och mera reservationslöst än tidigare. Adeln, det stånd som vunnit mest på den utveckling riket genomgått under stormaktstiden, tog förstås hand om bildningsbegreppet och satte sin prägel på det. Bildning blev ett klassmärke och i bördsmedvetenhetens spår förknippades bildning med börd liksom den i lika hög grad förknippades med hur man förde sig och talade som med kunskap. Endast adelsmän uppfostrades till adelsmän, konstaterar Ödman. Adelsynglingarnas uppfostningskarriärer var därtill självklara intill osynlighetens gräns. "DEN PEDAGOGISKA REKVISITAN VAR IMMANENT!"

I några åskådningsexempel uppehåller sig Ödman vid hur ädlingar återkom på höga poster i den svenska ämbetsmannakåren och illustrerar härigenom även den kulturella reproduktionen. En sådan framgångsrik bildningskarriär är Johan Rosenhanes (1642–1710), som författaren låter oss följa i en utpräglad stringent analys över tio sidor. Här framträder också mentalitetsbegreppet och mentalitetsformeringen tydligt liksom forskningsansatsen att rekonstruera individens livsvillkor samt tolka fram mönster och strukturer i dessa.

I 1600-talsexposén möter läsaren också tankeväckande tolkningar av häxprocesserna under 1660–1670-talet, av gruvdrängarnas arbetspedagogik och legohjonens tjänsteplikt. I en verkningsfull kontrasteringsteknik framträder avgrunden mellan adelns och drängarnas/pigornas existentiella villkor. I en slags århundradets kulmen erhåller vi en fascinerande inblick i hur 1693 års skolordning innebar en flagrant tillbakagång i förhållande till skolordningen 1649 och slutligen en bekräftelse på konformismens triumf 1699 i en folklig skrivelse i efterdyningarna till den förödmjukande arbetsnedläggelsen vid Stora Kopparberget. Här avtecknas "en devot undersåttmentalitet", anmärker Ödman. I denna slutfas kan vi även avnjuta Ödmans ambition att förstå Karl XII genom analysen av dennes fost-

ran och undervisning. Mitt i det gamla anas något nytt i hur det blivande majestätets självuppfattning formades i dialog med den utvalde preceptorn Nordenhielm och i familjekretsen.

Under rubriken TID AV FRIHET TID AV TVÅNG tecknas 1700-talets mentalitetsutveckling. Övergripande vetenskapsuppfattningar som empirism och rationalism slår rot i vårt inhemska upplysta tänkande. De nya tendenserna kommer i konflikt med funktionella livsmönster och åter beskriver Ödman hur det gamla börjar ge vika, men i vanlig ordning kvarstår mycket i stelnad form för lång tid framöver.

Ödmans viktigaste historiska nedslag går här via den religiösa väckelsens hermnutare och pietister till den snillrike Carl von Linnés högmod och självförhåvelse. Skildringen av Stora Barnhuset i Stockholm är en av de absoluta höjdpunkterna, kanske den mest briljanta, i Ödmans gestaltning av existentiella livsvillkor, dels barnens dels de arma lärnarnas. Vi erinras om att man i Barnhusets undervisning underströk arbetet som pedagogiskt moment. Dock fick inte barnens arbetskraft missbrukas så att den gick ut över fostran och undervisning. Upplysningsidealen hade fått fäste, vilket 1766 års Barnhusreglemente ger uttryck åt. De goda föresatserna, ännu i sin linda, står emellertid i bjärt kontrast till barnens mörka livsvillkor, vilket inspektioner ger vid handen och inte minst vittnesmål från lärarna.

Liksom i verkets tidigare avsnitt ger Ödman ånyo liv åt källorna och åter låter hans engagemang oss förstå att människors lidande i det förflutna "aldrig får bli oss likgiltigt". Naturligtvis fortsätter denna ståndpunkt in i 1800-talet. Här möter vi lärdomsskolan och läroverken, fattigskolorna och folkundervisningen som en blandning av filantropiska, pedagogiska och humanitära motiv. Exemplet växelundervisningsmetoden med dess monitörer, ger en illustration till influenser från mera världsliga modeller – fabriker och regementen t.ex., istället för kyrkans och kristendomens värld.

Mot "snillet och modernisten" med sitt Nya Elementar, Carl Jonas Love Almqvist, speglas ovannämnda skolformer. Resultatet är en spänningsmättad tolkning och analys av den stores tankevärld och praxis och i samma andetag en vördnadsvärd hyllning. Ett annat levnadsöde som etsat sig i minnet är folkskolläraren S. A. Kinbergs (1844–1868). Genom dennes dagbok över fem år belyser Ödman folkskolans tidiga utveckling som en kulturell förändring.

Den nu knäsatta obligatoriska folkskolans kolonisation kännetecknas vid århundradets mitt av segheten, men den blir alltmer i nationell skala ett instrument för överhetens kontroll. Eller med Ödmans ord en institution och

ett rum för samhällelig kodöverföring. Att det finns sprängkraft i utvecklingen låter Ödman visa genom ett citat från Erik Gustaf Geijer:

"All fara kommer nu från djupet. Den står bakom den bekvämt njutande, förfärlig – i mänsklig skepnad, men ofta med ett vilddjurs passioner."

Med dessa ord är steget inte långt till de moderna folkliga rörelserna. Ödman behandlar förtjänstfullt bakgrunden till Stockholms bildningscirkel 1845, arbetarföreningar, arbetareinstitut och folkhögskolor. Vi får relevanta inblickar i bildningsverksamhetens "alternativa offentligheter", exempelvis nykterhetsrörelse och väckelserörelse. Praktikfallet Rörstrands arbetareförbunds diskussionsskola är rörande i sin nakenhet. En tidigare i stort sett tiggande arbetarklass börjar långsamt ta ordet i sin makt. Med Ödmans ord möter vi i Rörstrands diskussionsskola arbetarnas vacklan mellan existensen som lydiga arbetsredskap och en ny existens som autonoma, självbestämmande medlemmar i ett kollektiv – en samhällsklass. Men, fortsätter författaren, samtalet hade kommit igång vid sekelskiftet och det skulle fortsätta in i vårt eget århundrade och visa sig ha kraften att förändra ett helt samhälle. Kraftsamlingen skulle också snart göra sig synlig. Med hänvisning till Gunnar Brobergs¹ uppsats om svensketen, konstaterar Ödman att moderniteten lät sig tas omvägen över nationalismen för att frigöra det moderna projektet. Jean Paul Sartres tänkande om förhållandet mellan facticitet och projekt får sin bekräftelse. För att ta steget ut i framtiden måste vi ha fotfäste i det förflutna. Varje reform måste således grundas på det som snart ska visa sig förlästat. Så leds vi in i folkhemmet, den sociala ingenjörskonsten och framstegstron.

Stor ödmjukhet präglar den avslutande rap-sodiska skildringen av utvecklingen in i vårt nuvarande 90-tal. Inte minst epilogen och reflexionerna över naturens storslagenhet och tidlöshet är tänkvärda och inger mod. En människa av kött och blod har de facto värt fram texten, mera i glädje än i möda om jag dristar mig till en tolkning.

Exkurs: Då och då skymtar idégoods från främst den franska existentiella filosofin och sociologin, från Paul Ricoeur, Michel Foucault, Jean Paul Sartre och Pierre Bourdieu samt från psykoanalytikern Erich Fromm. Även Annales-traditionen återopas. Allt med föredömligt sparsamma citat och hänvisningar. Här excelleras inte i överdrifter, utan läsaren får själv hitta fram till den förtjänstfulla litteratur- och källförteckningen. En

sparsmakad notförteckning däremot har inte samma förtjänster.

I brist på källmaterial syns Ödman inte enbart tolka skeenden i materialets riktning utan lägger ofta till allmänmänskliga antaganden utan att övertolka, men balansgången finns där och man får böja sig för skärpan i resone-mangen och den disciplinerade subjektivite-ten. Merparten av det historiska material som Ödman avhandlar är känt: reformationen, kyrkan, djäknarna, gruvdrängarna, ädlingarna, häxprocesserna, skiftesreformer, Stora Barnhuset, Karl XII, Rosenhane, Linné, Alm-qvist, m.m., men tolkningarna utgör det nya och spännande. Stundom suggestivt, vilket i vetenskapligt sammanhang är dubbelbottnat som antytts. Det lämnar blottor till den tradi-tionelle historikern, liksom urvalet av källor gör. Emellertid vill jag betona att Ödmans ovanliga historieskrivning är en välgörande framlängeshistoria och bara en krusning på ytan som ett av leden i historiografins föränd-ringsprocess. Utan överdrift innebär Ödmans nydaning att han förädlat arvet från våra främsta pedagogikhistoriker Wilhelm Sjö-strand och B. R. Hall genom att komplettera deras faktaetablering med fördjupad förståelse och mening.

Mentalitetsbegreppet må kännetecknas av luftighet,² må vara ett vilt³ begrepp och Anna-les må vara "ett paradigm i upplösning, men med enorm potential till förnyelse".⁴

Leif Engman

Stormaktstida krigsbussar

Hodder Stjernswärd, *Två kavallerister från Sveriges stormaktstid*. Probus Förlag, Sthlm 1996 (88 s., ill.).

I en relativt kort bok med goda illustrationer och smakfull layout har den tidigare ka-valleriofficeren och översten av 1. graden Hodder Stjernswärd behandlat två av sina fö-regångare under den svenska stormaktstiden. Hästen och dess roll inom försvaret är uppen-barligen ett ämne som fascinerar författaren, vars senare karriär bl.a. innefattat befattningen som hovstallmästare åren 1984–1991. Detta intresse märks genom det engagerade, och underhållande, framställningssättet.

Bokens två huvudpersoner är Torsten Stål-handske och Nils Bielke, aktiva under Gustav II Adolf och Karl XI. Författaren knyter ock-

² Rune Hagen, *Historien om mentaliteterna. Häften för kritiska studier*, nr 1/84.

³ Håkan Törnebohm, *Kunskapstraditioner och men-taliteter*. Rapport 43, 3/11 1979, Institutionen för Vetenskapsteori, Göteborgs universitet.

⁴ Birgitta Odén, *Den franska Annales-revolutionen och den svenska historikermiljön*. Förord till den svenska utgåvan av Peter Burke, *Annales-skolan*, 1992.

¹ Gunnar Broberg, *När svenskarna uppfann Sverige. I Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, 1993. Red. Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark.

så, inte minst genom en insiktsfull epilog, ihop skildringen till att bli en exposé över det internationellt framstående svenska kavalleriets åtta decennier långa storhetstid från slaget vid Wallhof 1626 till Poltava 1709.

Torsten Stålhandske har för många generationer av svenskar och finländare sin plats i historien sådan den har formulerats av Topelius i *Fältskärens berättelser* där det finska rytteriet fått sitt hjälteepos. Utan att sticka under stol med sin beundran för kavalleriets utveckling under Gustav II Adolf, ger Stjernswärd en balanserad skildring av Stålhandskes finska ryttare och deras roll under det trettioåriga kriget.

Författaren följer Stålhandskes utveckling som elev till kungen själv och Åke Tott – ”snöplogen” kallad för sin hänsynslösa användning av folk och hästar i kavalleriattacker – i Baltikum och Preussen, före den stora framgången vid Breitenfeld 1631. Det är värdefullt att Stjernswärd även behandlar Stålhandskes personliga och yrkesmässiga kontakter med Skottland. Han var i unga år page hos den skotske översten Patrik Ruthwen, och deltog som vuxen för svenska kronans räkning i rekryteringsresor till Skottland. Den engelsk-kunnige Stålhandskes nära kontakter med det viktiga skotska befälet i den svenska fältarmén i Tyskland är ett betydelsefullt, om än inte tidigare till fullo analyserat, moment för förståelsen av den svenska krigsmaktens funktion under de första åren av det svenska deltagandet i kriget på kontinenten.

Självfallet ges slaget vid Lützen ett stort utrymme, i synnerhet Stålhandskes insatser för att stabilisera svenskarnas högra flygel i det kritiska läget efter kungens död. I ytterligare tolv år kom Stålhandske att leda det finska rytteriet. Stjernswärd konstaterar förvisso, som tidigare forskare, att den finske officeren var hård och hänsynslös på slagfältet, även mot sina egna underlydande. Men han betonar också att framgångarna knappast hade kunnat uppnås utan omsorg om trupp och hästar. Stålhandskes engagemang för remonteringen och vården av hästarna betonas. Slaget vid Wittstock 1636 och kampanjerna i Schlesien samt Böhmen och Mähren 1639–42 följs, innan det danska kriget 1643 skildras. Här lade Stålhandske, stödd på sina kavalleriregementen, beslag på biskopsbiblioteket i Århus (890 volymer), som kom att doneras till Åbo domkyrka och sedan bli lågornas rov vid stadens brand 1827. Tiden började dock rinna ut för den nu snart 50-åriga krigsbussen, som insjuknade och intog sjukläger i Haderslev, där han avled den 21 april 1644.

Samma år som Stålhandske slöt sina ögon såg Nils Bielke dagens ljus. Denne har gått till eftervärlden framför allt genom sina insatser under det skickelsesediga slaget vid Lund den 4

december 1676. För en gångs skull har ett historiskt citat relativt stor bäring också sett i forskningens backspegel, nämligen det även av Stjernswärd citerade yttrandet av Karl XI efter slaget: ”Därför har jag, näst Gud att tacka min tappra Bielke och mitt Livregemente.” Karriären kröntes 1678 med posten som ”mönsterherre” över hela det svenska kavalleriet.

Nils Bielke var, som många andra svenskar, franskvänlig och redan före fredsslutet i Fontainebleau sändebud i Paris. Här kom han att stanna till 1682 som en garant för de gamla svensk-franska banden, innan han, efter 1681 års svensk-holländska fördrag, återkallades till Stockholm.

Nils Bielke kom, till skillnad från sina flesta svenska officerskolleger, att spela en viktig internationell roll, i synnerhet sedan faran för ett nytt danskt krig blåst över i början av 1680-talet. Istället engagerades Bielke i kampen mot Turkiet, formellt som bayersk generalfältsmarskalk. Efter det misslyckade anfallet mot Wien 1683 pressades de turkiska styrkorna i Ungern stegvis tillbaka. Bielke är uppenbarligen kritisk mot de kejserligas föga konsekventa och kraftfulla krigföring, även om dessa lyckades erövra Budapest december 1686. Erövringen följdes av oregelrig plundring och svåra eldsvådor förstörde delar av staden. Skildringen av Bielkes ungerska tid är extra tacknämlig, eftersom ingen svensk forskare har ägnat ämnet någon större uppmärksamhet sedan Oscar Malmströms studie för ganska jämnt ett sekel sedan. Däremot ägnas hans diplomatiska verksamhet, bl.a. som guvernör i Pommern från 1688, ett mera begränsat intresse, även om författaren med rätta framhåller hur Bielkes franskvänlighet hela tiden genomsyrade hans verksamhet och också skaffade honom mäktiga motståndare i hemlandet, främst kanslipresidenten Bengt Oxenstierna.

Den gamle kavalleriofficerens karriär ändades med den sju år långa rättegången där han anklagades för missbruk av det pommerska myntverket, men där motsättningarna om Sveriges utrikespolitiska inriktning låg strax under ytan. Först år 1705 föll domen som löd på förlust av liv och gods, men den gamle krigshjälten benådades till att behålla liv och frihet under förutsättning att han aldrig mera besökte Stockholm och ännu mindre utlandet. Så kom det sig att Nils Bielke, en av Sveriges skickligaste kavalleriofficerare, kom att tillbringa en stor del av det Stora nordiska kriget på sitt uppländska gods Salsta i överksamhet. Han avled först år 1716.

Sammanfattningsvis ges, så långt de inte alltför rikligt flytande källorna nu tillåter, en nyanserad om än synnerligen positiv bild av de båda rytteriofficerarna. Författaren är

tveklöst engagerad, men på ett sätt som resulterar i en livfull men likväl saklig framställning. Boken kompletteras av en utförlig och resonerande käll- och litteraturförteckning. Till skillnad från de flesta tidigare författare har Stjernswärd en möjlighet att, utifrån egen erfarenhet, bedöma sina huvudpersoners agerande med hänsyn till det kanske viktigaste elementet i deras karriär, hästen. Idag finner vi, av naturliga skäl, ytterst få historiskt inriktade författare som med sakkunskap kan yttra sig om "de befäl och soldater som har förmånen att tilldelas hästar".

Lars Ericson

Pfalzgreven Johan Casimir

Åke Kromnow, *Pfalzgraf Johann Casimir von Zweibrücken. Kindheit, Jugendjahre und Brautfahrt nach Schweden (1589-1615)*. Beiträge zur pfälzischen Geschichte herausgegeben vom Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde Kaiserslautern. Bd. 7. Kaiserslautern 1995, s. XVI + 253.

Åke Kromnow började sina forskningar rörande Johan Casimir 1941/42 men hans framgångsrika ämbetsmannakarriär som kulminerade med hans utnämning till riksarkivarie år 1965 hindrade honom att slutföra detta arbete under de följande åren. Enligt hans planer skulle verket behandla Johan Casimirs verksamhet fram till 1634, då han av riksrådet frångavs sina offentliga uppdrag och gjordes till enbart privatperson. Kromnow hoppades att efter pensioneringen kunna ta itu med detta verk och samlade vid sidan om sitt ordinarie arbete så mycket arkivmaterial och litteratur i ämnet som möjligt. Även efter pensioneringen togs han emellertid i anspråk för olika uppdrag och först hösten 1985 kunde han på heltid ägna sig åt sina privata forskningar. Strax därpå insjuknade han och redan i april 1986 dog han.

Kromnow lämnade efter sig ett i stort avslutat manus, omfattande de första 24 åren av Johan Casimirs liv. Efter att hans änka företagit några smärre justeringar översattes detta manus och publicerades i Kaiserslautern. Därvidlag lade utgivaren till översättningar av Kromnows artiklar i Svenskt Biografiskt Lexikon om Johan Casimir och hans maka Katarina. Boken är rikligt och trevligt illustrerad.

Den tyske översättaren säger sig ha sökt "den Stil des Verfassers möglichst beizubehalten...". Det är en hedersvärd inställning, men i praktiken inte alltid så lyckad eftersom den lett till att översättningen delvis blivit för svensk. Men i vilket fall som helst är det tacknämligt att boken föreligger på tyska. Rimligen torde intresset för den också vara

större i Tyskland och särskilt i Pfalz än i Sverige, eftersom den huvudsakligen behandlar tysk riks- och territorialhistoria, medan Sveriges historia endast berörs i vad avser Johan Casimirs äktenskap med Katarina Vasa.

Kromnow inleder med en kort redogörelse för Johan Casimirs släkt som var en gren av den wittelsbachska ätten, vilken 1180 förlänats hertigdömet Bayern, som 1214 förenades med Pfalz. Genom senare arvskiften bröts denna samhörighet, men pfalzgrevarna fick föra den bayerska hertigtiteln. Under 1200-talet blev pfalzgreven vid Rhen, vilken var hans officiella titel, den främste världslige fursten i tyska riket och en av de sju kurfurstarna som valde tysk kejsare.

Även Pfalz delades genom arvskiften. Omkring år 1600 fanns tre linjer: Kurpfalz, Pfalz-Veldenz och Pfalz-Zweibrücken. Det var den sistnämnda grenen Johan Casimir tillhörde. Pfalz-Zweibrücken var ett litet, inte sammanhängande territorium med omkring år 1600 ca 10.000 innevånare.

De pfalziska furstarna övergick i början av 1500-talet till lutherdomen och med Kurpfalz i spetsen ledde de den protestantiska oppositionen mot kejsaren, varvid de också höll nära kontakt med de reformerta protestanterna i Frankrike och Nederländerna. Johan Casimirs farfar, pfalzgreve Wolfgang (1526-1569) ingrep militärt på de franska protestanternas sida, dock inte bara av religiösa skäl utan även i hopp om att kunna ta biskopsdömena Metz, Toul och Verdun i besittning. Innan hans ingripande ledde till några resultat dog han och lämnade efter sig ett nästan bankrutt territorium, men även mycket goda förbindelser till de franska hugenotterna.

Forskningen har ägnat Wolfgangs utrikespolitik ganska stor uppmärksamhet, medan den knappast beaktat den som fördes av hans son och efterträdare Johann I (1550-1604). Kromnow är den förste som mera ingående undersökt den. Han hävdar att Johann I spelade en betydligt viktigare roll än den tidigare forskningen ville tillskriva honom. Enligt Kromnow var det Johann I som beredde marken för den 1608 bildade unionen av de protestantiska tyska furstarna. Till en början torde han dock snarast bidragit till att fördjupa motsättningarna inom det protestantiska lägret. År 1588 övergick han nämligen till den reformerta läran, som redan 1563 införts i Kurpfalz. Just motsättningen mellan lutheraner och kalvinister hindrade länge ett gemensamt uppträdande av de protestantiska tyska furstarna.

Johann I ingick 1579 äktenskap med Magdalena, hertiginna av Jülich-Kleve-Berg. Äktenskapet måste givetvis ses inom ramen för hans politiska och dynastiska planer, men även som ett sätt att förbättra Pfalz-Zwei-

brückens statsfinanser. Magdalena var dotter till Wilhelm den rike och hans maka Maria, dotter till kejsare Ferdinand I. Genom giftermålet hoppades Johann I kunna ärva Jülich-Kleve-Berg, eftersom Wilhelm bara lämnade efter sig en sjuk son. Förutom Magdalena fanns det tre systrar, av vilka en, Anna, redan var gift med Johanns bror, Philipp Ludwig von Neuburg, och en annan, Maria Eleonora, med hertig Albrecht av Preussen. Givetvis hoppades även dessa furstar på arvet efter Wilhelm. När detta blev ledigt visade sig Pfalz-Zweibrücken vara för svagt för att kunna genomdriva sina anspråk. Visserligen fick dess pfalzgrevar och således även Johan Casimir sedan 1615 föra titeln hertig av Kleve-Jülich-Berg, men inte ens hans kungliga efterkommande i Sverige, Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII lyckades utfå arvet.

I äktenskapet mellan Johann I och Magdalena föddes tolv barn, av vilka dock endast fem, dottrarna Maria Elisabeth (1581) och Amalie Jacobe (1592) samt sönerna Johann (1584), Friedrich Casimir (1585) och Johan Casimir (1589) uppnådde vuxen ålder.

Johann I bedrev sin utrikespolitik med diplomatiska, inte med militära medel. Till detta tvingades han av de dåliga statsfinanserna, men det tycks också bättre passat hans läggning. Han var uppenbarligen mera intresserad av kulturella än av krigiska aktiviteter. Med denna inställning såg han självfallet till att skol- och bildningsväsendet i hans territorium förbättrades och inte minst att hans söner fick en god humanistisk skolning, upplagd efter den av Johannes Sturm i Strassburg utvecklade och av de sydvästtyska protestanterna mycket uppskattade utbildningsplanen. I enlighet med denna uppfostrades Johan Casimir och hans bröder i den speciellt för dem och några adelsöner inrättade hovskolan från att de fyllt fem år och tills de blivit 15. Särskild vikt lades vid utbildningen i klassiska språk, framför allt latin, men även i franska, vilket var naturligt med tanke på de nära förbindelserna mellan Pfalz och det protestantiska Frankrike.

Dessa nära förbindelsers betydelse underströks av att Johan Casimirs första av sina för en adelsman obligatoriska bildningsresor år 1604 förde honom till Frankrike. Resan företogs naturligtvis för att bekanta sig med Frankrikes förhållanden och kultur samt för att förkovra sig i franska. Men ett minst lika viktigt skäl var att Johan Casimir skulle övervara sin broder Johanns bröllop med Chaterine de Rohan, dottern till den redan 1586 avlidne hugenottledaren René II de Rohan och syster till den minst lika framstående hugenottledaren Henri de Rohan, som förresten ett tag var påtänkt som make till prinsessan Katarina av Sverige, dvs. Johan Casimirs blivande hustru.

På grund av faderns plötsliga död fick Johan Casimir avbryta sin vistelse i Frankrike redan efter ett halvår och vända hem för att bl.a. få ut sitt magra arv efter fadern. Detta arv som endast garanterade honom en årlig inkomst på 3.000 gulden, var för litet för hans uppehälle. Enligt tidens sed fick han för sin försörjning söka sig till en större furstes hov. Johann I hade i sitt testamente bestämt att sönerna skulle bli myndiga vid 20 års ålder, som Johan Casimir skulle uppnå 1609. Fadern hade vidare bestämt att kurfurste Friedrich IV i Heidelberg skulle vara Johan Casimirs förmyndare. Hovet vid Heidelberg blev även fram till 1613 hans egentliga hem.

I Heidelberg bedrev han studier vid universitetet och anlätades vid kurfurstens hov för representation och administrativa uppgifter. Med sitt utpräglade nästan pedantiska sinne för pappersarbete tycks han ha trivts med förvaltningsuppdragen. Dessutom kompletterade han sin intellektuella och sociala bildning i Heidelberg, men även genom flera resor, som från 1608 förde honom till England, Nederländerna, Italien och Spanien. Politiskt viktigast var hans resa till England 1608–1609. Den företogs i syfte att knyta England närmare till den år 1608 av de protestantiska tyska riksständerna bildade unionen. Denna union leddes formellt av kurfursten i Heidelberg, men i själva verket av Christian von Anhalt. En annan förgrundsgestalt i denna union var Johan Casimirs broder Johann II. Resan var såtillvida en diplomatisk framgång som den ledde till ett närmande mellan England och Kurpfalz, vilket demonstrerades fyra år senare genom giftermålet mellan kurfurste Friedrich V, den senare vinterkungen i Böhmen, och den engelska prinsessan Elisabeth.

1611–1612 reste Johan Casimir till de spanska Nederländerna, Frankrike och Italien. Året därpå besökte han Spanien. Dessa resor underlättades av att hans moder hade framstående släktingar även i de katolska länderna.

Under de första månaderna av år 1612 höjdes förresten Johann II:s och därmed i viss mån även Johan Casimirs prestige. Johann II var förmyndare för kurfurste Friedrich V. Enligt tyska rikets lag styrdes riket när ingen kejsare fanns av kurfursterna av Pfalz och Sachsen. Detta tillstånd inträdde i januari 1612 och i egenskap av Friedrichs V förmyndare var Johann II således en av riksföreståndarna, vilket han omedelbart firade genom att låta prägla ett särskilt mynt.

Året därpå skärptes motsättningarna mellan kejsaren och den katolska ligan å ena och den protestantiska unionen å andra sidan ytterligare. Äktenskapet mellan Friedrich V och Elisabeth av England 1613 måste ses i detta sammanhang, nämligen som ett försök att stärka unionens ställning genom anknytning till en

protestantisk stat. Ungefär samtidigt föddes planen på att genom ett giftermål mellan Johan Casimir och Katarina Vasa, som var dotter till Karl IX och hans första hustru Maria Anna av Pfalz, även knyta Sverige närmare till unionen.

Denna plan och dess förverkligande behandlas i sista kapitlet som givetvis är det mest intressanta ur svensk synvinkel, i synnerhet som Kromnow tack vare sina intensiva arkivforskningar här kan komplettera och delvis revidera den tidigare svenska forskningen. Förslaget att Johan Casimir skulle resa till Sverige och där söka tjänst men eventuellt även att äkta Katarina kom från ärkebiskop Johann Friedrich av Bremen. Denne var bror till Karl IX:s andra hustru, Kristina av Holstein-Gottorp, och således morbror till Gustav II Adolf. Johann Friedrich, som genom ett sådant äktenskap även sökte stärka Holstein-Gottorps och sin egen ställning gentemot Danmark arbetade även på olika sätt och utan att Johan Casimir alltid var underrättad för sin plan. När Johan Casimir i september 1613 anlände till Sverige var änkedrottning Kristina väl insatt i äktenskapsprojektet och hon var, vilket Kromnow visar, tvärt emot vad den äldre forskningen uppger, positivt inställd till det.

De stora hindren för äktenskapet var finansiella. För det första måste Johan Casimir kunna garantera ett underhåll åt Katarina, som det anstod en kungadotter. Detta lyckades han med efter att ha återvänt till Tyskland i mars 1614 och utverkat de flesta av sina tyska släktingars hjälp. För det andra var det för Sverige efter freden i Knäred 1613, som bl.a. ålade landet att återlösa Älvsborg för 1 miljon riksdaler, omöjligt att utbetala Katarinas hemgift på en gång. Enligt Karl IX:s testamente ägde hon att få 124.000 riksdaler samt kläder och smycken i hemgift. Dessutom skulle bröllopet och hennes resa till Tyskland betalas. I synnerhet rikskanslern Axel Oxenstierna motsatte sig därför bröllopet. Han ansåg att det i och för sig önskvärda närmandet till Pfalz kunde uppnås billigare. Oxenstiernas motstånd ledde till att förhandlingarna om äktenskapskontraktet, vilka började efter Johan Casimirs återkomst till Sverige i juli 1614, blev långdragna. Tack vare änkedrottningens energiska och slutligen även Gustav II Adolfs och hertig Johans stöd kunde dock äktenskapskontraktet undertecknas den 21 december 1614. Därmed var Johan Casimir och Katarina officiellt förlovade och efter ytterligare några svårigheter ägde bröllopet den 11 juni 1615 rum i Stockholm.

Johan Casimir hade planerat att i juli 1615 åter vara i Pfalz. Redan i maj hörde han dock ryktesvägen att han mot äktenskapsfördragets bestämmelser inte skulle få ut något av hemgiften direkt, utan att han och Katarina skulle

få stanna i Sverige ytterligare ett år. I själva verket skulle det dröja två och ett halvt år innan paret kunde lämna Sverige. Men hemgiften fick de aldrig ut.

Kromnows noggranna och detaljerade arbete slutar här och det är endast att beklaga att han inte fick tillfälle att på samma sätt skriva om Johan Casimirs arbete i Sveriges tjänst efter att han och Katarina år 1622 enligt Gustav II Adolfs önskan återvänt till Sverige. Ur svensk synpunkt hade ju pfalzgrevens samarbete med Gustav II Adolf och hans konflikt med rådet och Axel Oxenstierna varit det mest intressanta. Men på dessa punkter får vi åtminstone ännu så länge nöja oss med Kromnows artikel i SBL.

Klaus-R Böhme

Ämbetsmannavardag under 1600-talet

Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661. Utgiven genom Arne Jansson. Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 18. (Sthlm 1995, 384 s., ill., personregister och topografiskt register).

Johan Rosenhane (1611–1661) var en av de många byråkrater som fick den moderniserade statsförvaltningen att fungera under den tidigare stormaktstiden. I jämförelse med sin äldre bror Schering förde han en ganska undanskymd tillvaro, men intogs slutligen efter flera landshövdingeposteringar i riksrådet strax före sin död.

De nu utgivna anteckningarna synes utgöra en dagbok i ordets rätta bemärkelse. I allmänhet inskränker sig notiserna till tre-fyra rader per dag vilka förmodligen har fungerat som minnesnoteringar för Rosenhane själv. Han nedtecknar huvudsakligen egna upplevelser och endast sällan förekommer utblickar mot övriga världen. Dödsfall och andra tilldragelser inom kungafamiljen brukar emellertid noteras liksom större händelser på krigsskådeplatserna. Dessa införs mot dagbokens senare del ibland i efterhand. De flesta notiserna är tämligen rapsodiska, men vid något sällsynt tillfälle tillåter han sig en filosofisk betraktelse, som då frälsebönderna är inbegripna i en dagsverktvist med Per Brahe och den senares fogde hävdar grevens myndighet "hwilkett ähr fåfånght i dagh een Konung, i mårghon död" (s. 62). I början av dagboken förs dagliga noteringar om ett eller två ord som sammanfattar vädret. Dessa avtar dock från mitten av 1657 och ersätts i stället av sammanfattningar av den gångna månadens väder. Utgivaren, Arne Jansson, menar att de publicerade dagboksanteckningarna kan ha föregåtts av äldre, nu förkomna. Detta motsäges möjligen av det inledande ordspråket: "Den hedervärda viljan begynner verket, tillfället genomför det".

Dagboken begynner på nyårsdagen 1652 då Rosenhane är landshövding i Viborgs län. Residensstadens internationella karaktär och dess täta förbindelser med de baltiska handelsstäderna och övriga Europa framgår tydligt. Den intresserade får också en bild av en högre tjänstemans dagliga uppgifter som väl skulle lämpa sig för kvantitativa analyser. Talrika resor företas i länet; för att förrätta utskrivningar, mönstra trupper samt övervaka lagmans- och häradsting m.m. Dessa senare verkar Rosenhane stundom betrakta som rätt innehållslösa och besviket kan han anteckna, att inga högmålssaker företogs. I gengäld omnämner han ofta och gärna att en eller annan horkona eller trollkarl fått sin dom.

En adelsmans sociala vanor under 1600-talet får en god belysning. Varje söndag besöks gudstjänsten och därefter blir det vanligen middag och samvaro med andra ståndspersoner – allt emellanåt bekommes det "gått ruuss". Trots dessa avbrott är det någonting i tonen som antyder att Rosenhane känner sig isolerad i rikets östra utkant. Varje ankomnen eller utebliven postleverans "iffrån Swerighe" anges noggrant och det dagliga sällskapet tycks förefalla Rosenhane något enahanda. Känslan verkar delas även av hans hustru, Brita Ribbing, och när han efter kröningsriksdagen 1654 skall återvända till sitt landshövdingedöme kvarblir hon i Stockholm. I det avseendet var det nog en lättnad då han efter upprepade påstötningar hos konungen lyckas erhålla landshövdingeposten i Östergötland.

I Linköping förändras Rosenhanes situation såtillvida att ämbetsplikterna verkar tynga honom mindre och umgängeslivet i motsvarande grad utökas. De resor som nu företas går oftare till släktens gods än till ämbetsförrättningar. I några mindre detaljer ändrar dagboken karaktär mot slutet. Exempelvis blir rapporterna ibland längre – särskilt från riksdagarna och rådslagen – de dagliga vädernotiserna upphör som sagt och andelen felskrivna och rättade datumangivelser tilltar. Sammantaget tyder detta på att Rosenhane inte i samma utsträckning som tidigare för notiserna dagligen, utan allt oftare kompletterar dem i efterhand. Om detta beror på en tilltagande arbetsbörda eller annat är osäkert, men i samband med återflytten till Sverige och särskilt efter intagandet i rådet synes han självkänsla tilltaga. Han tillåter sig nu också att göra ärssammanfattningar som inte enbart innehåller tacksägelser över det lyckligen förlidna året, utan även kommenterar rikspolitiken och de stora segrarna. Detta kan mycket väl föränledas av att han nu känner sig mer delaktig i de stora förloppen.

Vad gäller privatpersonen Johan Rosenhane får det mesta läsas fram mellan raderna i och med att de skildrade händelserna i allmänhet

står okommenterade. Tydligt framstår hans religiösitet och hans släkt- och familjekärlek. Två söners dödsfall omnämns i största korthet, men med en för dagboken ovanligt känslös ton varför man förstår att dessa händelser tar honom mycket hårt. När så hans sjätte och enda barn som uppnår vuxen ålder, sonen Linnar, föds antecknas med stolthet både ettårsdag och den första mjölktagen. Källorna anger även att Rosenhane avled av ett plötsligt slaganfall då han lekte med den då femårige sonen. Dödsfallet inträffade två dagar efter dagbokens sista notis. Möjligen kan Rosenhane ha uppfattats som en påfrestande person av omgivningen, för vid flera tillfällen omtalar han uteblivna inbjudningar eller möten med personer som låtsas inte känna igen honom. I några fall kan det eventuellt sammanhåra med att hans börd inte ansågs tillräcklig, men han blev trots allt friherre 1654.

Texten är tacksamt nog bokstavstroget återgiven med oförändrad interpunktion. I några fall, t.ex. vad gäller vikt och mått, hade läsaren kunnat önska sig utökade kommentarer. I gengäld innehåller utgåvan förmåliga Orts- och personregister där ett omfattande spårningsarbete har nedlagts på att identifiera dunkelt angivna platser och individer. Beklagligt nog är dock Rosenhanes fru och barn inte medtagna i registret.

Förutom det rent vetenskapliga värdet av att förmedla skrifter som inte är framställda av rikets verkligt "stora" ger anteckningarna i all sin knapphet också en intressant bild av en genomsnittlig ämbetsmans vardag under 1600-talet och skänker, åt den som är lagd åt det hållet, en ganska meditativ läsning.

Jonas Nordin

Nytt från Genealogiska samfundet i Finland.

Genealogiska samfundet i Finland har utgivit en förteckning över 350 borgare i Jakobstad från stadens grundläggning 1653 fram till Stora ofreden 1714, sammanställd av Leo Nyholm (*Befolkningen i Jakobstad 1653–1714*). Skrifter utgivna av genealogiska samfundet i Finland 51, Helsingfors 1996, 149 s., personregister). Uppgifter om människornas familjeförhållanden och yrken återges på basis av mantalslängder, domboksmaterial, suppliker, tullhandlingar, militära rullor m.m. Författaren kommer att skänka sitt fullständiga och betydligt mer omfattande manuskript till Jakobstads släktforskarförening.

Samfundet har även utgivit en utredning över släkten Zitting, författad av pol. mag. Gerald Enckell (*Släkten Zitting*. Skrifter utgivna av genealogiska samfundet i Finland 52, Helsingfors 1996, 259 s., personregister). Släkten härstammar från Jochum Zitting,

första gången omnämnd som "Besökare" med hustru i staden Viborgs mantalslängd 1638. Denne Jochum kom troligen från byn Thandorf i furstendömet Ratzenburg söder om Lübeck, och skall ha varit född kring 1600. Han dog 1665 och begravdes i domkyrkan. Från två av hans söner härstammar i dag c:a 550 personer i Finland.

Gunnar Åselius

Kristina i finländsk belysning

Matti Klinge, Laura Kolbe, Maria-Liisa Nevala & Päivi Setälä, *Drottning Kristina – sin tids europé*. Atlantis (Tr. Keuru 1995. 204 s.)

Fyra finländska forskare har tillsammans författat en populär skildring med många vackra illustrationer om drottning Kristina. Den tidstypiska undertiteln anger att man främst intresserar sig för att beskriva den del av hennes levnad och gärning som fått störst internationell uppmärksamhet – hennes kulturella insatser och tiden efter tronavsägelsen.

Matti Klinge inleder med att konstatera att uppfattningen av Kristinas handlingar i mycket formats av de olika sentida författarnas egna värderingar. Trogen denna utsaga ger han själv en okritisk och apologetisk bild av den svenska stormaktens politik både nationellt och internationellt, där de samtida aktörerna ständigt skall ha haft en hos Klinge oproblematiserad statsnytta för ögonen. Lika enkelt som han beskriver de balanserade tankarna bakom den förda politiken, lika enkelt sätter han likhetstecken mellan en aristokratisk elits intressen och folkflertalets. Det framhävs riktigt, att en vanlig önskan bland de styrande i samhället var att den politiska stormaktspositionen även skulle följas av en kulturell, och att medvetna satsningar gjordes för att höja högreståndskulturens civilisatoriska nivå. När emellertid alla moment i denna strävan automatiskt förutsätts ha både gynnat och engagerat även de lägre stånden, så finner åtminstone denne anmälare anledning att förhålla sig avvaktande.

Trots att Klinge finner Kristinas stora livsintresse inte i religion och filosofi, utan i politik, och att hennes regeringstid "visar prov på stor konsekvens och målmedvetenhet" (s. 43) får läsaren inte veta stort mycket om denna sida av hennes verksamhet. Som vanligt när det gäller Kristinatiden koncentreras i stället intresset kring de förra aspekterna.

Detta illustreras av Päivi Setäläs efterföljande uppsats om Kristinas Romtid och de kulturella och vetenskapliga kontakter hon upprätthöll där. Den katalogartade framställningen gör det dock svårt att avgöra hennes egentliga roll i dessa kretsar. Några försök till utvärderingar ger inte den populära skildring-

en. Detsamma gäller Laura Kolbes framställning om Kristina i porträttkonsten, som i mycket återupprepar Karl Erik Stenebergs slutsatser. För den läsare som vill få en inblick i 1600-talskonstens allegoriska framställningsform och de propagandistiska implikationer denna medförde bjuder likväl essän en lättillgänglig introduktion.

Bokens intressantaste avsnitt är författat av Maria-Liisa Nevala, som visar att man även i essäns populära form kan ställa viktiga frågor och visa på det problematiska i forskarens behandling av gångna tiders aktörer. Som hon poängterar har forskningen haft svårt att presentera en konsistent helhetsbild av Kristina. Ett framträdande moment har varit svårigheten att kombinera hennes agerande med en traditionell bild av kvinnligt uppträdande. Många – symptomatiskt nog alltid manliga – forskare har velat nedtona originaliteten i hennes tänkande för att i stället framhäva det abnorma i många av hennes handlingar. Bakom hennes intellektuella försök har man ofta velat se inflytandet från en eller annan mer framstående manlig tänkare, och bakom det gåtfulla i hennes agerande har man velat söka förklaringar i en hysterisk kvinnas personlighet. Men som Nevala påpekar är det givetvis orättvist att jämföra hennes skriftställarskap med en Rochefoucauld eller en Descartes då hennes uppfostran var en regents och då hennes intressen spände över hela den dåtida vetenskapen. Och vad gäller hennes kvinnliga karaktär har kanske Kristina själv bäst sammanfattat saken: "Det finns män, som är lika mycket kvinnor som sina mödrar, och kvinnor som är lika mycket män som sina fäder, ty själen har inget kön."

Jonas Nordin

Sällskapsliv

Wilhelm Odelberg, *"Minnet härav skall vara ljuvt". Tidsbilder från livet i Stora Amanderorden 1653–1996*. Sthlm 1996. 112 s., personreg.

Wilhelm Odelberg, eminent biblioteksman och produktiv personhistoriker, har anförtratts uppdraget att i vacker utstyrsel skildra Amanderordens historia. Det är inte första gången den skrivs. Arkivet, som är deponerat i Riksarkivet, är välordnat och ger goda möjligheter. Arkivmannen Gunnar Scheffer tecknade ordenslivets historia i ett verk av 1943. De s.k. övningsamhällena, ett slags filialloger i Göteborg och Malmö, har också haft sina skildrare. Ordenslivets äldre historia har aktualiserats av Odelberg som för sin kulturhistoriska berättelse fram till nutiden. Han uppskattar att under tidernas lopp inte mindre än cirka 30.000 personer tagits in i orden. Åren för världskriget hölls inga sammankomster.

Bokens titel är hämtad från Amaranterordens motto, fastställt redan 1653 då orden instiftades genom drottning Kristina. Det skedde kort före den tidpunkt när hon lämnade landet och dess styre. Odelberg vittnar om hur drottningen på äldre dar, i Rom, gärna tänkte tillbaka på den solenna tilldragelsen i Stockholm. Odelberg kan också förmedla hennes egenhändiga notater om Amaranterorden. De hör till de viktigare delar av Kristinas arkiv som under Napoleonkrigen lämnade Rom och fick en hemvist i medicinska fakultetens bibliotek i Montpellier.

Ordenslivet på 1650-talet blev en kort episod i Amaranterordens historia. Ett återupplivande ägde rum dryga hundra år senare, då 1760 ett borgerligt koteri av stockholmsungdomar fick Amaranterorden att leva upp igen. Snart nog återtog societeten initiativet och den aristokratiska prägeln har bestått in i nutiden. Sammankomsterna har nästan hela tiden haft samma program – reception, supé och dans är vad man ägnar sig åt. Generalstormästaren är den dominerande gestalten och Odelberg tecknar minnet av några personligheter på denna post. Till dem hör militären och politikern Jakob De la Gardie (1768–1842), för eftervärlden känd också som grundare av det Delagardienska arkivet på Löberöd, numera i Lunds universitetsbibliotek. Ett namn längre fram i tiden är Adam Lewenhaupt (1861–1944), arkivman och riksheraldiker. Lewenhaupts personhistoriska författarskap – som inte rörde ordenslivet – lönades med ett hedersdoktorat vid Stockholms högskola.

I övningssamhällena har landshövdingarna som regel varit stormästare. Det gäller både i Göteborg och Malmö. Vid hans sida har stått kanslern som i Göteborg har hämtats från någon av handelsfamiljerna, i Malmö från vad Odelberg benämner "landskapets gamla ätter".

Amaranterordens festlokaler i Stockholm har skiftat. Från början höll man till hos vad som idag kallas Spökslottet vid Drottninggatan. På 1860-talet började Börssalen vid Stortorget att användas. Under detta sekel har balerna vanligen ägt rum på Grand Hôtel, från 1928 i Royals vinterträdgård.

På 1600-talet dansade man gavott, från 1700-talet polonäs. Under 1800-talet tillkom mazurka, polka och vals. Française och anglaise var länge populära danser. För kännedom om den lättsamma musikaliska repertoaren i detta århundrade har Odelberg tagit STIM till hjälp.

Ett övningssamhälle i Norrköping fortlevde under 1800-talet. Mot slutet av förra århundradet bildades ett samhälle i Karlskrona som allttjämt är livaktigt. Odelberg kan berätta att för bara några år sedan Amaranterorden uppstod även i Finland. Att vara finlandssvensk är

inte något villkor för medlemskap men det förutsätts att medlemmen förstår svenska.

Redan på 1800-talet började pressen att skriva om sammankomsterna. Societetsreportagen från festerna kulminerade under mellankrigstiden. Tidsandan skiftar och de har efter hand upphört. Anor, militär rang, förmögenhet i jord eller hovtitlar har hört till villkoren för att upptagas i tidens societet. Odelberg påpekar: "Affärsmän, läkare, advokater, akademiker och ingenjörer räknades inte som fullt salongsmässiga." Men anspråken jämkades vid filialer som de i Göteborg och Karlskrona, där affärsmän eller marinofficerare var tongivande. Malmö liknade mera Stockholm. Till de uppmärksammade händelserna hör naturligtvis att 1938 recipierade i orden det ryska sändebudet i Stockholm Aleksandra Kollontaj.

Åke Lilliestam

Karl XII och Danzig

Hannes Saarinen, *Bürgerstadt und absoluter Kriegsherr. Danzig und Karl XII. im Nordischen Krieg*. Suomen Historiallinen Seura. Studia Historica 55. Helsinki 1996.

Sedan medeltiden var Danzig en av Sveriges viktigaste handelspartner. Den mäktiga handelsstaden hade år 1454 tillsammans med de övriga preussiska ständerna ställt sig under den polske kungens överhöghet, men av denne och hans efterträdare fått sina privilegier bekräftade. Inom det statsrättsliga konglomerat som Polen utgjorde intog Danzig en mycket självständig ställning. Bl.a. förde staden sin egen utrikespolitik som givetvis huvudsakligen gick ut på att säkra en ostörd handel. Men givetvis drogs staden mer eller mindre direkt in i de krig Polen förde. När Gustav II Adolf 1626 anföll det polska Preussen aktade han sig emellertid noga att råka i öppen konflikt med Danzig. Däremot hade Karl X Gustav 1657 för avsikt att erövra staden, men hindrades från detta av holländarna.

Redan den äldre forskningen, som förf. mycket noga redovisar, har uppmärksammat att Karl XII däremot under Nordiska kriget tvingade staden till betydande eftergifter och inte minst till så stora finansiella bidrag till hans krigsföring att den förlorade sin starka ekonomi och till följd därav slutligen sin självständiga ställning gentemot den polske kungen. Förf. menar att det här konfronterades två helt olika statsformer med varandra: Å ena sidan Danzigs sedan medeltiden nedärvda styrelseskick och å andra sidan den moderna enväldiga staten, representerad genom Karl XII.

Förf. redovisar mycket noggrant och detaljerat, vilka krav Karl XII ställde på staden. Dessa krav framfördes via den svenske residenten i Danzig Per Cuypercrona och den svenske generalkrigskommissarien Magnus

Stenbock och staden lyckades endast förhåla att efterkomma dem. Något aktivt stöd utifrån lyckades den inte uppbåda.

Här ställer sig dock frågan om August II:s uppträdande mot Danzig verkligen skilde sig så starkt från Karl XII:s som förf:s huvudtes implicerar. Han visar själv att August II, innan han fördes av Karl XII ur Polen, pressade Danzig att bidra till hans krigföring mot Karl XII, som staden och polska republiken inte låg i krig med. Detta visar att även den valde polske kungen och f.ö. även den polska republiken hade en annan och med hänsyn till de faktiska maktförhållandena mera modern tolkning av Danzigs ställning än vad den själv hävdade. Detta visas även av att Danzig nu endast fick ett svagt och verkningsslöst stöd av andra nationer. Visserligen uppmanade Danmark och England Karl XII att respektera stadens rättigheter, men de kunde inte sätta makt bakom orden. Preussen hade kunnat göra det och var heller inte helt främmande för det, eftersom det hoppades att kunna överta vissa områden från Danzig och på så sätt länka ihop Ostpreussen med Pommern. Men med hänsyn till Ryssland avstod även Preussen från att aktivt stödja Danzig. Efter det polska nederlaget vid Poltawa och sedan August II återtagit den polska kronan, skärpte han givetvis sina krav på staden, som i hans ögon komprometterat sig genom sina eftergifter mot den svenske kungen. Och bakom August II stod Peter den store, vars trupper behärskade Polen. Den ryske tsaren var minst lika enväldig som Karl XII och visade lika litet förståelse för Danzigs krav på en särställning inom det polska väldet.

Förf. har skrivit ett arbete av framför allt lokalhistoriskt intresse. Tyvärr är det något väl detaljerat och tyngd av för många och tröttnande citat.

Klaus-R Böhme

Carl Gustaf Tessin och kulturen

Carl Gustaf Tessin. Kulturpersonen och privatmannen 1695–1770, O. Dixelius m.fl. Atlantis. Sthlm 1995, XI + 259 s. Ill.

Litteraturen om Carl Gustaf Tessin är rik; till karaktäristiken av kulturpersonen har under 1900-talet bland många andra Sigrid Leijonhufvud, Carl David Moselius och Gunnar von Proschwitz givit rika bidrag och politiker har stått i centrum för Walfrid Holsts och Arne Remgårds undersökningar. Alla är överens om Tessins inflytande på hart när alla delar av samhälls- och kulturlivet men någon uttömmande biografi finns ännu inte – och låter troligen vänta på sig.

1970 hyllade Nationalmuseum konstvännen 200 år efter hans död med *Carl Gustaf Tessin och konsten*. Nu har Tessinsällskapet celebre-

rat 300-årsminnet av hans födelse med en vacker och bredare anlagd skrift. Nya pusselbitar gör att bilden stundom blir intressantare, stundom förstärks konventionella uppfattningar. Det finns värre öden än att bli föremål för postuma festskrifter, men under läsningen infinner sig ibland känslan av att det i dag tycks svårt att riktigt fascineras av hans gärning, att känna den djupare frändskap som ytterst krävs för att kunna ge en riktigt god biografi till resultat.

Gunnar von Proschwitz' inledande uppsats om Tessins förhållande till Voltaire är en av de viktigaste i volymen, därför att förf. använder det starka stråket av moralism hos Tessin som övergripande förklaring till sådant som i förstone verkar förbryllande, som den negativa inställningen till några av Voltaires mest betydelsefulla arbeten. Det dubbelbottnade i liv och verk är väsentligt att förstå: Tessins personliga insats som främjare av fransk kultur och franska språket är svår att överskatta, men samtidigt tillhörde han en kulturkrets och en generation för vilken det var omöjligt att anamma upplysningen i mer utrerad form. Temat varierar när Margaretha Lindahl Åkerman rekapitulerar Tessins i flera sammanhang beskrivna "mani" för teatern och Åkerötidens reflexioner kring denna. I sin distansering till särskilt komedien som konstform tog han också medvetet avstånd från en viktig del av den importerade franska kulturen. När Jan Heidner skildrar konstsamlaren Tessin leds tankarna mer till en naturaliserad svensk av 1600-talssnitt än till en frihetstida måttfull och besinningsfull partistrateg. Skillnaderna mot en Wrangel eller De la Gardie är samtidigt påtagliga: Tessin undervisar sig själv och sin samtid mer än han bländar och förstärker sin sociala position.

Merparten av uppsatserna grupperar sig kring Tessins relationer till konsten. Per Bjurström skriver om "Sveriges första konsthistoriker" men ger så mycket mer när han visar att grafksamlandet för Tessin var en akt av konsthistorisk dokumentation. Bjurströms Tessin agerar mer som en vetenskapsman än som en framstående amatör. Uppgiften att analysera Tessins många och ofta lakoniska yttranden är alltför omfattande och Bjurström nöjer sig med att följa hans belysande förhållningssätt till Rembrandt. Detaljens betydelse för förståelsen av helheten är tydlig i Patrik Reuterswårds analys av modellens uppfattning om Aveds klassiska porträtt. Den är elegant framförd men övertygar inte helt; ingen tvivlar väl på genrens starka inflytande också på det till synes personligt valda entou-raget, och spekulationerna om Tessins relationer till Hårleman ter sig åtminstone för rec. äventyrliga. Än mer i detalj går Roger de Robelin, som skildrar återupptäckten av ett Tes-

sinporträtt från 1726. Robelin visar som den ende av författarna fullt ut på möjligheterna att utnyttja det rika källmaterialet, som här inbjuder till digressioner så väl som någon gång till övertolkningar. – Konstkännaren Tessin aktualiseras så snart 1700-talets svenska konstliv kommer på tal men det saknas grundligare studier över t.ex. mineralsamlaren och mecenaten. Lars O. Lagerqvist har i flera sammanhang behandlat numismatikern. Hans uppsats visar på Tessins energi, entusiasm och spårinne men förklarar inte den yttersta drivkraften och urvalskriterierna.

Olof Dixelius och Anders Ryberg har båda botaniserat i dagbokens drygt 20000 sidor; den förre med den definitionsmässigt hopplösa uppgiften att karaktärisera Tessin som kulturperson, den senare låter huvudpersonen tala – i Tessins fall ett alltid pålitligt grepp. Dixelius, vars uppsats borde ha inlett samlingen, bjuder stundom goda läsfrukter, som att dagboken nära nog helt saknar kommentarer om samtida svensk vitterhet. Förf. nämner det visserligen i förbigående men det förtjänar att betonas: Åkerödagboken är i mycket ett politiskt bokslut; att den i detta sammanhang ofta fungerar som sekundär källa förändrar inte detta faktum. – Ralph Edenheim för oss med inventarieförteckningar som grund runt på Åkerö. Den yttre kulturmiljön framstår i Tessins fall som oupplösligt förbunden med hans verksamhet under exilen, och Edenheims klassiska grepp blir därför särskilt verkningsfullt.

Den uppsats som skiljer ut sig i volymen är Per S. Ridderstads "Tessin i tidens typografi", eftersom Tessin här används nästan uteslutande som exempel på hur föränderliga typografiska moden kan speglas i en aktiv livsgärning. Det är skada att förf. släntrar förbi Tessins engagemang i dessa frågor. Hade han konsulterat Kungliga bibliotekets samling "typografi" – en självklar replipunkt för alla bokhistoriker – kunde den nu magra listan typografisk litteratur i Tessins bibliotek ha utökats åtskilligt. I sin analys av stenstilarna, detta mycket speciella tessinska bidrag till 1700-talets svenska litteratur, visar Ridderstad sin självklara auktoritet, men när han kommer utanför detta något begränsade ämne sviktar stundom omdömet. Ett exemplar av Ehrens-värds *Resa til Italien* har han i annat sammanhang benämnt 1700-talets vackraste bok. Nu har boken blivit "ett typografiskt missfoster" med "amatörmässiga turistbilder". Denna omvändelse bör kanske ses som en frigörelse från läromästaren Sten G. Lindberg, som givit mer substantiell kunskap om Tessin och böckerna.

Det är ändå med tacksamhet man konstaterar, att svenskt 1700-tal kan erbjuda en "amateur" som förmår samla forskare från skilda discipliner till gemensamma övningar.

Rec. känner någon sorg men mer glädje vid anblicken av sviten Åkerödagböcker i Kungliga bibliotekets källare. Det allt flitigare användandet sliter påtagligt såväl band som inlaga. Digital teknik skulle nog kunna ge forskaren snabbare och säkrare sökvägar och bokvårdaren lugnare nätter – men förflyktigas upptäckarglädjens sötma?

Anders Burius

Min son på galejan i helfigur

Torkel Stålmarck, *Jacob Wallenberg. Ostindiefarare/Präst/Författare*. Stockholm: Atlantis förlag, 1995. 252 ss. Inbunden.

Bland de få svenska klassikerna som bibehållit sin vitalitet och som än idag tiltalar sina läsare, intar Jacob Wallenbergs *Min son på galejan* – det enda av hans verk som någonsin blivit allmänt känt – en säregen ställning. *MSG*, som skrevs under hans resa på ostindiefararen *Finland* 1769–71, är varken en tidstypisk reseskildring eller en roman, utan alstrat av ett högst originellt sinne. Det visar en ungdomlig frisläppthet, en robust, stundom grov humor och en nyckfull fantasi, som gör det både lättillgängligt och uppskattat av nutidens smak. Berättelsen påminner, på sitt sätt, om Bellmans epistlar eller Sergels pennteckningar.

Wallenberg var dock inte så högt uppskattad av vare sig sin samtid eller under 1800-talet. Den fullständiga originalversionen av *MSG* gavs först ut så sent som 1921. Mellan 1928 och 1941 kom Wallenbergs *Samlade skrifter* ut i två band, i serien Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet, med kommentarer av Nils Afzelius. Men tills dato har endast ett fåtal studier skrivits om hans författarskap, främst essäer av Oscar Levantin, Afzelius och Torkel Stålmarck. Det är den senare som nu kommit ut med denna första fullständiga skildring av Wallenbergs liv och litterära verksamhet. Wallenberg framträder som en betydligt mera sammansatt personlighet än vad *MSG* tycks ge vid handen. Nästan unikt (med undantag för Thorild) kom han direkt ur allmogebakgrund; hans far var en välbärgad östgötebonde som småningom blev kronolänsman. Den unge Jacob och hans syskon – däribland brodern Marcus, stamfader till finansdynastin – växte upp med jordbrukets sysslor. Jacob kom in på Linköpings gymnasium, där han i början utmärkte sig i djäknarnas vilda upptåg och slagsmål men med tiden blev en något pretiös diktare på latin, inspirerad av sin avhållne lärare och livslånga vän, Samuel Alf. Wallenberg fortsatte sina studier i Uppsala, med längre avbrott för att tjäna sitt uppehälle som informator i Västervik.

Därefter, i Göteborg, fick Wallenberg, genom en direktör i Ostindiska kompaniet, chansen att mönstra på ett av kompaniets fartyg som skeppspräst. Detta satte den unge dikta- ren inför ett svårt val, såsom han erkände i ett avslöjande brev 1766 till sin vän Jacob Lind- blom, sedermera professor i Uppsala och är- kebiskop. Han beskrev sig själv som en "vagabond", vetgirig och nyfiken, men lat. "Jag älskar wett; men hatar lärdom." Hans hjärta var "en tummelplats för en hop irriga, häftiga och stridiga begär" (s. 58). Med stöd från välvilliga mecenater fick han resa i några månader på kontinenten, framför allt i Frank- rike, och i England, där, enligt hans opublice- rade reseberättelse, han ägnade sig åt såväl li- vets fröjder som åt strödda skarpsinta iakttagelser av främmande seder och bruk. Sedan lät han, med viss tveksamhet, prästviga sig och mönstrade ombord på skeppet *Finland* på hösten 1769, för den resa han beskrev i *MSG*.

Efter återkomsten från Kap, Java och Kan- ton i Kina – de platser han mest utförligt be- skriver i *MSG* – i juni 1771, blev Wallenberg kvar i kompaniets tjänst och gjorde ytterligare två kinaresor på andra skepp mellan 1772 och 1775. Han utnämndes till kyrkoherde i Möns- terås 1777. Lite drygt ett år senare, den 25 au- gusti 1778, dog han i vad som betecknades som "röt- och gallfeber", endast 32 år gam- mal.

Stålmarcks analys av hela Wallenbergs li- terära kvarlåtenskap bevisar att han var både mångfacetterad och vitt beläst i både antik och modernare europeisk litteratur. Förutom på latin, kunde han skriva på franska och synbar- ligen läsa både tyska och engelska. Stålmarck ger exempel på Wallenbergs talrika anspel- ningar på äldre och samtida litterära verk, inte minst i stilparodier, vilka "visar en stilistisk lyhörd men djupt självständig hantering av förlagorna" (s. 158). Samtidigt visar han hur Wallenberg – inte bara i *MSG* utan i hans ambitiösa men ofullbordade epik i vers, "Wiborgska Smällen", påbörjad 1767, och hans drama, "Susanna", skrivet under hans tredje ostindieresa – återspeglar Sveriges täta in- och utrikeskonflikter, vilka han ständigt följde med spänning och engagemang. Stål- marck betraktar dessutom "Susanna" som den svenska litteraturens första kvinnodrama, där hjältinnan konfronterar ett oförstående och fördömsfullt manssamhälle.

I *MSG* verkar de engelska inflytandena, med vissa förromantiska förtecken, påtagliga, i synnerhet från Henry Fieldings *Tom Jones* (1749), vilken Wallenberg bevisligen läste, och från Laurence Sternes *Sentimental Jour- ney* (1768). Olik andra skildrare av ostindiere- sor med sin linnéanska tonvikt på naturveten- skapliga iakttagelser – vilka han parodierade –

visar Wallenberg en starkt personlig och sub- jektivistisk inriktning. "Min lust är med människors barn...", skrev han. "Dessutom känner jag mig född, mer att åtniuta, än at be- undra naturen..." (s. 119). Minst lika viktigt som *vad* han upplever är *hur* han upplever det.

Ett grundläggande problem – särskilt för 1800-talet – har varit "att försona prästen med författaren", som Stålmarck uttrycker det, trots Wallenbergs inte helt övertygande försök att särskilja sitt livsglada och uppslupna be- rättarjag från den värdige skeppspastorn i *MSG*. Allt tyder dock på att han samvetsgrant skötte sitt värv som själasörjare, både på ostindiefararna och i Mönsterås. För Levertin var denna synbara paradox ett slående exem- pel på 1700-talets stora tolerans gentemot köttets begär. Stålmarck finner däremot för- klaringen i det ovannämnda brevet till Jacob Lindblom 1766, där Wallenberg uttrycker sin övertygelse om att människan styrs vid olika åldrar av olika "driftädrar", dock att det fanns tillfällen "då alt annat måtte duka under för min äregirighet". Begäret att lysa i alla hans livs varierande "referensgrupper" – de busak- tiga skolkamraterna, Samuel Älfs unga latinis- ter, mässkompanjonerna på ostindiefararna, slutligen de prästerliga kollegorna – utgjorde, enligt Stålmarck, nyckeln till Wallenbergs korta men rastlösa och skiftesrika liv och för- fattarskap.

Torkel Stålmarck har på ett högst läsbart sätt fyllt en betydande lucka i det svenska 1700-talets litteraturhistoria och därvidlag kastat nytt ljus på några av periodens mindre kända miljöer och vitt utgrenade kulturella förbindelser.

H. Arnold Barton

Under liljebaneret

Margareta Beckman, *Under fransk fana! Royal Suédois – svenskt regemente i fransk tjänst 1690–1791* (Svenskt militärhistoriskt bibliotek, Stockholm 1995, 141 s., ill., ej per- sonreg.).

I pfalziska tronföljdskriget 1688–1697 var Sverige inte krigförande stat, men ställde mili- tära förband till koalitionen förfogande i kri- get med Frankrike.⁵ I slaget vid Fleurus den 1 juli 1690 deltog trupper, som av Sverige ut- hyrts till Nederländerna. Befäl och manskap i dessa regementen, som alla uppsatts inkom för att delta i tronföljdskriget, utgjordes hu- vudsakligen av tyskar, men till någon del av svenskar. Koalitionen led vid Fleurus ett blo- digt nederlag. Många officerare och soldater i de av Sverige tillhandahållna förbanden blev

⁵ Ang. de deltagande förbanden, se Georg Tessin, *Die deutschen Regimenter der Krone Schweden*, 2, Köln 1967, bl.a. s. 63 ff., 74 ff.

kvar på slagfältet, andra tillfångatogs. De krigsfångar fransmännen tagit vid Fleurus insattes, som brukligt var, i segrarnas armé. En del av fångarna kom att utgöra ett nytt regemente under överste Jean-Henri Leisler. I detta regemente, hävdar litteraturen, har en del av fångarna från de "svenska" regementena satts in.⁶ Hur många uppges ej; det torde i så fall ha rört sig om manskap och lägre befäl. Några officerare av svenskt ursprung har inte belagts vid regementet förrän 1693. En för regementets framtida svenskhet särdeles viktig händelse inträffade 1694, då Leisler stupade och efterträddes av en svensk aristokrat, friherre Erik Sparre.

Därefter och fram till franska revolutionen innehades regementet av svenskar eller av medlemmar av ätten Sparres franska gren. Den siste "colonel-propriétaire" var Axel von Fersen d.y. Regementet benämndes till år 1742 efter sina överstar, men på begäran av Fredrik I fick det då namnet "Royal-Suédois". Många svenskar tjänstgjorde som officerare vid regementet. Regementscheferna torde ha strävat efter att rekrytera svenskar. Och svenska officerare som ville meritera sig i fransk tjänst sökte sig naturligtvis gärna till ett regemente som hade svensk eller svenskättad chef och flera landsmän bland officerarna. Det är dock att märka att svenskarna uppenbarligen aldrig utgjorde officersskårens flertal. Antalet svenskar bland manskapet var försumbart.

Regementet deltog från tillkomsten 1690 flitigt i Frankrikes krig. Sitt sista fälttåg gjorde det vid belägringen av Gibraltar 1782. Under revolutionen omorganiserades franska armén och Royal-Suédois upphörde att finnas till.

Om detta regemente med sin på många sätt intressanta historia har Margareta Beckman skrivit en vackert illustrerad bok. Större delen av verket utgörs av en kronologiskt upplagd redogörelse för regementets historia. Ett par kapitel behandlar dess uniformer, beväpning och fanor. Därefter följer en fransk resumé och några förteckningar, varibland en lista över "svenska officerare som tjänstgjort vid Royal-Suédois och dess föregångare" väcker särskilt intresse.

Bokens huvuddel är alltså en löpande redogörelse för Royal-Suédois' öden. Den rena krigshistorien upptar en stor del av utrymmet, till glädje för den allmänt historientresserade. Den läsare som intresserar sig för regementets inre historia – rekrytering, organisation osv. – får en mängd spridda upplysningar, men saknar en systematisk framställning.

⁶ Se den egendomligt glidande framställningen hos F.U. Wrangel, *Origines et débuts du Royal-Suédois actuellement 89e de ligne*, Paris 1914, s. 36 ff.

Det finns anledning att i denna tidskrift uppmärksamma förteckningen över regementets svenska officerare. Att upprätta denna har naturligtvis varit svårt, eftersom källmaterialet inte anger om officerarna varit svenska undersåtar – den bästa definitionen av "svensk" i detta sammanhang. Ej heller uppges deras nationalitet (i någon bemärkelse) eller födelseort. Förf. meddelar att endast namn "som gått att bekräfta som svenska" medtagits, varför förteckningen inte kan göra anspråk på att vara fullständig. "I rullmaterialet står ofta antecknat endast efternamn och grad, det har i en del fall varit omöjligt att avgöra om dessa efternamn är svenska" (s. 7). I övrigt redovisas inte förf:s urvalskriterier.

I officersförteckningen upptas nära 400 med större eller mindre säkerhet identifierade svenskar, flertalet adelsmän. De flesta är naturligtvis obemärkta, men en del kända namn förekommer. Erik Sparre och Axel von Fersen har redan nämnts. Man noterar också Magnus Julius De la Gardie, Curt von Stedingk och Mathias Alexander von Ungern-Sternberg. Vid regementet tjänstgjorde även Reinholdt Johan von Lingen, vars minnesanteckningar utgivits av Göran Nilzén (PHT 1982:1–2, se s. 4 samt 8–15 om Lingens tid i fransk tjänst 1725–29).

Tyvärr är officerslistan mindre nyttig än man kunnat hoppas. Flera felaktigheter och oklarheter faller i ögonen, t.ex. att de båda subalternerna Christoffer Armfelt och Petter Schönström åsatts uppenbart felaktiga levnadsår (1765–1884 resp. 1766–1938). Urvalsprinciperna ter sig oklara, eftersom listan upptar några personer som synbarligen inte alls var officerare vid regementet. Om Niklas von Hirschberg (1667–1728) sägs exempelvis att han varit "underofficer vid Sparres regemente omkr. 1700". Beträffande Petter Hallberg (f. 1727) heter det kort och gott: "Tjänstgjorde vid Royal-Suédois 1745"; tjänstegraden anges inte. Varken Hirschberg eller Hallberg tycks, så långt dessa uppgifter bär, höra hemma i en förteckning över officerare vid Royal-Suédois. Om den ovannämnde R.J. von Lingen i sin egenskap av kadett vid regementet bör finnas i officersförteckningen kan diskuteras.

Å andra sidan tyder bokens regementshistoriska del på att många svenska officerare vid Royal-Suédois inte finns i förteckningen. Förf. uppger att inte mindre än ett 50-tal svenska kaptener och 78 löjtnanter och fänrikar, alltså omkring 130 officerare, värvades till regementet 1745–46. Av dessa personer namnges 27 i texten (s. 42 f.). En jämförelse med officersförteckningen ger vid handen att ungefär 100 av officerarna däri uppges ha kommit i tjänst vid Royal-Suédois något av de angivna åren. Denna siffra är i och för sig hög nog; nyan-

ställdes verkligen så många officerare under loppet av två år?

Av Margareta Beckmans framställning får man intrycket att regementets förste svenske officer var en viss Frans von Knorring. Denne, "som av Nils Bielke i ett senare brev till Karl XI omnämndes bland de tillfångatagna, är den ende svenske officer som går att belägga i de tidigaste rullorna", dvs. före april 1693, då regementet hade fyra svenska officerare (s. 11 f.). Den Knorring, vilken Bielke omtalar som fången vid Fleurus, var emellertid dåvarande överstelöjtnanten Georg Johan von K., som alls inte gick i fransk tjänst. Och några belägg för att Frans von Knorring tjänat vid Leislers regemente före 1693 framläggs inte. Officersförteckningen presenterar honom som "Knorring, Franz Gustaf von (d. 1718)" med den oprecisa meritförteckningen "Officer vid Leislers och Sparres regementen" (inga årtal). "Frans Klingspor" har däremot en något utförligare biografi, som sammanfaller med den biografi Frans von Knorring har i F.U. Wrangels förteckning över svenska officerare i fransk tjänst under 1600-talet: "I fransk tjänst vid Leislers regemente 1693; kapten vid Sparres regemente 1698" (s. 119).⁷

Läsaren noterar vidare att den franska resumén innehåller uppgifter som inte finns i den svenska huvudtexten, vilket får anses strida mot idén med en sammanfattning. Man lägger också märke till att ortnamnen inte genomgående normaliserats. Tyska ortnamn återges exempelvis ofta i fransk språkform, någon gång med en förklaring inom parentes: "Treves (nu: Trier)" (s. 29).

Ett verk på vetenskaplig grund om Royal-Suédois' historia och personhistoria återstår ännu att skriva.

Björn Asker

Stockholmspojkar på 1700-talet

B. Zacke, *Född 1791. Pojkar i Gamla Stan och Katarina för 200 år sedan*. Stockholmia förlag. 1995. 278+6 s.

Brita Zacks doktorsavhandling som utkom 1971 hade titeln *Koleraepidemien i Stockholm 1834. En socialhistorisk studie*. Hon är således sedan länge väl bevandrad i Stockholms historia under första hälften av 1800-talet och de källor som finns till denna. Målet för hennes nya studie är "att redovisa livssituationen för och informera om 300 stockholmspojkar födda år 1791". Hon har valt ut de pojkar som 1791 föddes i Storkyrkoförsamlingen, Riddarholmen och Katarina församlingar. Storkyrkoförsamlingen – eller Nikolai – var den rikaste

delen av huvudstaden. Katarina församling var jämte Johannes den fattigaste församlingen. Författaren har gått igenom ett stort antal arkiv. Hennes viktigaste källa har varit kyrkoarkiven och de däri ingående kyrkböckerna. Hon redogör utförligt för bristerna i såväl kyrkoboksmaterialet som i annat material, som mantalsbokföringen, och diskuterar svårigheterna att identifiera medlemmarna i den valda gruppen pojkar.

Tredje kapitlet som inleds med en översiktlig beskrivning av Stockholms ekonomiska situation under senare hälften av 1700-talet innehåller två intressanta tabeller. I den första redovisas skillnaderna mellan de undersökta stadsdelarna vad gäller fädernas ståndstillhörighet. Av tabellen framgår bl.a. att andelen arbetare och sjömän i Katarina uppgick till 56 % medan den i Nikolai och Riddarholmen endast var 18 %. Andelen ståndspersoner i de båda senare församlingarna var 26 % medan den i Katarina endast var 10 %. Av den andra tabellen kan man utläsa hur många av pojkarna som fortfarande levde 1800. Författaren kan konstatera att 48 % av dem som var födda i Katarina inte upplevde nioårsåldern medan motsvarande siffra för Nikolai och Riddarholmen var 40 %.

Studiens huvudkapitel är det fjärde. Det omfattar hela 90 sidor, dvs. en tredjedel av boken. I detta kapitel redovisas pojkarnas levnadsöden. Författaren använder samma socialgruppsindelning som i tabellen över skillnaden mellan de valda stadsdelarna vad beträffar fädernas ståndstillhörighet, nämligen ståndspersoner, handelsmän, hantverkare, stadstjänare etc., arbetare och sjömän m.fl. Dessutom finns en grupp pojkar som hade ofriga mödrar.

Författaren går först igenom levnadsödena för de pojkar som föddes av föräldrar bosatta i Nikolai och Riddarholmen (i forts. Gamla stan). Därefter tar hon på samma sätt upp pojkarna i Katarina. Även om de som var söner till ståndspersoner hade bättre förutsättningar att lyckas i livet än många andra utsattes även de för påfrestningar. Sju pojkar i Gamla stan och sex i Katarina dog således före nioårsåldern. Av de 18 i Gamla stan som levde längre gick några bort i tonåren. I Katarina var det tio pojkar som levde till vuxen ålder. För många av sönerna till ståndspersoner blev fädernas bortgång ett hårt slag. Ingen mamma dog dock vid sonens födelse. Detta tycks å andra sidan inte heller ha varit fallet i de övriga socialgrupperna. I Katarina var det som redan framgått många pojkar som hade fäder verksamma inom sjöfartsnäringen och det militära. Såväl i Gamla stan som i Katarina blev 40 % av pojkarna äldre än 50 år.

Av de tolv pojkar i Gamla stan vars fäder var handelsmän dog två före nioårsåldern. I Katarina gick fem av 14 bort innan de blev nio

⁷ Wrangel, a.a., s. 127: "Knorring (François de). – Entré au régiment de Leisler en 1693; avait, en 1698, la qualité de capitaine".

år. En av pojkarna i Katarina blev kofferdkapten och en major. I Gamla stan slutade en som grosshandlare. Annars var inte avancemanget på den sociala stegen särskilt stort. Endast en av pojkarna i Gamla stan blev över 50 år medan fem i Katarina passerade 50-årsstrecket. En av dessa blev t.o.m. över 80 år.

Gruppen pojkar med fäder som var hantverkare uppgick i Gamla stan till 28 och i Katarina till tolv pojkar. I Gamla stan dog inte mindre än 16 före uppnådda nio år. I Katarina var det bara fyra som dog så tidigt, dvs. en betydligt mindre andel. Av pojkarna i Gamla stan blev två mästare och i Katarina en. Författaren anser att fädernas situation var en bidragande orsak till den stora dödligheten. Hantverkarna i Stockholm var vid den här tiden en trängd grupp. Tre av pojkarna i Gamla stan lämnade hantverksyrket. En av dem blev bruksläkare i Forsmark. Av de båda andra slutade en som kyrkoherde i Huddinge och en som lantbrukare i Sorunda. I Katarina blev en av pojkarna prost i Ekeby och en lärare. Merparten av pojkarna i såväl Gamla stan som Katarina dog före 40-årsåldern.

Till gruppen stadstjänare har förts också lägre statstjänstemän. Med något undantag var fäderna till de pojkar inom denna grupp som föddes i Gamla stan vaktmästare. I Katarina hade fäderna allsköns yrken (vaktmästare, järnbärare, vindragare, besökare, vågkarlar, spannmålsmätare, sillpackare, dödgravare, åkare). Till denna grupp hörde i Gamla stan 14 pojkar. Fem dog före nioårsåldern. I Katarina var de 27. Nära hälften eller närmare bestämt 13 dog innan de hann fylla nio år. Det är svårt att få en uppfattning om vaktmästarnas inkomster. Men alla torde ha levt under små omständigheter. Ingen av sönerna uppnådde 40-årsåldern. Av pojkarna i Katarina blev fyra över 40 år. Också dessa pojkar växte upp under små omständigheter.

I gruppen med arbetare (gesäller, manufakturarbetare, betjänter, timmermän m.fl.) som fäder ingår i Gamla stan 15 pojkar av vilka fem dog före 1800. I Katarina var arbetargruppen nästan fyra gånger så stor. Den innehöll 55 pojkar av vilka mer än hälften eller 33 st. dog före nioårsåldern. 24 fäder arbetade inom textilindustrin. En av pojkarna i Katarina blev kyrkoherde i Båstad. Endast en av pojkarna i Gamla stan blev äldre än 40 år. I Katarina passerade två 40-årsstrecket. I Gamla stan var det endast tre pojkar som var söner till fäder inom gruppen militärer och sjömän. Två dog tidigt och den tredje blev 19 år gammal. I Katarina ingick 33 pojkar i gruppen. Av dessa dog 19 innan de blivit nio år, dvs. hela 58 %. Av de fjorton som levde längre var det bara fyra som blev mer än 30 år. Ingen av dem fyllde 50 år.

Det fanns också ett antal pojkar som var söner till ogifta mödrar. I Gamla stan ingick i denna grupp 26 pojkar av vilka inte mindre än tio dog i späda ålder. Av de övriga var det väl egentligen ingen som hade någon större framgång i livet. Märkligt nog återfinns i denna grupp en person som blev 84 år. I Katarina föddes 1791 22 pojkar av ogifta mödrar. Hälften dog tidigt. En blev 77 år. Av de övriga tycks alla ha gått bort långt tidigare. De hade lika liten framgång i livet som pojkarna i Gamla stan.

Som framgått var det många som dog tidigt. Barnadödligheten var något som på olika sätt uppmärksammades under 1700-talets senare hälft. Den viktigaste insatsen för att minska denna kanske gjordes av Nils Rosén von Rosenstein som i almanackan spred kunskap om barnsjukdomar och deras botande under åren 1753–71. Han utgav också en lärobok i ämnet. Författaren ägnar ett kapitel åt de valda pojkarnas barnår. En tredjedel avled under sitt första levnadsår. Nära hälften av denna tredjedel dog av slag eller rättare sagt av s.k. hjärtsprång. Relativt många dog av smittkoppor. Spädbarnsdödligheten avspeglar den misär som en stor del av pojkarna levde i.

Barndomen var för många en svår tid. Åtskilliga av pojkarna miste tidigt sin far. I en del fall gifte modern om sig. Ibland vände sig familjerna till släktingar och vänner för att få hjälp. Om de misslyckades härmed kunde de ansöka om bidrag från Allmänna barnhuset. Detta var sedan 1785 sammanslaget med Politibarnhuset. Två av de undersökta pojkarna dog på barnhuset. Tre pojkar placerades i fosterhem. Exempel finns också på sådana som blev fosterbarn i egen familj. Andra fick understöd från barnhuset.

Ett kapitel ägnas åt skoltiden. Skolgången var omkring 1800 frivillig. Den viktigaste skolan i Stockholm var Stockholms stads trivialskola eller Storskolan. I denna gick under kortare eller längre tid 21 av pojkarna. Under perioden 1798 till 1807 gick dessutom 15 av pojkarna i Katarina kyrkskola. 10 st. var elever i Tyska skolan. En del återfinns också i andra skolor.

Författaren tar i ett särskilt kapitel upp pojkarnas yrkesval. Många av dem fick sin utkomst inom manufakturerna och sjömansyrket. Några blev hantverkare. I enstaka fall avancerade de som tidigare framgått utöver sina föräldrars socialgrupp. När pojkarna var i 17-årsåldern utbröt krig med Ryssland. De hade då åldern inne för att bli värvade och var endast ett år för unga att bli lantvärnssoldater. Även om de själva inte engagerades i kriget drabbades de såtillvida att deras fäder och bröder i många fall enrollerades i krigsmakten. Flera av pojkarna arbetade inom krigs-

sjukvården i Stockholm. I nästan varje församling fanns ett sjukhus.

I ett avslutande kapitel för författaren vissa sammanfattande resonemang. Hon poängterar – delvis har det redan framgått av tidigare kapitel – att överlevnaden var högre för dem som levde under bättre sociala villkor. Av ståndspersonernas barn levde 34 % vid 50 års ålder. Motsvarande siffror i de andra socialgrupperna var: handlande m.m. 23 %, hantverkare 20 %, stads tjänare m.fl. 10 %, arbetare 6 %, militärer och sjömän 3 %, ogifta mödrar 4 %. På sätt och vis hade man kanske inte väntat sig annat. Men självklart är det värdefullt att få ordentligt belagt att så var fallet. Ett annat intressant påpekande är att giftermålsfrekvensen var störst bland ståndspersonerna. Boken avslutas med ett register över de studerade pojarna med uppgift om i vilka källor uppgifter om dem påträffats. Dessutom finns en tabell över Stockholms folkmängd 1790 och förteckningar över vilka skolor pojkarna gick i m.m. Författaren behandlar också den s.k. Gustafsinrättningen. Det var en fond som gav hjälp till fattiga i huvudstaden och som inrättats 1799. Grundplåten kom från en okänd stockholmare. En bilaga handlar om privatelevernas studier.

Jag hoppas att med ovanstående ha visat att det är en intressant och givande studie Zacke skrivit. En av hennes främsta inspirationskällor har varit Sten Carlssons välkända socialhistoriska undersökningar. Boken är på det hela taget lättläst. Det enda jag har svårt att förstå – möjligen delas inte denna synpunkt av så många – är varför det skall vara nödvändigt att kalla den valda gruppen pojkar kohort. En bra undersökning blir inte bättre av att man använder förment vetenskapliga termer. Låt kohort vara vad det alltid varit, nämligen en underindelning av den romerska legionen, och kalla urval för urval och inte något annat.

Axel Norberg

Vägvisare till stadsarkivet

Ulla Johanson, *Rik eller fattig? Personforskning i arkivbestånd från Stockholms stad och län*. Småskrifter utgivna av Stockholms stadsarkiv nr 2. Sthlm 1995.

Ulla Johanson är fil. dr i historia på avhandlingen *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län – Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden* (1984). Hon var anställd vid Stockholms stadsarkiv (SSA) under en hel epok, 1968–1994 och är en erkänd kännare av de omfattande arkivbestånden från rikets huvudstad, som förvaras i SSA. I denna skrift delar hon med sig av sina rika kunskaper om material för personforskningen i SSA.

Det är en nyttig skrift som klargör skiftningarna i den territoriella indelningen (för-

samlingar, socknar, häraden) och utförligt presenterar ett antal huvudgrupper källor för personforskningen; kyrkoböckerna, bouppteckningarna (domböckerna) samt mantals- och taxeringslängderna. Även andra arkivgrupper presenteras; t.ex. folkrörelse- och föreningsarkiven samt skol- och fängelsearkiven.

Boken har en originell indelning i källor och hjälpmedel för forskningen om personer på vitt skilda nivåer i det förgångna Stockholm enligt följande:

1) *Källor om bemärkta personer*. Här presenteras några talande exempel som den socialdemokratiska hövdingen Hjalmar Branting (1860–1925) och äventyraren "Lasse-Maja" (1785–1845).

2) *Källor om den "vanliga människan"*, t.ex. borgare och bönder. Tre personer lyfts i detta sammanhang fram som illustrationer till sökvägar i arkiven; sidenkramhandlaren Nils Modin (1711–1764), folkskollärarinnan Sofi Nilsson (1840–1923) och kanslirådet Harald Appelblom (1711–1783), alla intressanta människoöden, om än i det tysta.

3) *Källor om de fattiga i Stockholms stad och län*. Här lyfts några gripande människoöden fram ur arkivens dunkel; "drottningshushjoner" Anna Lindström, död 82 år gammal 1787, "djurgårdaren" Gustaf Tibell (1872–1910), Blinda Johan i Danderyd (1726–1781) och "Gamle Pär Andersson i Vallentuna", död vid 84 års ålder år 1778. Under rubrikerna "oäkta barn" och "fångar" ges dessutom sökvägar in i denna typ av arkiv. Här kan vi läsa om "Mats i Edebo, Anna Caisa i Kårsta, skräddarlärningen Carl Arvid Östlund och kvinnspersonen Charlotta Fredrika Wahlqvist".

Sammanfattande har den mångkunniga Ulla Johanson med sin lilla bok visat personforskningen en mängd vägar in i Stockholms stadsarkivs rika arkivbestånd. Även om det idag finns databasregister och andra moderna finesser för släkt- och personforskaren är kvalitativt inriktade skrifter, skrivna av specialister, oundgängliga för forskningen. Kvalitet är viktigare än kvantitet.

Mycket kan ersättas – men inte de djupa specialistkunskaperna förvärvade i arkivens och historieforskningens tjänst. Ulla Johanson har stor heder av sin fina bok.

Kent Zetterberg

En dunkel frihet. Utopisten Nils Herman Quiding

På dagarna fullgjorde han idogt sina plikter som rådman i Malmö. På kvällarna satt han lika idogt på vinden och skrev utopiska verk med kommunalsocialistisk inriktning, skrifter som utgavs anonymt. Kollektivismen sattes i

högsätet: välorganiserade matlag, familjens upplösande till förmån för uppfostran på barnhem, privategendomens upphävande och en enhetlig klädsel utan onödig utstyrsel. Själv förefaller han dock att ha varit en enstöring, en tänkare utan anhängare, en herde utan sin flock. De riktigt elaka (och sådana fanns också på 1800-talet) skulle säga att han var en kuf, en orealistisk drömmare utan fotfäste i tillvaron.

Denna udda figur – Nils Herman Quiding (1808–86) – behandlas i Ketty Gunnarsons idéhistoriska avhandling, *En dunkel frihet. utopisten Nils Herman Quiding* (Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas, 1995). Avhandlingen med sina 400 tätttryckta sidor är perspektivrik och ger en fascinerande inblick i Quidings utopiska tankevärld. Samtidigt illustrerar den också vissa metodiska och vetenskapliga problem som hör idéhistorien till – åtminstone från en historikers horisont. Men mer om detta senare. Först en kort beskrivning av Quidings levnadsbana och Gunnarsons bok.

"Nils Nilsson arbetskarl"

Quiding föddes och dog i Malmö, den stad där han också var verksam under största delen av sitt yrkesverksamma liv. 1838–42 var han redaktör för den radikala *Malmö Tidning*. Han var också aktiv i stadens municipalförening som verkade för kommunalt självstyre. 1847 utnämndes han till rådman, ett ämbete han upprätthöll till 1879. Som borgarståndets representant för Malmö stad deltog han i riksdagen 1862/63. Någon huvudroll spelade han knappast men lade ändå en motion om ett nytt skattesystem.

Quidings skrifter består främst av några tidiga och anonymt utgivna läroböcker i rättskrivning och aritmetik, juridiska utgåvor under eget namn som t.ex. *Arkiv för kommunallagstiftning* (1841–44) och *Svenskt allmänt författningsregister* (1865) samt de idag mest kända *Slutliqvid med Sveriges lag i fyra böcker uppgjord af Nils Nilsson arbetskarl* (1871–76). 1881 utgav han i eget namn en skrift som med utgångspunkt i 1862 års kommunallagar diskuterade den "Nilssonska samhällsteorin" men först i andra upplagan av *Slutliqvid* (1886) avslöjades "arbetskarlens" rätta identitet.

Som synes ett subtilt spel med identiteter, en maskhållning som både kan ha berott på Quidings ställning som rådman och den samhällskritiska utopins behov av att det var någon ur underklassen som framförde samhällskritiken (även om arbetskarlen var märkligt väl bevandrad i latinsk citatkonst). Efter de rabulistiska åren som redaktör var Quidings offentliga politiska roll i stort sett överspelad.

Resten av sin levnad ägnade han åt samhällslig ingenjörskonst i det fördolda.

Fjärde delen av *Slutliqvid* tillkom enligt titelbladet under 50 års tid, vilket onekligen ger bilden av en brådmogen 18-åring som lyfte pennan 1826! Den utopiska traditionen från Carl Jonas Love Almqvist, Saint-Simon, Cabet och Fourier lyser igenom i verket. Som helhet innehåller *Slutliqvid* en mängd utarbetade förslag till lösningar på samhällsproblemen. Mest centralt är att med privategendomens avskaffande en ny rättsordning kommer att uppstå. Nationalstaten avlöses av lokalt självstyre, ett "kretssamhälle" i samverkan med andra liknande organ runt om i Europa. Nyckelord för Quiding, och många andra utopister, är arbete, ordning, rättfärdighet, harmoni och konsensus. I det nya samhället rådde "en tvingande lycka". Kollektivismen var alltså som nämnts stark.

Utopin som huvudperson

Quiding hade ingen huvudroll i samtidens politiska debatt. I bästa fall fick hans skrifter en seriös, men samtidigt kritisk, granskning. Men inte ens i Gunnarsons avhandling står Quiding själv i rampljuset. Boken om utopisten Nils Herman Quiding är inte någon biografi, snarare är det utopin som idéhistorisk genre som främst belyses. Visserligen är Quidings texter utgångspunkten men som person hamnar han i kulisserna.

Gunnarson har nöjt sig med biografiska data hämtade ur *Svenska män och kvinnor*, en påfallande låg ambitionsnivå jämfört med den breda och djupsinniga analys som ägnas de idéhistoriska och litteraturvetenskapliga områdena. Det framgår att han gifte sig 1856, men inte med vem! Dottern Annie Åkerhielms (1869–1956) minnen av fadern återges men här missas en personhistorisk poäng. Hon föll ju själv för en senare, tyvärr delvis förverkligad utopi, nazismen, bl.a. i sin hyllningsbiografi över Hitler (*Ödets man. Några tankar om Hitler och hans folk*, 1938) och aktivitet i nazistiska organisationer.

Gunnarsons försvar för utopin som genre är tydligt uttalad, det gäller både utopin som analysobjekt och som politisk livshållning. Utopin handlar inte bara om visioner utan är också en drivkraft i vardagen. I utopin finns ett återsken av samtidens strömningar. I det kan man hålla med, även om 1900-talets historia med dess barbariska utopier illustrerar utopiernas mörka sidor. Men utan utopier, "en form av politiskt och socialt tänkande, som förenar reflexionen med det imaginära, glädjen eller förhoppningen med förnuftet, kritiken med skapandet" (s. 66) försvinner samhällsförändringens dynamik. Vi blir fångar i det existerande. Även från en liberal utgångspunkt vore det väl magstarkt att anklaga 1800-

talets hantverkare och arbetare som stred för anständiga levnadsvillkor för att ha inlett vägen till Gulags slavlager.

Sambandet mellan den utopiska konstruktionen och vardagens politik leder Gunnarson till ett metodval som förefaller förnuftigt: att både använda sig av Quidings dagspolitiska texter (artiklar i *Malmö Tidning*, kommunalpolitiska förslag, riksdagsmotionen) och de anonyma utopierna.

Av analysen framgår att Quidings projekt förutsätter att människorna blir som änglar. Alla förväntas acceptera den nya ordningen. Demokratin är begränsad, ibland är t.o.m. enväldet att föredra framför vilseledda människors egoistiska handlande.

Liksom andra utopister är Quiding kompromisslös. Denna inställning delar han med mer kända utopiska tänkare som Cabet, Fourier och Saint-Simon. Det gjorde också att samtida radikaler eller liberaler ofta vände sig emot idéerna. Klarsynt angrep Viktor Rydberg de totalitära dragen hos Quiding och betonade behovet av fysiska och mentala frizoner i samhället. En utopiskritik som återkommer hos Karin Boye och George Orwell.

Quiding, Kant, Marx och Saint-Simon

Den inledningsvis antydda kritiken av Gunnarsons avhandling berör i mångt och mycket idéhistoria som ämne mer generellt. Och till viss del också de skarpa gränserna mellan akademiska ämnen.

Gunnarson vill sätta in Quiding och utopierna i sin samtid med dess komplicerade politiska sammanhang. Men anknytningen till historisk forskning är mycket tunn när det gäller de områden som behandlas (fattigvården, kommunala reformer, bildningssirkular, utbildning). Troligen gäller detsamma när en historiker beträder idéhistoriens eller litteraturvetenskapens domäner, dvs. den gedigna inläsningen inom den egna vetenskapen motsvaras inte alls av kunskaperna om grannämnet.

Mer specifikt för idéhistoria är den starka betoningen på texterna. Andra källor används knappast i avhandlingen. Någon reell diskussion om Quidings betydelse förs knappast. När texterna sätts i centrum blir Quidings åsikter lika mycket värda som de andra tankarna som nämns i samma mening – Kant, Saint-Simon, Fourier, Marx eller någon annan som bildat skola, inspirerat otaliga anhängare eller på andra sätt vunnit världsrykte.

Problematiskt kan också vara att spåra förändringar över tid om texter behandlas lösräckta från sitt tidssammanhang. Här bör dock påpekas att Gunnarson när hon behandlar reaktionerna på Quidings *Slutliqvid* noga beak-

tar Pariskommunen 1871 och dess konsekvenser.

EU och Maos folkkommuner

Dessa invändningar till trots så är Gunnarsons avhandling både inspirerande och associationsrik, även om omfånget och den tidvis överlastade framställningen ibland gör läsaren otålig.

Associationerna vid läsningen går åt skilda håll. Man påminns om EU-frågan i avsnitten om Quidings europeiska kretssamhällen som ersatt nationalstaterna. Ett nytt federalt Europa med gemensam valuta skulle träda i kraft 1 januari 1901. Kanske det projektet bara blir 100 år försenat? Hans kommunalpolitiska visioner ses samtidigt som föregångare till dagens stadsdelsnämnder. En föregångare till den totalt omslutande socialstaten ges också (s. 314) med det Quidingska samhällets motto: "gif mig det arbete, du kan förrätta, och jag skall försörja dig från vaggan till grafven". Planerna för de gamla fattighusen för tankarna till Mao Zedong och kulturrevolutionens Kina. Fattighusen skulle repareras och fungera som karantän för de besuttna. Där skulle de renas (Quidings utopier är starkt religiöst präglade) från sin egendomslusta och lära sig inse fördelarna med kretsägande (= folkkommunerna!) framför privatägande. Stadsplaneringen för åter tankarna till Sverige och 1960-talets politik. Den äldre tidens gränder och trång skulle ersättas av öppna torg där allt var synligt och avskalat från otidsenlig utsmyckning.

Så kan man hålla på att associera utifrån den udda rådmannens hemmasnickrade utopiska samhällsbygge. Även om hans betydelse för sin samtid var i det närmaste försumbar och även om eftervärlden haft besvär att sätta någon ideologisk etikett på honom (socialist? liberal? kommunitarian?) fortsätter tankarna att fascinera oss. Vem vet, Quiding kanske till slut får rollen som ideologisk pionjär för gröna rörelser eller europeiska anhängare av kretssamhällets småskalighet?

Torbjörn Nilsson

Svenska knektar – del II

På eftermiddagen den 14 augusti 1814 var svenska soldater senaste gången i strid, vid Örmensgårdarna söder om Fredrikshald i Norge. Tre man stupade, femton sårades. Här slutar dock inte den svenska krigshistorien. Som fil. dr Lars Ericson påminner om i sin bok *Svenska frivilliga. Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen* (Historiska Media, Lund, 1996, 292 s.) har sedan dess runt 100.000 svenskar tjänstgjort som frivilliga på olika krigsskådeplatser runtom i världen. De flesta av dessa frivilliga (72.000) har tjänstgjort i FN:s fredsbevarande styrkor, men

svenskar har också deltagit i flera andra krig under 1800- och 1900-talen.

Ericson gör inte anspråk på att täcka alla svenska frivilliginsatser i sin genomgång. Han har dessutom – med undantag för FN-operationerna – valt att begränsa sig till de svenska frivilliga som begivit sig till pågående militära konflikter. Han har även valt att utesluta frivilliga som varit engagerade i humanitära insatser under krig, även om han medger att dessas "personliga risktagande, men också värdet av deras insatser för världslivet, varit större än i många stridande frivilliginsatser".

Det är alltså en värdig uppföljare till författarens populära bok om indelningsverket – *Svenska knektar* (rec. i PHT 1995:2) som nu lagts fram. Måhända hade också den gamla bokiteln kunnat användas även för detta verk. En del av de personer som förekommer kan beskrivas just som "knekttyper", människor för vilka kriget – inte militäryrket – blev en sorts livsstil. Ett framträdande exempel från vårt eget århundrade är Martin Ekström – gendarm i Persien, frivillig på tysk sida i första världskriget, i finska inbördeskriget, i de baltiska frihetskrigen och i finska vinterkriget (se för övrigt min recension av Heikki Ylikangas' bok *Vägen till Tammerfors* i detta nummer). Ekström bildade så småningom familj och tycks ha skapat sig även ett civilt liv, men detta var nog inte fallet med alla i denna kategori. Många sökte sig i stället vidare till nästa krig. En av de unga arbetare (Conrad Carlsson) som varit frivillig i Finland 1918, i Baltikum och därefter hos general Judenitjs vita styrkor i Ryssland konstaterade: "Vi ha intet att se fram emot. Vi ha att leva för dagen. Hem kunna vi icke fara, det veta vi. Ingen skall våga ge oss arbete. Ingen från den klass varifrån de flesta av oss utgått skall vilja vidkännas oss. Endast fronterna ta emot oss."

Vid sidan av "knekttyperna" möter vi också andra människor med fascinerande levnadsöden: Henric Ludvig Sundewall som efter tjänst i de svenska och brittiska flottorna 1852 tog tjänst i kungariket Preussens marin där han slutade som konteramiral; Ernst von Vegesack som återvände som överste och regementschef från amerikanska inbördeskriget för att ta befäl över Mora kompani på Dalregementet; Ragnar Ling-Vannerus som sårades vid indianmassakern vid Wounded Knee (för att 1943 omkomma vid en lägenhetsbrand i Göteborg, 87 år gammal). I inledningen skymtar även Allan Mann – frivillig i både Finland 1940 och i Gösta Benckerts kompani i Norge samma år, commandoutbildad i England och deltagare i den katastrofala Dieppe-räden 1942, efter kriget gymnasikinstruktör på Karlberg och FN-frivillig på Cypern under 1960-talet.

Frågan vad som förmått dessa och andra svenskar att frivilligt söka sig ut i krig har naturligtvis inget enkelt svar, men Ericson gör ett försök att kategorisera de viktigaste skälen med sin disposition. Kapitelrubrikerna lyder i tur och ordning "frivilliga stödda av en svensk opinion" där de frivilligas motiv kan beskrivas som "politiskt korrekt" idealism (de nationella upproren i Grekland, och Polen under 1800-talet, de dansk-tyska krigen, det nordamerikanska inbördeskriget, boerkriget, östfronten under första världskriget, inbördeskrigen i Finland och Baltikum 1918–20, spanska inbördeskriget, finska vinterkriget och fortsättningskriget, Norge 1940 och 1945). Nästa kapitel handlar om "yrkesverksamma militärer", för vilka motivet främst varit professionell nyfikenhet (kolonialkrig i Nordafrika och Orienten, fransk-tyska krigen, gendarmeritjänst på Balkan och i Persien, militärrådgivare i Etiopien 1934–35 och 1945–65). Därefter avhandlas "idealister och äventyrare", som drivits av utanförskap – d.v.s. mindre "politiskt korrekt" idealism eller ren äventyrslust (latinamerikanska frihets- och inbördesstrider under 1800-talet, indiankrigen i Nordamerika, gendarmeritjänst i Kongo, ryska inbördeskriget, Waffen SS). Det sista kapitlet handlar om "internationella fredsbevarande operationer", där motivbilden sannolikt varit en kombination av samtliga tidigare nämnda bevekelsegrunder. I de tre tidigaste exemplen på fredsbevarande operationer som Ericson nämner torde dock få av deltagarna varit frivilliga som kunnat välja om de skulle åka eller inte (piratbekämpning i Medelhavet 1801–02, första dansk-tyska krigen 1848–50, Åland 1918, Vilnadetachmentet 1920, Saarbataljonen 1934, avecklingen av de internationella brigaderna efter spanska inbördeskriget, FN-insatser i Mellersta Östern, Kashmir, Nya Guinea, Kongo, Nigeria, Cypern och Balkan). I en bilaga ges en förteckning över svenskar i FN-operationer och diverse humanitära internationella insatser åren 1948–96.

De Spanienfrivilliga, av vilka troligen 164 stupade, hade de högsta förlustsiffrorna av alla svenska frivilliga under 1800- och 1900-talen (ca 30 %). De allra flesta var arbetare med kommunistiska eller syndikalistiska sympatier. Det är dock intressant att efter hemkomsten en av dem inbjöds till Svea livgardes officersmäss för att berätta om sina krigserfarenheter "inför en församling som sannolikt stod mycket långt ifrån honom politiskt". Värt att nämna i detta sammanhang är också den internationella militärmission som övervakade demobiliseringen och hemsändandet av de internationella brigaderna i Spanien. I denna medverkade överstelöjtnant Olof Ribbing och kapten Eric Cassel, och det blev

den sista militära insats som organiserades av Nationernas förbund.

Som det krig där den svenska frivilliginsatsen haft störst betydelse utpekar Ericson på goda grunder finska inbördeskriget 1918. På basis av vissa formuleringar i bevarade brev anser han det också sannolikt att svenska brigadens personal deltog i avrättningarna av röda fångar.

Den allra största insatsen gällde Cypern 1964–91, i vilken sammanlagt 27 723 svenska män och kvinnor deltog, 40 % av alla svenskar i FN-tjänst och en dryg fjärdedel av samtliga utlandsfrivilliga efter 1814.

Som måhända framgått av ovanstående drar Ericson alltså fram även en del mindre kända episoder, vilka han inte låter hamna i skuggan av de mer "klassiska" frivilliginsatserna. De 200 frivilliga i Waffen-SS får exempelvis mer utrymme än de 8.500 frivilliga i finska vinterkriget, det aldrig avsända Vilnadetachmentet 1920 lika mycket som den berömda FN-insatsen i Kongo 1960–64. Emellertid är detta annorlunda perspektiv snarast något som ökar bokens värde.

Bland dessa mindre kända episoder återfinns svenska flottans expedition mot Barbareskstaterna 1801–02, trots att den egentligen faller utanför den kronologiska ramen. Enligt författaren kan dock expeditionen "med lite god vilja" tolkas som ett tidigt exempel på internationell verksamhet. Tillsammans med en amerikansk eskader blockerade nämligen svenska fartyg under konteramiral Rudolf Cederström piratnästet Tripolis sommaren 1802, men planerna på en gemensam attack mot staden kom av sig. Istället slöt Sverige ett separat avtal med paschan, som resulterade i att 137 svenska sjömän befriades ur slaveri och kunde hemföras till Sverige. En av fångarna, båtsmannen nr 37 i Södra Roslags 2:a båtsmanskompani Abraham Gillberg, hade dock konverterat till islam och valde att stanna kvar. "Blef Turk d. 24 Junij", omtalar rullan korthugget. Vid en mottagning för den svenske konsulin i Tripolis Adolf Hahr 26 år senare återfanns i paschans mamelukvakt en soldatslav som omtalades som "vår hederlige svenske gubbe Ahmed Swid"...

Boken är ledigt skriven, och i god populärvetenskaplig anda skildrar författaren även den politiska bakgrunden till de olika konflikter som omnämns. Det som skiljer Ericson från många andra populärvetenskapliga författare är dock att han genom sitt arbete på Krigsarkivet har gott grepp om primärkällorna. Författarens arkivbakgrund har också bidragit till att ett förnämligt illustrationsmaterial grävs fram, som innehåller en del tidigare aldrig publicerade foton. Lovord förtjänar slutligen den kommenterade litteraturförteckningen, som är en utmärkt utgångspunkt för

den som vill forska vidare eller endast fördjupa sina kunskaper om något av de dussintals krig som passerar revy i skildringen. Allt för ofta – måhända bär här utrymmessnåla förlag den största skulden – slarvar historikerna med sådant när de skriver för en bredare publik.

En brist i *Svenska frivilliga* som dock inte får förbli opåtalad är frånvaron av personregister. Ett sådant hade emellertid blivit mycket omfattande och skulle alldeles säkert mött energiska förlagsprotester.

Gunnar Åselius

Amerikaemigranter i perspektiv

Ingvar Henricson och Hans Lindblad. *Tur och retur Amerika. Utvandrare som förändrade Sverige*. Fischer & Co. 1995. 298 s.

Sveriges äldste nu levande man, Ernest Flodin i Tibro utanför Skövde, fyllde 106 år nyligen. Under åren 1913–1920 arbetade han i USA. Efter hemkomsten blev han först verkmästare och sedan VD vid Metallslangfabriken i Stockholm. Flodin är ett bra exempel på att många av de närmare 200 000 amerikae-migranter som återvände tog med sig nya fräscha idéer från USA, som sedan kom det gamla landet till godo.

De kulturella, teknologiska och samhällsliga aspekterna på återinvandringen från USA har inte fått den uppmärksamhet de förtjänar. I länder som Finland, Norge, Grekland och Italien har man däremot systematiskt studerat hur emigrationen återverkat på hemlandet. Vad det naturligtvis djupare sett är fråga om är att belysa den tidiga amerikaniseringen. Redan den originelle amatörsociologen E. H. Thörnberg behandlade ämnet i sin *Sverige i Amerika, Amerika i Sverige* (1938). Det stora forskningsprogrammet: att studera det stigande amerikanska inflytandet på svensk kultur, vetenskap, industri, livsmönster och samhällsliv under 1900-talet återstår dock i allt väsentligt att genomföra.

I väntan på detta angelägna projekt kan vi ta del av en nyutkommen skrift av gävleborna Ingvar Henricson och Hans Lindblad. Den förre är civilingenjör, poet, konstnär och expert på 1800-talets segelsjöfart. Den senare är redaktör, mångårig riksdagspolitiker och initiativtagare till det stora migrationsjubileet 1996, en begivenhet som inleddes med att kungen invigde utställningen "Nytt liv-Nytt land, utvandrare och invandrare i Sveriges historia 1846–1996" på Nordiska museet den 25 januari. Rec. rekommenderar alla som besöker huvudstaden att bese denna förnämliga utställning, som förhoppningsvis bör kunna motarbeta rasism och främlingsfientlighet.

Henricson inleder volymen med en värdefull exposé över gävlefartygens emigrantresor 1820–1857. Tvärt emot vad man vanligen fö-

reställer sig kom den första svenska massutvandringen inte från Småland utan från Gävleborgs län. Gävle och inte mobergutvandringens Karlshamn var den första stora emigranthamnen. Under upptaktsåret 1846 då 1 326 svenskar utvandrade, kom inte mindre än var fjärde emigrant eller 308 personer från Alfta. De allra flesta var anhängare till profeten Erik Jansson och slog sig ned i Bishop Hill, Illinois, uppkallat efter "Vetemjöls-Jesus" uppländska födelseort, Biskopsskulla utanför Enköping.

Nära 2 700 emigranter utvandrade på gävlefartyg 1820–1857. Flera namnkunniga pionjärer återfinns i skeppslistorna. 1841 utvandrade Gustaf Unonius, en av Minnesotas första nybyggare, på skeppet *Minnet*. Efter återkomsten till Sverige och en tullbefattning i Grisslehamn utgav han en av de mest kända amerikaskildringarna under 1800-talet: *Minnen från en sjuttonårig vistelse i nordvästra Amerika* (1861–62). Bland 1840-talets gävleemigranter återfinns också prästen Lars Paul Esbjörn från Hille. Han kom sedermera att grunda Augustanakyrkan, Svensk-Amerikas största organisation. Esbjörns dagbok från överfarten med skeppet *Cobden* har varit en värdefull källa för Henricson.

Men alla gävleemigranter nådde inte det förlovade landet. En atlantresa vid 1800-talets mitt var ett farofyllt äventyr. Mobergs kända skildring i *Utvandrarna* radar upp många hemskheter, som kunde inträffa, men dess autenticitet bekräftas av Esbjörns dagbok. På skeppet *Wilhelmina*, som avreste i september 1846, dog 22 emigranter under överfarten till New York. Fartyget *Betty Catharina* med 60 emigranter ombord försvann spårlöst vid New Foundland samma år. Skeppet *Iduna*, som tillhörde gävlerederiet Engström och Luth, förliste 1847 utanför Nova Scotia med 192 tyska emigranter från Hamburg ombord.

Lindblad anknyter till den tidiga gävleutvandringen när han driver sin väl underbyggda tes att emigration, folkrörelser och demokratiseringssträvanden på ett alldeles särskilt sätt gick hand i hand i södra och mellersta Norrland. Statskyrkan och överhetssamhället skakades här tidigt i sina grundvalar genom läseriet, baptismen och Sundsvallsstrejken. Alla har ett påtagligt samband med pionjärutvandringen och det tidiga amerikainflytandet. Olof Bergström, emigrant och baptist från Bjuråker, grundade 1879 den första IOGT-logen i Sverige.

För det liberala genombrottets män blev den politiska demokratin i USA ett föredöme. Karl Staaff ägnade nära 90 sidor åt det amerikanska folkstyret i sin bok *Det demokratiska stats-sicket*. Välmotiverat utrymme ger Lindblad åt Ernst Beckman (1850–1924), sekelskiftets kanske främste socialpolitiska debattör och

1902–14 ordförande i Frisinnade landsföreningen. Beckman var född i Härnösand och son till biskop A. F. Beckman. Han tog initiativet till Emigrationsutredningen 1904 och var sin tids mest amerikaorienterade svenske politiker. På äldre dagar slog han sig ned i California där han också avled.

LO-ordföranden August Lindberg sa en gång på 30-talet att den svenska arbetarrörelsens historia var ofullständigt känd så länge som dess amerikanska förgreningar inte undersökts. Lindblad pekar på de tidiga nätverken mellan svensk och amerikansk arbetarrörelse. August Palms positiva amerikabild i boken *Ögonblicksbilder från en tripp till Amerika* (1901) nämns. Däremot har Lindblad tappat bort svenska emigranternas engagemang i radikal amerikansk politik, nyligen skildrat av uemåhistorikern Per Nordahl i avhandlingen *Weaving the Ethnic fabric. Social Networks Among Swedish-American Radicals in Chicago 1890–1940* (1994). Liberalen Lindblad har inte heller något till övers för dem som skrämts av kapitalismen och kom tillbaka med en negativ USA-syn som stockholmsläkaren och kommunistpolitikern John Takman.

På det amerikanska inflytandet inom företagärlden ger Lindblad många goda exempel. Det är t.o.m. möjligt att amerikakontakterna bidrog till att Sverige 1865–1965, vid sidan av Japan, hade världens högsta tillväxt. ASEA-chefen Sigfrid Edström var påverkad av amerikanskt managementtänkande, löpande bandet kom från Amerika, Ivar Kreuger började bygga i armerad betong efter en USA-vistelse. Ählén och Holms postorderfirma var USA-inspirerad liksom Weibulls fröförsäljning. Exemplet är legio och givetvis ännu fler om vi söker oss ned i det stora nätverk av verkstätere, ingenjörer och småföretagare, som förde hem nya idéer efter en tid i Amerika.

Hans Lindblad har givit en utmärkt exposé över en försummad sida av svensk samhällshistoria. Den störs bara av en del onödiga påhopp på fackhistoriker. Pionjären inom svensk social- och kvinnohistoria, den 1989 bortgångne uppsalahistorikern Sten Carlsson, påstås t.ex., helt omotiverat, med förkärlek ha skrivit om konservativa politiker. Det är inte bara dumt utan också okunnigt! Carlsson har i ett flertal uppsatser, både på svenska och engelska, undersökt radikala svenskättade politikernas verksamhet i Mellanvästern. Artiklarna har varit okända för Lindblad.

Lars-Göran Tedebrand

Svensk-amerikanska anor

Sveriges släktforskarförbund har högtidligt emigrationsjubileet 1996 genom att utge antavlor över 24 berömda svensk-amerikaner (*24 Famous Swedish Americans and their An-*

cestors. *A Collection of Ancestor Tables*, red. Bo Lindwall, Sveriges släktforskarförbund, Stockholm 1996, 284 s., personregister). Följande personer har medtagits: astronauten Buzz Aldrin, nobelpristagarna Carl David Anderson (fysik) och Glenn Seaborg (kemi), skådespelarna Ann Margret (Olsson), Candice Bergen, Greta Garbo, Melanie Griffith, Signe Hasso, Susan Hayward, Kris Kristofferson, Warner Oland (känd som i rollen som den kinesiske detektiven Charlie Chan) och Gloria Swanson, författarna Ray Bradbury och Carl Sandburg, miljardären Curtis Carlsson, serie-tecknaren Bud Grace (bl.a. pappa till serien "Ernie" i *DN*), presidentfrun Mamie Eisenhower, uppfinnaren John Ericsson, kyrkoledaren Tuve Hasselquist, fackföreningsmannen och trubaduren Joe Hill, politikern John Albert Johnson, flygaren Charles Lindbergh, domaren i högsta domstolen William Rehnquist, samt grundaren av Greyhound Bus Eric Wickman.

Gunnar Åselius

Numismatikern Magnus Lagerberg

Fil. dr Erik Gamby har utgivit en levnadsteckning över kammarherre Magnus Lagerberg (*Magnus Lagerberg. Museiman. Numismatiker. Kammarherre*. Göteborgs numismatiska förenings årsskrifter 22, Göteborg 1992, 40 s.). Författaren har bl.a. använt brev och dagboksmaterial i det Lagerbergska släktarkivet på KB, och lyckas på litet utrymme ge en ganska inträngande bild av en människa "som nu mest ihågkommes som en narr man skrattrade åt."

Lagerberg (1844–1920), som kom från en fattig adelsfamilj i Malmö, tänkte ursprungligen bli officer i likhet med en del berömda förfäder. Detta omintetgjordes dock när en rik släkting i Hamburg, som skulle ha bekostat hans utbildning, i missnöje över det tilltänkta yrkesvalet strök honom ur sitt testamente. Istället fick han börja han sin bana som handelsbokhållare i en grossistfirma i Göteborg. Genom S. A. Hedlunds förmedling anställdes han snart vid det nystiftade Göteborgs museum, där han blev föreståndare för myntkabinettet och 1864 ombudsman (museichef). Det var i denna funktion som han under 1870-, 80- och 90-talen kom att spela en ledande roll som kulturpersonlighet och sällskapsmänniska, i Göteborg och i Sverige.

Han hade goda kontakter med riksheraldikern August Wilhelm Stiernstedt och skalden Karl Snoilsky, vars medaljsamling han inköpte till museet. Pengar till detta och andra stora förvärv kunde Lagerberg få genom donationer till museet från rika göteborgare som James Dickson.

Lagerberg deltog även i grundandet av svenska numismatiska föreningen 1872, även om hans egen roll – tvärtom vad han senare påstod – var blygsam jämfört med Stiernstedts. Han ådrog sig även styrelsekamraternas irritation genom att han aldrig bevisade några årsmöten – däremot gärna kongresser i utlandet – och för slarv med räkenskaperna.

Genom sitt giftermål 1876 kunde Lagerberg, som utnämnts till kammarherre några år tidigare, få en ekonomisk position som motsvarade hans sociala, och börja umgås på stor fot med sina rika umgängesvännar i Göteborgssocieteten. Ett hektiskt nöjesliv och fellsagna fastighetsspekulationer ledde dock efter hustruns död 1896 till att hans tidigare vän och långivare Dickson försatte honom i konkurs. Resten av livet drog han sig fram i små omständigheter, och utgav bl.a. memoarer (*Göteborgare 1913–14; Stormän som jag mött jämte andra* 1915). Ett andra äktenskap slutade i skilsmässa.

Gunnar Åselius

Då Karlfeldt hette Eriksson

Karl-Ivar Hildeman, *Karlfeldt före Karlfeldt*. Sthlm 1995, 215 s. (Karlfeldt-samfundets skriftserie. 27).

Den biografiska bakgrunden till E. A. Karlfeldts diktning skisserades redan åren efter skaldens bortgång av publicisterna Karl Mangård (1931) och Sven Haglund (1934). Hans diktning har sedan skärskådats av litteraturforskare som Olof Lagercrantz med *Jungfrun och demonerna* (1938), Jöran Mjöberg med *I Fridolins spår* (1945) och Karl-Ivar Hildeman med *Sub luna* (1966) och *En löskekarl* (1977). Mjöberg och i synnerhet Hildeman har utnyttjat biografiskt material.

Sedan dessa arbeten lagts fram har källäget både vad avser liv och dikt avsevärt förändrats. Gerda Karlfeldt, skaldens änka, överlämnade vad som ansågs vara merparten av Karlfeldts kvarlåtenskap till Kungl. biblioteket på 1960-talet. Materialet blev tillgängligt 1981, femtio år efter hans död. Betydelsefulla kompletteringar har gjorts de senaste åren, varvid olika släktmedlemmar bidragit.

Mot denna bakgrund har Hildeman ännu en gång tagit till orda. Den nya välformulerade boken, av dess författare betecknad som en biografiskt syftande genomgång, äger en förklarande kraft som kan överraska.

Karlfeldts familjesituation skall här i kort-het rekapituleras. Han föddes 1864 i Folkärna socken i södra Dalarna. Släkten bestod sedan generationer av bönder. Fadern var hemmansägare och nämndeman. Både farfar och morfar var kyrkvårdar i sina hemsocknar. Föräldrarnas gård låg i Karlbo by. Från 1874 gick tågen från Krylbo station i närheten och tågen kunde

ses från Tolvmansgården. Det rådande trygga mönstret bröts just vid tiden för Karlfeldts studentexamen 1885 vid läroverket i Västerås. Familjens ekonomi föll samman. Fadern hade förfalskat anhörigas namnteckningar på skuldhandlingar. Han fick gå i fängelse för två år framåt och kom ut som en bruten man med få år kvar att leva.

Hur kunde det gå så illa? Några omständigheter av betydelse behöver nämnas. När Karlfeldts föräldrar förenades var modern redan änka med flera barn. I det nya giftet med en syssling, åtta år yngre än hon var, fick hon ytterligare tre barn. Av dem var Erik Axel äldst. Gårdens ekonomi var redan då föräldrarna gifte sig undergrävd och fadern var ingen lantushållare. Utgifterna för den studiebegåvade äldste sonen ökade skuldbördan.

Hildeman har funnit att den för Karlfeldt utmärkande bundenheten vid det förgångna under skaldeförsöken blir synlig först efter förlusten av föräldrahemmet. För Karlfeldts hembygdsvurm fanns likväl alltid enligt Hildeman tydliga gränser. Till dalaromantiken hos en Artur Hazelius eller en Gustaf Ankar-crona var han förbehållsam.

Författarbanan stakade Karlfeldt ut redan som framgångsrik gymnasist på latinlinjen vid läroverket. Men hans förmåga som poet var länge bräcklig och han debuterade sent, med *Vildmarks- och kärleksvisor* (1895). Fyra dikter i eget namn hade varit synliga i en kalender några år tidigare.

Sista läsåret i skolan i Västerås diktade Karlfeldt på beställning en prolog inför en teaterföreställning. Prologen är en oratorisk prestation som föregriper Karlfeldts genombrott som "högtidspoet" med kantat vid sekelskiftet 1900.

Karlfeldt befriades från värnplikten. Synen på siktögat var för svag. Ekonomiska bekymmer präglade hans följande år som student i Uppsala. Han studerade humaniora och fick verser under fingerade namn tryckta på olika håll. Något litterärt värde hade de ännu inte men de gav något ekonomiskt utbyte. Flera terminer fram till examen var Karlfeldt inte heller närvarande i Uppsala. Informatorstjänster i Jämtland eller i hembygden bidrog till uppehållet.

En centralfigur i hemtrakten vid denna tid var den myndige stinsen vid Krylbo järnvägs-knut Wilhelm Ponsbach, som tog aktiv del i familjen Erikssons bekymmer. Erik Axel stöddes ekonomiskt och den närmast yngre brodern Per, som i hans ställe berett sig att överta gården, anställdes vid järnvägen. Tjugofyra år gammal antog Erik Axel namnet Karlfeldt medan brodern började kalla sig Ljung. Men denne broders tid blev kort. Vid 28 års ålder tog han sitt liv. Han var då vagn-pussare i Uppsala.

Det är väl känt att bibel och psalmbok tog en stor plats i Karlfeldts uppväxtmiljö. Men några direkta reflexioner över de yttersta ting- en spåras inte hos föräldrarna. Hildeman har gjort efterforskningar. Grubbel över trosfrågor har framställts som Karlfeldts "livsproblem". På goda grunder framför Hildeman en avvikande åsikt. Konflikter mellan lidelse och moralbud orsakade Karlfeldt så mycket större besvär.

Karlfeldts första kärlek hette Anna Bolling. Hon var syster till en av hans klasskamrater och bara 14 år. Själv var han 20. Hennes föräldrar var gymnastikläraren vid läroverket kapten Rudolf Bolling och dennes maka, född Svinhufvud. Kring det smärtsamma minnet av henne finns bevarade otryckta minnesdikter, förmodligen avsedda för honom själv – "flickan med de bruna ögonen". Frieriet avvisades; vid 25 gifte hon sig med jägmästaren Carl Fredrik Giöbel. Andra kvinnor kom in i den passionerade Karlfeldts liv – 'Dina ögon äro eldar' lika väl som 'Intet är som väntans tider' hade andra inspiratriser. En dotter till Anna Bolling är författarinnan Ingrid Giöbel-Lilja, ännu i livet, som kunnat berätta att hennes mor var med vid Karlfeldts begravning.

Karlfeldts ekonomiska misär bröts då den liberale politikern och publicisten Ernst Beckman lärde känna honom. För några år framåt blev Beckman hans välgörare och Beckman introducerade honom hos Viktor Rydberg, som blev föremål för en beundran från Karlfeldts sida som väl endast överträffades av den han redan hyste för Johan Ludvig Runeberg. Intrycken från uppväxtmiljön och från den liberale Beckman förenades hos Karlfeldt i en bondeliberal samhällssyn som blev bestående. Någon idédiktare blev Karlfeldt visserligen inte. Men som fredsvän kan han studeras i *Flora och Bellona* (1918), där kriget som tragedi för de enskilda människorna gripit honom.

Åke Lilliestam

Sophiahemmet

Bengt Pernow, klinisk fysiolog och rektor vid Karolinska institutet 1977–83, har avslutat en tid som styrelseordförande vid Sophiahemmet med att teckna sjukhusets och dess skolas historia; *Sophiahemmet i sin tid. Utbildning och sjukvård under elva decennier* (Sthlm: Natur & kultur, 1995, 347 s., person-reg.). Boken inleds med en bred och initierad skildring av medicinens utveckling under epoken, den händelserikaste i medicinens historia.

Drottning Sophia hade på en resa i England mött syster Florence Nightingale och mottagit en avgörande impuls. Samtidigt med att en utbildning startade i blygsam skala 1884 reali-

serades planen på ett privat sjukhem. Lokaler läts upp på Upplandsgatan och utbildningen replierade på det närbelägna Sabbatsbergs sjukhus. När byggnaderna på Kungl. Djurgårdens mark i Stockholm vid Valhallavägen stod färdiga 1889 hade redan 55 sjuksköterskor utbildats vid Drottningens skola, och vid sjukhemmet i de provisoriska lokalerna hade vårdats 259 patienter. Drottningen gick med på namnet Sophiahemmet efter att först ha tänkt sig Monrepos. Byggets arkitekt var Axel Kumlien. Vid drottningens sida under de första åren stod Alfhild Ehrenborg, utbildad hos syster Florence vid S:t Thomas Hospital i London. Syster Alfhild lämnade sin tjänst vid giftermål med Anders Hannertz, med tiden hovpredikant. Eleverna fick halvårsång utbildning. Redan 1889 förlängdes utbildningstiden, 1905 till hela tre år. De intagna eleverna var då 50 per år. På de flesta håll i landet var utbildningen ännu ettårig.

En lärobok för sjuksköterskeelever, den första i sitt slag i Sverige, togs fram vid Sophiahemmet 1899. Dess sista upplaga kom 1962. På 1910-talet fanns alltför många skolor, ett 60-tal. Efter en utredning fick endast nitton fortsätta. År 1909 var det dags för Sophiahemmet att resumera de tjugofem år som gått från den blygsamma början. Av 765 antagna elever hade 506 fullföljt studierna till examen. Uppenbarligen hade kraven varit höga. Lärarna hämtades från stockholmssjukhusen. Till dem hörde Anna Stecksén (1870–1904), den första kvinna som i Sverige disputerade för medicine doktorsgrad. Hon var patologi och cancerforskare, tidigt bortgång.

Moderhusprincipen innebar att Sophiahemmet rådde över till vilket sjukhus i landet systrarna skulle vara knutna liksom över lönevillkoren. I gengäld tog hemmet ansvar för dem vid sjukdom och ålderdom. Systemet hämtades från diakonissanstalterna. Medel fonderades märkligt nog redan 1890, då medelåldern bland systrarna ännu var blott 28 år. Solhemmet ritades av Ferdinand Boberg och invigdes 1907 men det dröjde till 1914 innan någon sophiasyster nådde pensionsåldern. Först från mitten av 20-talet var Solhemmet fullt utnyttjat för sitt ändamål.

Utbildning och sjukvård anpassades till den medicinska utvecklingen. Kvinnans ställning i samhället förändrades. Svensk sjuksköterskeförening bildades 1910 och verkade pådrivande. Efter hand lät sig sjuksköterskorna anställas av den lokala arbetsgivaren. Det skedde inte utan strid. De som övergett moderhuset, och lämnat tillbaka dräkt och brosch, slöt sig 1915 samman i Sophiaförbundet. År 1920 skedde ett uppbrott från moderhusprincipen. Nästa konflikt gällde dräkttvånget. Skyldigheten att bära dräkten även på fritiden mjukades upp 1927 men hävdes inte förrän 1945. Sjuk-

sköterskekallet hade blivit ett yrke bland andra.

På Sophiahemmet vårdades omkring 1.500 personer per år, en siffra som stod sig under lång tid. Ett hundratal läkare eller tidvis ännu fler använde sig av Sophiahemmets möjligheter till privat sjukvård. Vanligen rörde det sig, med Pernows diskreta formulering, om "läkare i överordnad ställning på stockholms-sjukhusen". Det stipulerades att en kirurg och en invärtesmedicinare skulle ingå i styrelsen. Även denna bestämmelse rådde under lång tid.

Bestämd kompetens för radiologi och röntgen och längre fram narkos och smärtlindring knöts framsynt nog till vården på Sophiahemmet. Här var pådrivande professor Gösta Forssell (1876–1950), den banbrytande inom området i Sverige.

Särskilt modern ter sig 1930 års kursplan. Upphovsman var professor Hjalmar Forssner (1873–1930), en liberalt orienterad läkare, rektor vid Karolinska institutet 1923–27. Sjukvårdens och utbildningens historia, etik och tystnadsplikt liksom födoämneslära rymdes inom utbildningen. Bland hemmets företrädare fanns också professor Knut Harald Giertz (1876–1950), pliktmänniska "med en lycklig tro på sin egen duglighet" (Lars Öberg i SBL), och det beständes försvarare. Forssner och Giertz befann sig inte sällan i skilda läger.

Sophiasystemet Bertha Wellin blev en förmedlande länk mellan systrarna och läkarkåren i Sophiahemmets ledning. Hon tillhörde hemmets styrelse från 1916 till 1946. I sjuksköterskeföreningen var hon en drivande kraft, stiftare såväl som ordförande. Från 1921 till 1936 var hon en konservativt sinnad ledamot av riksdagen. Åttatimmarsdagen lagfästes 1921. Till en början omfattades inte sjuksköterskorna av dessa regler. Det var Bertha Wellins yrkande. Men undantaget upphävdes 1930.

Redan på 1890-talet bedrevs ett för utbildningen avgörande samarbete med Serafimerlasarettet, ett samarbete som senare utvidgades att omfatta Karolinska sjukhuset när det på 1930-talet uppfördes på Norrbackaområdet. Elevernas arbetstid på sjukhusen inkräktade länge på den teoretiska utbildningen. Först långt fram i tiden löstes dessa konflikter. En legendarisk lärare under trettio års tid var instruktionsköterskan Greta Giertz. Som mest togs in 100 elever per år. Det var på 1950-talet. Senare reducerades intagningen.

Drottningen sörjde även för den andliga vården av elever och patienter. En präst helhetsanställdes och en tjänstebostad byggdes. Denna ordning bestod in på 1960-talet. En av dessa präster med bostad på området blev Erik Bergman, far till regissören Ingmar Bergman.

Drottning Sophia avled 1913. Ordförandeskapet, som hon åtagit sig, gick vidare till de följande drottningarna. Från 1970-talet är det prinsessan Christina som för de kungliga traditionerna vidare och är hedersordförande.

Till de celebra kirurger som anlitade hemmets resurser för sina patienter hörde Gustaf Söderlund (1884–1967), vars sjukhusadministrativa kapacitet också i rikt mått kom Sophiahemmet till del, och vidare Oscar Schuberth (1902–1993), chefläkare vid hemmet under inte mindre än 46 år. Den driftige Schuberth blev även initiativtagare till den årliga medicinska riksstämman som samlar deltagare i tiotusental. Väckande krav på lönsamhet har föranlett Sophiahemmets ledning att under senare år ta nya initiativ och syssla med förebyggande hälsovård lika väl som specialistvård inom eftersatta områden. Ett komplement till den offentliga vården efterfrågas alltjämt. Numera är Sophiahemmets läkare heltidsanställda och inte gästoperatörer.

Ett politiskt hot mot de s.k. stiftelseskolorna, således Ersta, Röda korset och Sophiahemmet, blev akut 1977. När en avveckling stod för dörren uppstod en stark motreaktion. Några politiker utmärkte sig, kanske särskilt centerpartisterna Christina Rogestam, senare generaldirektör, och landstingsrådet Knut Nilsson. Det ansvariga socialdemokratiska landstingsrådet Gunnel Färm tänkte om och skolornas ställning befästes.

Rektor för skolan var länge Malin Erfors. Hennes klokskap kom till pass när Solhemmet för åldrade sophiasystrar avvecklades på 1970-talet. Från 1994 är Sophiahemmet en fristående vårdhögskola vars utbildning vilar på vetenskaplig grund med högskolelektorer som har avlagt doktorsexamen. Utbildningen fram till legitimationen är treårig. Ändamålsenliga lokaler ryms i det ombyggda Solhemmet. I anslutning till ett hundraårsjubileum 1989 – man brukar fira både grundandet 1884 och flyttningen till Valhallavägen 1889 – instiftades Sophiahemmets pris i vårdforskning som varje år utdelas. Prissumman är f.n. 50.000 kr.

Bengt Pernows historik är konventionell till uppläggnings. Äldre drottningar skildras med en vördnad som hörde epoken till, vården vid sjukhuset betraktas genomgående ur läkaretablissemangets perspektiv och inställningen till sjuksköterskeutbildningens företrädare kan gränsa till nedlåtenhet. Icke desto mindre utgör verket ett värdefullt tillskott till svensk medicinhistoria.

Åke Lilliestam

Västgotapräster

Lennart Franck, *Föregångare. Minnesteckningar över präster i Skara stift 1990–1995*. Skara 1996.

Få yrkesgrupper kan väl sägas vara så väl biograferade som den svenska kyrkans prästerskap. Stiftens herdaminnen och matriklar och de vid prästmötena vart sjätte år framlagda minnesteckningarna över de under tiden från föregående möte avlidna utgör tillsammans ett ovanligt rikt källmaterial. Seden att minnesteckna de avlidna som har sina rötter i medeltida traditioner, tar sin början under 1800-talets tidiga år, då mera framstående präster, biskopar, domprostar m.fl. blir föremål för biografisk behandling, för att gradvis omfatta samtliga avlidna. De svenska stiftens har under de senaste hundra åren kunnat räkna in en rad eminenta minnestecknare, som tillsammans bildat skola. Inom denna kan dock utformningen variera mellan relativt kortfattade minnesord till verkliga porträtt i helfigur. En som valt det senare alternativet är prosten Lennart Franck, som under de senaste tolv åren varit minnestecknare i Skara stift. Han kan sägas ha sällsynt goda förutsättningar för sitt uppdrag som femte generationen av en prästsläkt, som under tvåhundra år aktivt sysslat med stiftets presbyteriologi, för att begagna en av herdaminnesförfattaren och överbibliotekarien Gunnar Carlquist i Lund gärna nyttjad term. Av denna tvåhundraårsperiod kan Lennart Franck själv se tillbaka på närmare ett halvsekel av aktiv prästtjänst inom stiftet, där hans centrala position gett honom personlig kännedom om alla de 29 personer som man biograferat till 1996 års prästmöte i Skara.

Med stor grundlighet har Franck bedrivit själva källforsknings- och insamlingsarbetet av fakta genom en rad skrivna dokument eller muntliga intervjuer inte bara med anhöriga utan även med personer i olika relation till de bortgångna innan han med skicklig biografisk blick vägt samman alla källor och format sina porträtt. Genom denna föredömligt grundliga arbetsmetod (som dessutom avsatt ett rikhaltigt arkivmaterial för framtida forskning) tecknar förf. levande och ställvis gripande, djupt mänskliga porträtt av sina hädangångna kolleger, skildrade med både ömhet, humor och fin känsla för de lokala och kyrkohistoriska sammanhangen. När man noterar prästvigningsår och vigningsbiskop, påminns man om att det är ett stort tidsskede av Skara stifts andliga liv som belyses. De äldsta, och inte så få, har prästvigs av Hjalmar Danell före 1935, många av efterträdarna Gustaf Ljunggren och Yngve Rudberg, några av Sven Danell eller Helge Brattgård. Det är påfallande hur betydande lärdomsarvet är hos de äldre, som ofta livet ut bevarat sina språkkunskaper i grekiska eller hebreiska och gärna sysslat med fortsatt översättningsarbete, stimulerade av sina akademiska lärare som Gustaf Aulén, Yngve Brilioth, Hugo Odeberg eller Hilding Plei-

jel. Man frågar sig, inte utan oro, vad som skall kunna sägas om den nu aktiva prästgenerationen, när den skall minnestecknas.

Efter en period av negativ syn på prästbiografiskt arbete har Lennart Franck med sina minnesteckningar tydligen lyckats att vända opinionen. De i andra stift ej så ovanliga avsägelseerna har i årets volym stannat vid en enda, vilket får sägas vara ett gott betyg åt författaren. En rad skiftande människooöden möter oss bland de 28 män och den första och hittills enda kvinnan som biograferats. För flera av de äldsta gäller den gamla bondestudenttraditionen om den begåvade landsbygdsynglingen som under försakelser kämpar sig fram till prästvigningen. Porträttet av docenten Hilding Johansson, lärdomsbässa, cyklist och bilälskare är ett sådant, liksom skildringen av teol. dr Oscar Hedlund, sist lektor i Vänersborg. Olof Henricson, herde i Norra Vånga och sist Kvånum, dokumenterade sig som en fin hymnolog- och lokalhistorisk forskare. Där är de som farit vida och verkat i andra länder, sjömansprästen Carl Landahl av den kända västgötsläkten, eller Kåge Nöjd som var både sjömanspastor och flerfaldig konsul, eller missionärer som Essungaposten Viktor Olofsson. Fina musikbegåvningar möter i bilderna av Bertil Bruce, Bertil Fridén och Rune Linnell. Västgöthumorn lyser igenom porträtten av Ragnar Ernås och Henrik Strandqvist, båda sist prostar i Mariestadstrakten. Påfallande många har rent geografiskt visat stor trohet i tjänsten och stannat inom samma kontrakt eller pastorat. Det gäller bl.a. Ingegerd Persson, död 59-årig som kyrkoherde i Stora Mellby. Biskop Lars-Göran Lönnemark's ord om henne är minnesvärda: "och det var kanske också så, att hon var så trygg i sin tro och kunde vila så i sitt hopp, att hon, trots att hennes hjärta sade ifrån, hon mera ville tänka på andra än sig själv". Bilden av den lärde, högkyrkliga och musikaliske domkyrkokomministern och sist herden i Råda Bertil Holmquist är det sista av alla dessa porträtt, som vi tack vare Lennart Francks inträngande porträttkonst får följa från vaggan till graven. Med sin nya samling av "Föregångare 1990–1995" har Franck lyft upp denna svåra, grannliga och vanskliga litteraturgenre på ett högt plan och därmed ökat respekten för ämnet och blivit ett föredöme för ämneskolleger. Hans lediga språkbehandling gör boken dessutom lättläst och inte sällan roande. Ett mårgfullt citat på västgötska, sagt om Salebyherden Ingvar Larsson, må avsluta: "Fasa säker pojck I har, han blir väl präst."

Bengt O. T. Sjögren

Bonniers som företagare

Vem var under 1900-talets första decennier vårt lands främste publicist – Fredrik Böök, Torsten Fogelqvist eller Torgny Segerstedt? I olika sammanhang har de alla tre upphöjts till denna hedersplats av någon prominent medlem av familjen Bonnier när det gällt att tillätta en chefs- eller åtminstone kulturchefsbefattning. Det framgår av den namn- och faktsäckade doktorsavhandling, författad av Staffan Sundin, som i våras ventilerades vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet: *Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909–1929* (Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 1996, 506 s.). Det lär f.ö. knappast finnas någon svensk skribent av betydelse under den aktuella epoken, vars namn inte återfinns i detta arbete, även om det i regel inte blir mer än namnet, vanligen i samband med att vederbörande knyts till förlaget, lämnar det, kommer tillbaka...

Tre personer avtecknar sig emellertid skarpt. Det är Karl Otto Bonnier (KOB), avhandlingens centrala gestalt, samt sönerna Tor och Åke. Sin och familjens insats genom tiderna har KOB skildrat i det monumentala verket *Bonniers, en bokhandlarfamilj* (1930–1937). Men medan KOB i huvudsak ägnar sig åt de bonnierska bokförläggarnas och i viss utsträckning deras författares historia behandlar Sundin hela koncernen inklusive de företag där koncernen för längre eller kortare tid varit intresserad. Det betyder bl.a. att *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet* och *Stockholms-Tidningen* ägnas intressanta kapitel. Vidare analyseras såväl förläggarnas privata som hela koncernens finanser.

Här noterar man t.ex. hur KOB köper Nedre Manilla på Djurgården utan att låna ett öre – allt betalas kontant, många miljoner i dagens penningvärde. När sonen Åke vid en senare tidpunkt förvärvar sin fastighet i Diplomattstaden lånas däremot praktiskt taget hela beloppet; sonen Gerard skulle i sinom tid donera fastigheten till Stockholms stad ("Villa Bonnier"). Några äventyrliga affärer är det aldrig fråga om såvida man inte som en sådan skall beteckna Tor Bonniers vinstgivande verksamhet som mellanhand vid leverans av lokomotiv till det nybildade Sovjetunionen. KOB är klart emot allt som som smakar spekulation och manar till återhållsamhet.

Även om förlaget i vissa litterärt och/eller politiskt konservativa kretsar betraktades med ovilja hade Bonniers redan under KOB:s far Albert Bonnier avancerat till Sveriges mest kända förlag. Frammarschen hade delvis bestått i att Bonnier övertagit andra förlag och detta fortsatte under KOB och hans söner. Det kunde bli rejäla munsbitar. Stora förvärv var

förlagen Wilhelm Bille (1912) och Beijers (1917), viktigast var nog det kortlivade men expansiva Dahlbergs förlag.

Det hade startats 1913 av Olof Dahlberg som snabbt byggde upp en omfattande utgivning av underhållningslitteratur; åren 1916–1919 svarade sålunda Dahlbergs förlag för 196 förstagångsutgivningar av svensk prosa i original jämfört med 121 för Bonniers. Sundin noterar hur Bonniers ”med viss oro och skepsis såg på konkurrentens snabba utveckling, framför allt reagerade de mot nykomlingens metoder att locka över etablerade författare”, t.ex. bäftsäljaren Frank Heller. KOB menade att Dahlberg ”skördade där jag sått”. Men det nya förlagets tillväxt underminerade dess ekonomiska soliditet och 1920 övertog Bonniers det konkurrerande Dahlbergs.

Det var inom skönlitteraturen som Bonniers omkring 1920 nått en dominerande position där i stort sett endast Karlfeldt saknades av de verkligt etablerade författarna. Efter förvärven av Billes och Beijers hade man också börjat ge ut skolböcker i allt större omfattning, utan att komma i nivå med det traditionellt främsta skolboksförlaget Norstedts. Bonniers hade dock blivit tillräckligt starkt också på detta område för att 1928 tillsammans med Norstedts överlåta sin läroboksutgivning till och gå in som hälftenägare i det nybildade Svenska Bokförlaget. Skolböcker var, åtminstone på den tiden, en säkrare inkomstkälla än skönlitteratur.

”I en värld av propaganda, hets och oro har den frie förläggaren den lyckliga lotten att så långt hans resurser och omdöme räcker bara behöva föra ens talan: talangens, snillets.” Orden är hämtade ur Tor Bonniers anförande vid förlagets 100-årsjubileum 1937 och återfinns i det intressanta kapitlet ”Utgivningspolicy”. Från början hade Bonniers huvudsakligen givit ut böcker som förläggarna personligen uppskattade såväl litterärt som politiskt. Men i och med att utgivningen växte ökade också risken för att en mer eller mindre etablerad författare eller rent av en talangfull debutant levererade manuskript där innehållet stred mot förläggarens åsikter.

Det första provet kom när den ånyo aktuella Sven Lidman 1910 gav ut en roman med häftig kritik av Oscar II:s fredliga hållning vid unionsupplösningen 1905. KOB hade då varit en av initiativtagarna till ett upprop för kungens unionspolitik. Hur kunde han nu, menade flera kritiker, ge ut en bok där motsatta åsikter energiskt förfäktades? KOB svarade med att hänvisa till det litterära värdet som utslagsgivande; det hade varit överordnat hans politiska ståndpunkt.

Omkring 1910 tillspetsades problemet, särskilt när Sven Hedin stötte i trumpeten. ”Trots diametralt motsatt politisk uppfattning tveka-

de inte KOB att vid årsskiftet 1913/14 ge ut två politiska broschyrer av Hedin.” Men när Hedin – under förtalskampanjen mot statsminister Staaff att vara köpt av Ryssland – signalerade en ny broschyr beslöt KOB att inte ge ut skriften; Staaff var hans nära meningsfrände. Resultatet blev både bifall och kritik; KOB gav i varje fall vika och i fortsättningen publicerades Hedins böcker om kriget. Men när det 1915 blev fråga om utgivning av den s.k. aktivistboken, *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* – med bl.a. KOB:s svärson, Yngve Larsson, som medarbetare – inlade KOB sitt veto. Tor Bonnier beklagade beslutet, han hade gärna velat ge ut boken som, väl att märka, publicerades anonymt.

En underavdelning till utgivningspolitiken kallas ”Kontraverser kring religion och sedlighet”. Ludvig Nordströms *Landsortbohème* innehöll på sin tid (1911) anstötliga grovheter och Hjalmar Söderbergs *Jesus Barabbas* (1928) vållade häftig debatt med angrepp på såväl författare som förlag. Som alltid i sådana sammanhang anklagades förlaget för att enbart drivas av vinstbegär. Det blev emellertid ingen ändring i texterna. När så Sven Lidman efter sin religiösa omvändelse fann sin tidigare produktion ”alltigenom falsk och missvisande” och begärde ändringar inför en nyutgivning fick han åter igenom sin vilja.

Sammanfattningsvis konstaterar Sundin att ”Bonniers tal om den frie förläggarens plikt att ge ut allt vad hans författare erbjöd honom förefaller i stor utsträckning ha omsatts i praktisk handling”. Det är nog ett understatement; Bonniers solidaritet med sina författare genom tiderna är imponerande.

En verklig mediekoncern blev Bonniers enligt anmälares uppfattning inte förrän sista året i Sundins avhandling, alltså 1929. Då förvärvade nämligen Bonniers – efter inte mer än en veckas förhandlingar – för något över 9 miljoner kr. Åhlén & Åkerlunds förlag, utgivare av veckotidskrifter med en sammanlagd upplaga på närmare 700.000 exemplar. Erik Åkerlunds motiv för försäljning är oklara. Beslutet att sälja kom överraskande, möjligen hade det att göra med vacklande hälsa.

Bonniers ansträngningar att etablera sig på tidskriftsmarknaden hade dittills genomgående varit mindre lyckosamma. Sundin redovisar ett antal mer eller mindre kortlivade alster. Viktigast var *Bonniers Månadshäften* (1907–1920) med ”underhållande lättsmält lektyr”, samt *Bonniers Veckotidning* som startade 1923 men 1929 gick upp i Å&Å:s *Vecko-Journalen* efter en ambitiös men föga lyckosam kryssning mellan det litterära och det populära. Under ledning av först Åke Bonnier, senare Tors son Albert Bonnier Jr. skulle det övertagna tidskriftsimperiet gå en lysande framtid till mötes.

I avhandlingen redogör Sundin – som tidigare nämnts – också utförligt för Bonniers intressen i några stora dagstidningar, främst *Dagens Nyheter*. Företagsekonomiskt är detta helt i sin ordning. Samtidigt bör det påpekas hur det för ledningen på *DN* var något av ett imperativ att slå vakt om tidningens oberoende och att på inga villkor få tidningen betraktad som ingående i Bonnierkoncernen. Sundins framställning av de i regel avspända, någon gång ansträngda förbindelserna mellan *DN* och Bonniers är välgjord. Emellertid har dessa angelägenheter utförligt behandlats tidigare av personer som ägnat sig åt *DN*:s historia, här skall endast nämnas professor Jarl Torbackes två volymer om *DN*:s politiska historia 1922–1946.

Situationen på tidningsmarknaden var emellertid tidvis turbulent och Sundin redovisar tidigare kända men ej närmare granskade affärer. Dit hör Bonniers planer att – som ett led i det mångåriga önskemålet att ge ut en kvällstidning – år 1929 förvärva *Aftonbladet* där ägarfamiljen Sohlman hade problem. Avsikten var också, särskilt för KOB, att återföra det alltmör konservativa *Aftonbladet* till dess forna liberala kurs. Planerna framkallade en häftig opposition hos *DN*:s kulturchef, Torsten Fogelqvist, som såg en hotande dualism i tanken på två likasinnade tidningar med samma ägare. Det kom likafullt till utdragna förhandlingar där Bonniers visade sig mycket angelägna om ett förvärv i någon form. Men det blev Ivar Kreuger som slutligen tog över, mindre nogräknad vad gällde *Aftonbladets* liberala traditioner.

Om intresset för *Aftonbladet* kan te sig mer eller mindre logiskt, är Bonniers engagemang i *Svenska Dagbladet* mera anmärkningsvärt. Engagemanget var stort, aktieköpet 1920 var ”en av de största enskilda affärer som Bonniers någonsin gjort, familjen hade nu investerat större belopp i *Sv.D* än i *DN*.” Sundin spekulerar kring motiven och kommer till slutsatsen att det sannolikt helt enkelt rörde sig om ”ett led i en satsning på dagstidningsmarknaden” och att *Sv.D* vid denna tid var det ledande kulturorganet i Stockholm. Vad som än kan ha legat bakom visade Bonniers stort intresse för *Sv.D*. Engagemanget kan sägas ha kulminerat i ett – omedelbart avvisat – försök 1926 att värva Torgny Segerstedt till posten som huvudredaktör. Vid denna tidpunkt var Otto Järte installerad som en synnerligen självständig skribent. Med Segerstedt skulle förmodligen ett ”stjärnornas krig” ha brutit ut på *Sv.D*. Särskilt för KOB var Segerstedts nej en kännbar motgång, som kanske bidrog till Bonniers beslut 1927 att gå ur *Sv.D*. Investeringen hade emellertid varit en god affär.

Upplagemässigt störst i landet var *Stockholmstidningen*, och även den var en kort tid

föremål för Bonniers intresse. Affärerna är snåriga och eftersom innehavet endast räckte några månader 1922 kan en notering vara nog. Personhistoriskt intressant är att vid förvärvet ville Bonniers ”inte stå som officiell köpare utan Åke Bonnier bad sin gode vän Axel Wenner-Gren att fungera som bulvan, vilket denne accepterade.” Senare skulle förbindelserna mellan Bonniers och Wenner-Gren bli mindre vänskapliga.

Det har endast varit möjligt att här ta upp några av de centrala avsnitten i Staffan Lundins magistrala avhandling. Här finns ett nära nog outtömligt förråd av information vad gäller nätverket förläggare-författare. Den person som främst av alla stannar i minnet är seniorchefen Karl Otto Bonnier – outröttligt verksam och vaksam, klok och generös, noga med att vara rättvis mot alla, också mot dem vilkas produktion han inte uppskattar. Det var sannerligen på goda grunder som Bertil Malmberg vid förlagets 100-årsjubileum 1937 hyllade Karl Otto Bonnier som ”den svenska diktens örtagårdsman.”

Ulf Brandell

Egnahemsrörelsen

Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1996. 540 ss. Inbunden, personregister.

När man läser Nils Edlings avhandling blir man förvånad över att den utgör den första fullskaliga studien över en fråga som ådrog sig så stort intresse för snart ett århundrade sedan. Egnahemsrörelsen är, enligt Edling, en okänd del av Sveriges moderna historia, därför att dess resultat numera är uttraderade och hela rörelsen verkar numera orationell, med tanke på landets senare utveckling mot ett alltmör industrialiserat och urbaniserat samhälle. Han bevisar utförligt hur intimt den var förbunden med snart sagt alla aspekter av svenskt liv mellan 1880-talet och 1904, då riksdagen stiftade egnahemslånefonden.

Edlings studie handlar om ”självbildens hos ett samhälle stätt i omvandling och de omstridda försöken att hantera dessa förändringar”. Hans fem huvudteman, ”– varpen i den breda väven – ” är rikspolitiken, socialpolitiken, jordbruksekonomin och hemideologi samt nationalism” (13–14). I slutkapitlet ger författaren en kort översikt över följderna de första åren efter 1904, men huvudvikten ligger på idéhistorisk bakgrund, hellre än på praktiska resultat.

Författaren utgår ifrån premissen att människor ”inte agerar utifrån verkligheten, utan utifrån sina uppfattningar om verkligheten och tolkning av förhållanden” (14). En situation

blir ett "problem" när samhället kollektivt börjar uppfatta och formulera den som sådant.

Den problemställning som ledde fram till 1904 års lagstiftning började sålunda under 1880-talet, då överflödiga lantarbetare flyttade i stora mängder antingen till Amerika eller till städer i hemlandet som inte kunde försörja dem, där det rådde växande fattigdom och elände. Just under 1880-talet började en reformvänlig intelligens forska på allvar i Sveriges sociala missförhållanden. Mot denna bakgrund gjordes de första förslagen för att förbättra villkoren för den fattigare lantbefolkningen, främst för att stävja utflyttningen till städerna. De gick huvudsakligen ut på att ordna förmånligare torpkontrakt för att låta lantarbetare producera något för egen räkning.

Läget ändrades under 1890-talet, då Sveriges industrialisering tog fart och medan Amerika drabbades av lågkonjunktur. Nu erbjöd svensk industri rikliga arbetstillfällen, så att "jordfrågan" fick en annan innebörd: jordbruket, vilket Edling poängterar alltjämt var landets huvudnäring, ansågs lida av en oroväckande brist på arbetskraft. En riksdagsmotion av den konservativa ledamoten Erik Åkerlund 1889 föreslog statligt stöd till kvalificerade lantarbetare för att köpa hem och jord. Ytterligare motioner i samma riktning ledde till en utredning. Jordbrukslägenhetskommittén 1891–92, som föreslog ett vidlyftigt program med avstyckning av kronojord, Norrlandskolonisation och mossodling, vilket dock rann ut i sanden. Under tiden stiftades Föreningen Egna Hem 1892 i Östergötland, vilket gav ett bestående namn åt de nya hembildningarna och snart efterföljdes av filialer och liknande organisationer runt om i landet.

En ny statlig utredning, Egnahemskommittén, tog upp frågan 1899–1902. Eftersom den företrädde huvudsakligen de större jordägarnas intressen, utgick dess förslag på att befärja självägda hem för lantarbetare, förutsett att deras jordinnehav endast räckte till stödjordbruk, för att stadga och försäkra arbetskraften för stordriften. Förslaget rönt kraftigt motstånd både inom och utanför riksdagen med växande stöd för skapandet av största möjliga antal självständiga småbruk, som kunde skötas enbart med brukarfamiljens arbetsinsatser.

Att så skedde strax efter sekelskiftet berodde på flera sammanflätade omständigheter. Efter en nedgång under 1890-talet, ökade emigrationen markant och den upfattades nu som det största hotet mot Sveriges fortsatta utveckling och säkerhet. Nu ansågs det allmänt att endast utsikten till egna självständiga och bärkraftiga småbruk kunde hejda utflödet. Samtidigt började småbruket – under stark dansk inspiration – uppfattas inte bara som gångbart utan som rentav mera produktivt än

stordriften, med dess beroende av lejd och ofta oduglig arbetskraft.

Dessa praktiska drivkrafter understöddes av känslomässiga motiv. Småbruksivrarna, med P. J. Rösio i täten, framhöll lantliv som i alla hänseenden överlägset stadsliv. Nationalisterna, såsom Adrian Molin och Rudolf Kjellén, såg i egnahemmet motvärdet mot de krafter som hindrade en sann fosterlandskärlek och Sveriges frammarsch mot en "ny storhetstid": utvandring, socialistisk klasskamp och både fysiskt och moraliskt förfall. Tidens nationalromantik idealiserade den svenska naturen. En ny hestetik, främst företrädd av Ellen Key, Carl Larsson och Karl-Erik Forsslund, skapade idealet med den röda stugan på landet, omgiven av blommor och blad, som det "sunda svenska hemmet", ikonen för allt som var äktsvenskt.

Samtidigt var politiska beräkningar viktiga i sammanhanget. Ur socialpolitisk synpunkt – företrädd av t.ex. reformvänner såsom Ernst Beckman och E. G. von Koch – skulle egnahem utanför stadscentra ersätta trångbodda, bristfälliga bostäder och de skadliga missförhållanden de skapade. Partipolitiskt erbjöd egnahemsrörelsen en samlingspunkt för en bred majoritet i riksdagen, från konservativa till borgerliga radikaler, och ett vapen i kampen mot socialdemokratin och fackföreningsrörelsen. I synnerhet liberalerna, i deras skiftande partibildningar, strävade till att framstå som egnahemmets främsta förfäktare, för att försäkra sig om framtida väljare på landsbygden i väntan på den representationsreform som kom 1907.

Ett grundtema hos Edling är att föreställningar om "jordfrågan" såsom ett problem som krävde vittgående reformer spelade en banbrytande roll i utvidgningen av statens befogenhet att agera i sociala angelägenheter. Detta i sin tur banade väg för den nya reformvägen under socialdemokratiska auspicier på 1930-talet, som skiftade fokus från "hemman" till "folkhem". Läsaren påminner sig säkert om flera exempel, där det mest bestående resultatet av ett problem som ej längre står på dagordningen blir en större statsmakt.

Egnahemsrörelsen kan idémässigt bedömas på olika sätt. Å ena sidan är det lätt att skönja dess konservativa drag. Den riktades i stort sett mot en moderniseringsprocess som väckte djupa farhågor kring sekelskiftet. Den välkomnades allmänt som "kungsvägen" till att rädda äldre, traditionella livsvärden och försvara jordbrukets dominerande ställning mot hot från städer, industri och Amerika. Den skulle utgöra barriären mot socialismen och uppmuntra lantarbetare, genom självägande och självhjälp, till att internalisera de borgerliga dygderna: personlig ambition, flit, sparsamhet, självdisciplin och renlighet i kropp

och själ. Edling erkänner alla dessa motiv. Dock betonar han framför allt rörelsens humanitära och befriande aspekter med den höjning av välstånd, status och självrespekt den möjliggjorde. Den var, påstår han, en tilltänkt "alternativ väg för samhällets modernisering" när seklet var ungt (374).

Edling har utfört en lovvärd och välkommen tvärvetenskaplig undersökning i ett stort och viktigt ämne, med upprepade utsikter till liknande småbruksrörelser och ideologier i andra länder. Illustrationsmaterial och bildtexter samt lämpliga längre utdrag ur samtida skrifter både sammanfattar och förstärker framställningen. Källmaterialet är imponerande. Visserligen leder bokens strängt analytiska uppläggning nödvändigtvis till rätt många upprepningar, men det är svårt att se hur sådant kunde undvikas i en doktorsavhandling. Över lag har Edling gjort ett högst förtjänstfullt och betydelsefullt bidrag till hela vår uppfattning av sekelskiftets Sverige.

H. Arnold Barton

Tammerfors

Slaget vid Tammerfors (15 mars–6 april 1918), i vilket 30.000 finländare deltog, var den dittills största striden på nordisk mark. Erövringen av den röda sidans starkaste fäste blev den definitiva vändpunkten i finska inbördeskriget. Samtidigt landsteg en tysk expeditionsskår i södra Finland, och en månad senare var de röda besegrade. Det har diskuterats om striden var nödvändig. Hade Mannerheims armé istället kunnat lämna staden innesluten och fortsätta sin framryckning söderut? Politiskt var det emellertid viktigt för den vita armén att ha vunnit en avgörande seger innan den utländska hjälpen hunnit anlända.

Det var dock inte Heikki Ylikangas' uppfattning i denna fråga som gjorde att hans skildring av slaget vid Tammerfors 1918 väckte betydande uppmärksamhet när den utkom i Finland 1993. Författaren uppger i förordet till bokens svenska upplaga (*Vägen till Tammerfors. Striden mellan röda och vita i finska inbördeskriget 1918*. Atlantis, Stockholm 1995, 504 s.) att han under sitt arbete ursprungligen var inspirerad av Peter Englund's bok *Poltava*, men emellertid snart förstod att i "motsats till vad som är fallet med Poltava hamnar en forskare som försöker ta upp händelserna i och kring Tammerfors år 1918 i en skärself, där hans egen yrkesetik råkar i konflikt med ett starkt socialt tryck". Ylikangas rekommenderar därför sin bok bara till dem som "inte väntar sig att den direkt eller indirekt skall försvara eller berömma den ena eller den andra sidan i kriget... Jag försöker bara undersöka hur kriget påverkade de vanliga

människor som tvingades genomleva det, och vad det förde med sig för dem". En forskare har inte som sin främsta skyldighet att tjäna nationens enighet, menar Ylikangas, utan att tjäna sanningen. Samtidigt hävdar han dock att en öppen redovisning av glömda brott och oförrätter i längden måste göra det finländska samhället mer nytta än skada. Det är främst de vitas förbrytelser som Ylikangas anser angelägna att dra fram i ljuset. De rödas övergrepp dokumenterades redan i samband med uppgörelsen efter kriget, och blev då även eftertryckligt hämnade. Den kvadröjandes skuldfrågan från 1918 är därför framför allt "den vita mannens börda".

Att den vita segern i inbördeskriget följdes av omfattande terror är sedan länge känt. Det ämne som först hade gestaltats litterärt av Väinö Linna på 1950-talet blev föremål för en första vetenskaplig behandling av Jaakko Paavolainen på 1960-talet.⁸ Paavolainens facit blev att under själva kriget den vita sidan begick drygt 800 mord, den röda 1.649. Efter stridernas slut avrättades under summariska former emellertid ytterligare mellan 8.000 och 9.000 röda. Dessutom omkom under sommaren och hösten 1918 omkring 12.000 röda i fånglägren av svält, sjukdomar och misshandel. Av de sammanlagt 30.000 dödsoffer inbördeskriget krävde (drygt 1 % av Finlands dåtida befolkning) stupade alltså endast en knapp tredjedel i strid. Dessutom drevs drygt 10.000 människor i landsflykt till Ryssland och försvunn.

På grundval av samtida vittnesmål vill emellertid Ylikangas nu ytterligare modifiera statistiken. Exempelvis tyder mycket på att det i siffran över stupade röda finns ett betydande antal fångar och sårade, vilka i själva verket avrättades efter att de hade kapitulerat. Även i siffrorna över landsflyktiga, försvunna och avlidna i fånglägren tycks avrättade fångar ha bokförts.

Mannerheim utfärdade visserligen den 25 februari 1918 en dagorder som förbjöd ståndrätter. Formuleringen att motståndarna kunde accepteras som fångar "på befälhavarens förgottfinnande" skapade emellertid utrymme för godtycke, och samtidigt medgavs att beväpnade civilpersoner som påträffades i den vita arméns rygg utan vidare kunde likvideras.⁹ Morden på fångar visade sig dock kontraproduktivt då det bidrog till att stärka de rödas motståndsvilja: "Vi slåss till sista man. De dödar oss ändå", tillkännagav den röda led-

⁸ Paavolainens stora undersökning presenterades i sammandrag på svenska som *Röd och vit terror. Finlands nationella tragedi och fånglägren 1918*, Stockholm 1986.

⁹ Hannu Soikanen, *Dokument från finska inbördeskriget*, Stockholm 1980, s. 294-296.

ningen i Tammerfors sedan staden omringats. Av denna anledning upprepade Mannerheim inför stormningen sitt förbud mot avrättning-
ar. Ordern kom emellertid inte heller nu att åtyldas. Ylikangas menar att mer än hälften av de – möjligen lågt räknat – 2.000 som stupade på den röda sidan i slaget i själva verket dödades sedan de lagt ned vapnen. Den vita sidan förlorade 600–700 döda, och att förluster-
na på den försvarande sidan i ett slag på detta sätt skulle vara tre gånger högre än på den anfallande ter sig vid krigshistoriska jämförelser utomordentligt osannolikt.

Det är också påtagligt att i takt med att upplösningen närmade sig, de vitas terror stegrades medan de rödas avtog. Ett exempel är Gunnar Melins jägarkompani, som var den första vita enheten att bryta in i det belägrade Tammerfors och där förskansade sig i en museibyggnad. Sedan 27 röda som påträffats i museets kallare arkebuserats, kämpade sig jägarna tillbaka, lämnande sina egna sårade efter sig. Dessa blev till sin förvåning dock omhändertagna och vårdade av de röda när dessa återtagit byggnaden. Medan segrarna anade att de skulle få immunitet för sina övergrepp, försökte förlorarna däremot mildra kommande repressalier genom att visa ridderlighet.

Även de hårdade tyska fronttrupper som kom till den vita arméns undsättning i april 1918 skall ha funnit uppgörelsen med de besegrade i Finland hård. Vår egen tids erfarenheter från Jugoslavien har ånyo demonstrerat hur snabbt det urskillningslösa dödandet blir rutin i inbördeskrig. Som en orsak till detta framhålls ibland att deltagarna i ett inbördeskrig i allmänhet är frivilliga med bristfällig militär utbildning, utan professionell attityd till våldsutövningen, till fienden eller till de egna förlusterna. Ett inbördeskrig är mer än andra krig en personlig angelägenhet. Det var emellertid på den vita sidan som den militära sakkunskapen var talrikast företrädd. Här fanns förutom den i Tyskland utbildade jägarbataljonen f.d. tsarofficerare som Mannerheim samt de frivilliga från Sverige. Mer än något annat var det på motsvarande sätt frånvaron av kompetent ledning och disciplin, och det dåliga självförtroende som följde av detta, som beseglade den röda arméns öde. Genom införandet av allmän värnplikt förvandlades samtidigt de vita skyddsskärerna till något som formellt liknade en "riktig" armé.

I ett inledande skede spelade dock dessa frivilliga ordningsstyrkor – och främst de från södra Österbotten – en avgörande roll för den vita regeringens överlevnad. Ylikangas, som i tidigare verk sysslat med klubbekriget på 1590-talet, gör en intressant poäng av det faktum att södra Österbotten utgjorde bas för detta det största bondeupproret i Finlands historia, och även därefter genom århundrade-

na bevarade en starkt "herrschaftskritisk" mentalitet. Ändå var det just befolkningen i dessa områden som 1918 engagerade sig för att slå ned upproret i industriområdena i södra Finland. En anledning till detta var att de österbottniska bönderna drog ut i övertygelsen om att de skulle slåss för landets självständighet mot ryssarna. Officiellt måste därför inbördeskriget mellan röda och vita framställas som ett "frihetskrig" mot utländskt herravälde. Krigets nationella inriktning underströks på ett sorgligt sätt genom att tillfångatagna ryssar mer eller mindre undantagslöst avrättades tillsammans med röda befälhavare och agitatorer. Även mot vanliga röda fångar visade sig de österbottniska bönderna betydligt blodtörstigare än de delar av den vita armén som rekryterats från medel- och överklassen i mellersta Finland.

Visst personshistoriskt intresse äger Ylikangas' undersökning genom skildringen av de svenska frivilligas insatser. Den svenska brigaden – i vilken endast c:a 350 av de totalt drygt 1.100 svenska frivilliga tjänstgjorde vid tiden för Tammerforslaget – utgjorde visserligen i kraft av sin formella militära utbildning något av en elit inom den vita armén ("Mannerheims livgarde"). Brigaden brast dock betänkligt i sitt fältmässiga uppträdande. Man "avancerade hjältemodigt och stilenligt utan att bry sig om sina förluster" men hejdades av de rödas kulsprutor utanför arbetarstadsdelen Tammela. Bland brigadens stupade vid detta tillfälle fanns den 34-åriga historikern Olof Palme, far till historikern Sven-Ulric Palme och farbror till statsministern med samma namn. Som kulspruteskyttar på den röda sidan utpekas ryssen Kursdov och rödgardisten Johannes Vilén.

En annan gestalt som framträder i vimlet är överstelöjtnanten Harald Hjalmarson, far till högerledaren Jarl Hjalmarson. Hjalmarson, som hade tjänstgjort i gendarmeriet i Persien 1912–15, hade anställts som överste i den finska armén och förde befäl över den högra flygeln under framryckningen mot Tammerfors. Han kritiserades för senfärdighet, och förbigicks av Mannerheim vid befordringarna efter slaget. Medan exempelvis generalstabs-officeren Archibald Douglas i sin skildring av inbördeskrigets operationer ger en positiv bild av Hjalmarsons insatser, ansluter sig Ylikangas till den finska uppfattningen. Enligt Ylikangas förklarar svenskens beteende "till stor del av det faktum att administrationen intresserade honom bra mycket mer än att i de finska ödemarkerna genomföra ett oredigt inbördeskrig".

Vid svenska brigadens segerparad på Hötorget i Stockholm skrek de vänsteranhängare som kantade marschvägen "mördare" efter Hjalmarson, och i sina memoarer betonade

han följaktligen att han under kriget i Finland inte haft med några ståndrätter att göra utom vid ett enda tillfälle, då en "kommissarie" i Teisko avrättats. Ylikangas, som kallar Hjalmarsons memoarer "sällsynt opålitliga" hävdar dock att denne egenhändigt avrättade fyra röda fångar i Riuttaskylä i Kuru, sedan hans kolonn råkat ut för beskjutning. Samvetsförbrälselerna skall ha bidragit till att han drygt ett år efter händelsen tog sitt eget liv.

Eftersom boken saknar nothänvisningar är det emellertid oklart varifrån denna uppgift härstammar. Sedan Ylikangas först som ett faktum omtalat att Hjalmarson med sin egen mauter sköt fyra av de fem fångar som fördes inför honom efter bakhållet (s. 94), blir han på följande sida mera svävande, och skriver att "det är dock högst sannolikt" att Hjalmarson sköt männen, och att "hur det än förhåller sig med den saken" minnet av händelsen senare plågade honom. På denna punkt har läsaren dock rätt till en tydligare redovisning av författarens källor. I Ylikangas text framstår nu Hjalmarsons bedyranden att han inte haft med några avrättningar att göra som ett av de viktigaste indicierna på hans skuld.

Bland de Finlandsfrivilliga 1918 fanns även Martin Ekström, som enligt Ylikangas skilde sig från Hjalmarson genom att han var "soldat från hjässan till fotabjället".¹⁰ Ekström, som började sin bana som underbefäl på Upplands regemente, hade liksom Hjalmarson tjänstgjort i Persien och sedan slagits mot ryssarna som frivillig på den turkiska fronten under första världskriget, där han även avlade tysk officersexamen. Efter tjänstgöringen i Finland, där han slutade som överstelöjtnant och chef för Vasa regemente, fortsatte Ekström som frivillig till Estland 1919. Han ledde erövringen av Narva och befordrades till överste i estniska armén, och kom därefter en period att fungera som militärådgivare i Litauen. Efter att ha misslyckats som nazistisk politiker i Sverige under 1930-talet flyttade han till Finland. Hans sista frivilligsejour var i finska vinterkriget, där han förde befäl över svenska frivilligkårens tredje grupp. Senare engagerade han sig även för att värva svenska frivilliga till Waffen-SS.

Ekström var emellertid mycket omtyckt eftersom han alltid gick före sina män i striden. Hans stora insats vid Tammerfors var att han utan förluster på 15 minuter erövrade kyrkbyn vid Messuby, varigenom de rödas yttre försvarslinjer kunde börja rullas upp. Han utmärkte sig enligt vittnen särskilt genom att han förbjöd avrättningar och misshandel av fångar. Måhända är denna bild av en garvad

krigsbuss och blivande nazist en smula överraskande.

Gunnar Åselius

Per Albin på 20-talet

Anders Isaksson, *Per Albin. 3. Partiledaren*. Sthlm 1996, 333s., personreg.

Partier och politiker antas stå i det allmänna tjänst. I själva verket handlar politiken om de partikulära intressenas konkurrens om skatteintäkterna. Denna teoretiskt grundade åsikt om hur det egentligen förhåller sig omfattas av den illusionsbefriade Anders Isaksson, bokens författare. En tredje av fyra planerade delar om Per Albin Hanssons väg till politiskt inflytande kretsar kring spelet om makten som uppenbarligen fascinerar författaren.

Glimtarna ur politikerns privata liv är denna gång inte så omfattande. Per Albin hade inalles fyra barn, tre döttrar och en son. Två med vardera av de båda kvinnor som dominerade hans privatliv. Vid sonens död 1924, mitt under en valrörelse, tog Per Albin ett steg som skulle bli definitivt. Han lämnade Lisa och återgick för gott till Sigrid, pojken mor. Men Lisa var därmed inte ute ur hans liv. Varje julafton klädde han granen hos Lisa innan han gick hem till Sigrid och julbordet.

Särskilt gärna studerar Isaksson hur en politisk klass bildas. Politiken professionaliseras och politikern antar en yrkesroll. I socialdemokraternas fall inbegriper denna process ett förborgerligande. Stadsdelen Bromma med dess villabebyggelse på tomträtter kontrasteras av Isaksson till de kapitalistiska Djursholm och Saltsjöbaden. I Bromma gick det an att sluta sig till en strävsam borgerlighet utan att stämpas som kapitalist. Hit flyttade Zeth Höglund och Per Albin och andra politiska koryfärer på vänsterkanten och kunde umgås med varandra i privatlivet. Isaksson pressar denna beskrivning långt, väl långt för 1920-talets vidkommande. Han menar att barnen följer föräldrarna i spåren, egna karriärvägar dras upp. Politiken, pressen, facket och kooperationen rymmer alla möjligheter. Klart är i alla fall att Per Albins egna döttrar, uppväxta i Bromma eller annorstädes, assimilerades av det borgerliga samhället.

En isolerad episod i Per Albins enskilda liv är den europeiska rundresa med fördelaktig valuta som han företog under en sommarmånad 1922 med statsrådskollegorna Fredrik Thorsson och Torsten Nothin i sällskap. Bland de städer de besökte var Wien och Genève, Venedig och Paris. I Venedig färdades de med gondol. Nothin har berättat om resan i sina hågkomster.

¹⁰ För en levnadsteckning, se Siwert Wester, *Martin Ekström — orädd frivillig i fem krig*, Stockholm 1986.

Tjugotalet är för Per Albin en tid av förberedelse. Hans väg till makten ligger inte utstakad, tveksamhet råder om hans person. Jämförelsen med Hjalmar Branting, hövdingen som dör vid decenniets mitt, utfaller ännu till Per Albins nackdel.

År 1920 slogs marin- och lantkrigsdepartementen ihop till ett krigsdepartement. Per Albin hade utmärkt sig som försvarsexpert och blev departementschef. Inom loppet av några år skulle han bli försvarsminister, till en början med titeln krigsminister, i tre regeringar. Men sänkta försvarsanslag, som Per Albin talat sig varm för, skulle efter hand bli allt svårare att förespråka. Sverige tog plats i Nationernas Förbund och den internationella solidariteten – och den kollektiva säkerheten – kunde resa anspråk på svenska resurser. Det skulle till en början heta att ett nedrustande Sverige föregick med gott exempel. Ett sådant tal blev snart obrukbart. Endast i det ideologiska perspektivet var den fullständiga avrustningen ett mål att sträva efter. Därtill kom en annan omständighet att ta hänsyn till. Den allmänna värnplikten behövdes till skydd för demokratin. En armé av värvade yrkessoldater kunde i kritiska situationer vändas mot det arbetande folket.

Isaksson har granskat Per Albins intäkter från press och parti under karriären. Otvivelsaktigt såg han om sitt hus. Han fick tidigt goda inkomster men till skillnad från akademikerna i partiets högsta ledning hade han inget att falla tillbaka på. Politiken blev hans yrke. Ändå såg han till att han under perioder som statsråd inte tärde på partikassan eller partipressens tillgångar.

Vid Hjalmar Brantings död blev Per Albin t.f. ordförande för partiet. Till att efterträda Branting som statsminister utsågs Rickard Sandler. Den som drog i trådarna var Thorsson som börjat sin bana som egenföretagare i skomakeribranschen i Ystad. Thorsson var regeringens dominerande politiker men nu sjuk i dödlig cancer. Thorsson torde ha varit Per Albins bästa stöd i den äldre generationen av partikamrater.

Per Albin får tid att utforma sin överideologi om det goda medborgarhemmet som i ett senare skede skulle komma att så tilltala hans anhängare. Socialismen förvandlas från en röd utopi till det mera vardagliga folkhemmet. "Socialismen blev en finkostym som hängdes undan i garderoben och bara togs på vid mera högtidliga tillfällen."

Med Branting hade Per Albin hunnit samarbeta i många år. De sista åren var han Brantings ställföreträdare som partiledare. Förtroliga blev de likväl aldrig. Per Albin medverkade inte i festskriften till Brantings 60-årsdag 1920 och han talade inte heller vid Brantings begravning några år senare. Isaks-

son har funnit belägg för att Anna Branting, ofta frispråkig, var föga tilltalad av hans gåpårande.

På borgerligt håll betraktades Per Albin länge som en hotfull demagog. Den förment hårda linjen i försvarsfrågor gav utdelning bland meningsfrändarna och ökade hans möjligheter att få partivännerna att följa honom i andra ärenden. Den fruktan för honom som fanns hos de politiska meningsmotståndarna var överdriven. Isaksson tar Hugo Hamilton till stöd för sin tes. Redan Lenin hade enligt Hamilton beklagat sig över att tyska socialdemokrater skulle lösa perronbiljett innan de besatte en järnvägsstation. En av Per Albins borgerliga vedersakare var Torgny Segerstedt i *Göteborgs Handelstidning* som länge intog en nedlåtande attityd till honom.

Den första socialdemokratiska regeringen under Branting tillsatte en socialiseringsutredning som arbetade i sjutton år utan att öva något inflytande över den praktiska politik som utformades. I brist på egen majoritet saknade socialdemokraterna i riksdagen alla möjligheter att genomföra några åtgärder av så långtgående innebörd. Isaksson har hos tidens förgrundsfigurer, de må heta Rickard Sandler, Gustav Möller, Arthur Engberg eller Per Albin, funnit belägg för att de insåg komplikationerna med branschvisa socialiseringar. Även Nils Karleby – som likt andra teoretiker bemöttes med skepsis av den resultatinriktade Per Albin – relativiserade socialismen utan att för den skull avse att avsocialisera socialdemokraterna. Isakssons språkbruk är träffande. För Ernst Wigforss ordrika ideologiska betraktelser har Isaksson inget till övers. Endast dennes memoarer rymmer texter av bestående värde.

De förkättrade kapitalisterna åstadkom i praktiken den tillväxt som sedan fördelades av politikerna. När de socialistiska samhällsbyggena bryter samman återstår vakthållningen kring välfärdsstaten. Isaksson frestas i sin bok till paralleller mellan 20-tal och 90-tal.

Redaktören Per Albin skrev gärna om fotboll. Statsmannen i vardande Hansson bytte inte ut sina vanor. Någon operabesökare blev han inte. I skolfrågor yttrade han sig aldrig. Just sin vanlighet förmådde han vända till en fördel. Att hans motståndare Zeth Höglund och Fredrik Ström benämnde honom halvbarbaren behövde inte bekymra honom. På hans program stod den enskilde medborgarens välfärd.

En iakttagelse av Isaksson är att agitatorer och resetalare länge utgjorde en kategori för sig. Riksdagsmän och i synnerhet statsråd ägnade sig endast i ringa mån åt valturnéer. Mot dessa traditioner bröt på den socialdemokratiska sidan Fredrik Thorsson och sedan Per Albin. Hos de borgerliga var Arvid Lindman den som närmast introducerade nya metoder.

Vid 1928 års val rivaliserade Per Albin och Lindman om uppmärksamheten ute i bygderna. Omgiven av pressen eskorterade Lindman sin över hundra år gamla mor till vallokalen.

Per Albin förstod i övrigt att bygga ut sitt kontaktnät. På resor, då han mötte partifolk eller vid dagliga besök i riksdagsrestaurangen, där han visste att slå sig ner hos varierande grupper av partivänner och gärna hälsade till någon veteran i landsorten. En jämförelse med Gustav Möller, som Isaksson företar, utfaller till Per Albins fördel. Möller var skraddarsydd och reserverad. Han blev respekterad men inte omtyckt på samma sätt som den folkliga Hansson.

Per Albins mest lojale förespråkare var den talangfulle Rickard Lindström vars publicistiska bana han befördade – chefredaktör för *Ny Tid* i Göteborg och senare för *Social-Demokraten* i Stockholm. "Som andra framgångsrika politiker glömde inte Per Albin dem som stått honom bi i besvärliga situationer." Per Albins värsta rival var länge Höglund som efter sitt återinträde i partiet 1926 åt ut Per Albin ur ledningen för arbetarkommunen i Stockholm. Så sent som 1940 löstes motsättningsarna upp. Höglund förvisades från riksdag och partistyrelse men beträdde en ny karriär som kommunalman och finansborgarråd i Stockholm.

När Per Albin 1928 slutligt utsågs till partiets ledare väckte händelsen inte den uppmärksamhet som den i våra dagar skulle ha gjort. Isaksson kan påpeka att de akademiskt utbildade i Sverige visserligen blott utgjorde cirka sjutusen personer men att deras angelägenheter ännu behärskade medierna. Under de år som närmast följde växte Per Albin omsider in i den roll som skulle bli hans historiska. Vid 50-årsdagen 1935 var han landsfader och hyllades som sådan. Hans form var färdig och han stelnade i den. Landsfader förblev han till sin död elva år senare. Det politiska livet tröttnade han på men han hade sin roll att spela. Isaksson ser i Per Albin en politisk entreprenör som insåg sina möjligheter i den nya tid där allmän och lika rösträtt gällde.

Anders Isakssons tredje del om Per Albins bana är förstrött disponerad och omtagningar förekommer. Författarens teoretiska medvetenhet och språkliga omsorger för dock upp skildringen på ett högt plan. En rättelse: Isaksson nämner det liberala statsrådet E. A. Nilson. Initialerna står för Erik Agabus.

Ake Lilliestam

Dotterbolag i U S A på egna vägar

Hans De Geer, *Axel Johnson Inc. 1920–1995*. (Stockholm 1995, 276 s., ill., personreg.). Johnsonkoncernens amerikanska företag har med tiden utvecklats på ett sätt som ingen

kunnat förutse. Från start en representation i USA för moderbolaget, länge i måttlig skala, har detta företag under de senaste decennierna vuxit till en omsättning av 800 miljoner dollars och med en branschinriktning mycket olika den svenska företagsgruppens. Som en del av en större historik över hela koncernens historia, har Hans De Geer nu utvidgat ett tilltänkt kapitel till en hel bok, *Axel Johnson Inc. 1920–1995*, skriven på engelska.

Företagets början var ett kontor i New York 1917 med uppgift att stödja Avesta Jernverk och övriga koncernföretag i ett läge när all handel med neutrala länder var belagd med embargo. Ett bolag bildades 1920 för att enligt generalkonsul Axel Ax:son Johnsons direktiv koncentrera sig på järn, olja, kemikalier och kol, Johnsonkoncernens traditionella produkter. En ursprunglig optimism byttes i sin motsats vid 1921 års depression, och snart yppade sig ett problem, som gick som en följetong under decennier, nämligen vilken vinst av affärer på USA som skulle gottskrivas det amerikanska företaget. Detta gjorde en stor del av arbetet, men själva affärsavsluten sköttes ofta av Stockholm, Göteborg eller London. Likväl ställde generalkonsuln krav att det amerikanska dotterbolaget skulle visa lönsamhet. "We do not keep the New York office solely for our amusement, the intention is for it – at least in the beginning – to pay for itself and cover its own costs...", skrev han 1926 något ampert till Leo W. Wilkens, en svensk som ledde det amerikanska företaget från 1923 till 1945.

Stål från Avesta var av god kvalitet och borde ha möjligheter på den amerikanska marknaden liksom på andra håll, ansåg Axel Ax:son Johnson, men i USA blev det flera bakslag. Konkurrenten var hård och Wilkens lyckades inte till generalkonsulns belåtenhet med vare sig medarbetare eller affärsförhandlingar, hans hälsa var dessutom vacklande. Inte heller i oljebranschen gick det bra, från mitten av 30-talet gick inköpen till Nynäs från U S A mer och mer förbi New York-kontoret. Detta fick söka nya vägar att nödtorftigt täcka sina kostnader, såsom att sälja liar, tumstockar och tandpetare, etc. Mellan generalkonsuln och Wilkens kom till en öppen brytning 1944–45. Wilkens kallades till Sverige, men förhållade resan, och när han väl kom fick han aldrig träffa generalkonsuln, utan lämnade sin befattning.

Hans De Geers skildring av dessa törnbeströdda perioder i Axel Johnson Inc:s historia är fyllda av liv och engagerar läsaren. Ett ansträngt förhållande till ett amerikanskt dotterbolag var inte något unikt, samma fenomen gick igen i flera branscher, och problematiken saknar inte principiellt intresse. En del av svårigheterna berodde på tidens långt sämre

kommunikationer än nutidens – man fick mestadels reda sig med brev och telegram.

Utvecklingen vände till det bättre när Axel Ax:son Johnson junior, bergsingenjören, började engagera sig för det amerikanska företaget. Han hade begett sig till USA strax före andra världskriget för att praktisera och valde att bli kvar åtskilliga år – på avstånd från sin dominerande fader. Mellan honom och den mångåriga verkställande direktören Robert M. Lynch blev samarbetet gott och utvecklades till personlig vänskap. Under kriget blev det nödvändigt för Johnsonkoncernen att låta det amerikanska dotterbolaget självständigt sköta den del av handelsflottan som fanns utanför den tyska blockadlinjen. Detta lyckades väl under lång tid även efter kriget. Affärerna i olja flöt också, som bäst år 1979, då de drev upp vinsten till den nätta summan av 61 miljoner dollars. Ett inarbetat företag i branschen, Sprague, förvärvades 1972 sedan myndigheterna underkänt Shells köp av detta företag som stridande mot antitrustlagarna. Spragues distributionskedja kombinerades fördelaktigt med Johnsons marknadsexpertis.

Med full kassakista gick den amerikanska rörelsen in på nya, expansiva, vägar under 1980-talet. Att representera de svenska företagen inom Johnsongruppen var inte lika aktuellt som förr, eftersom omstruktureringar i Sverige ändrat förutsättningarna. Gruppen lämnade oljeraffinering, handel med olja, malm och metaller och koncentrerade sig på livsmedel och varuhus etc. Det amerikanska företaget utvecklades till en självständig enhet, och har numera i stort sett bara ägare gemensamt med den svenska koncernen. Nya grenar blev fartygspropellrar tillverkade på licens från Karlstads Mekaniska Verkstad, manöverorgan för stora fartyg, speciella separatorer för industriändamål, metaller, särskilt pulveriserat järn, samt utrustning för telekommunikationer.

Somliga företagsförvärv under 1980-talet lyckades dock mindre väl, vinsterna minskade. En konflikt mellan det amerikanska företags ledare, John W. Priesing, och ägarföreträdarna uppstod när dessa inte som tidigare lät företaget behålla sina vinstmedel för fortsatt expansion. Utvecklingen hittills på 1990-talet har under Paul E. Grafts ledning däremot varit positiv.

I Hans De Geers framställning minskar detaljeringen med tiden, och en rad personer och affärshändelser sveper hastigt förbi de senare åren. Att skildra en verksamhet vars omfattning skiftar starkt är alltid svårt. Intresset hålls dock uppe hela boken igenom, inte minst av den lätta, klara och personliga stilen. Siffror över årsvinster finns, men omsättning och antal anställda skulle även ha varit av intresse, och personregistret kunde ha kompletterats

med namnen på de många företag som figurerar i boken.

Arne Jansson

En kylig diplomats minnen

När något positivt skall sägas om en diplomat är det vanligt med beteckningen "kylig". Visst är det värdefullt att en diplomat inte handlar i upphetsning, men det krävs mera. Om till kylig kommer insiktsfull, orädd samt utrustad med en påfallande verbal begåvning har vi egenskaper som sammantagna skapar en god diplomat och som inom svensk utrikesförvaltning kännetecknade Lennart Petri (1914–1996).

Under hela sin tjänstgöringstid förde Petri en fortlöpande dagbok, som i en av honom själv redigerad förkortad version omfattar 5 volymer på sammanlagt 1.600 sidor. Petris vän, ambassadör Lars Bergquist, har tillsammans med förra chefen för UD:s arkiv, professor Wilhelm Carlgren, utarbetat en mera hantlerlig bok: *Sverige i stora världen. Minnen och reflexioner från 40 års diplomattjänst* (Atlantis 1996, 536 s., ill., personreg.). Dagboksmaterialet kommer att i obeskuret skick skänkas till Lunds universitetsbibliotek.

Lars Bergquist har skrivit ett fint förord där han på ett personligt sätt följer Petri i dennes karriär. Bergquist påpekar hur Petri i flera sammanhang tyckte sig bevitna "ett svenskt, känslomässigt betingat utrikespolitiskt agerande där aktörerna, snara till kategoriska omdömen, saknade tillräckliga kunskaper eller helt enkelt såg det han eller hon ville se". Bergquist syftar här bl.a. på det svenska agerandet under kriget i Vietnam. Förutfattade meningar hindrade också till en tid tongivande svenska politiker och andra opinionsbildare att rätt fatta demokratiseringsprocessen i Spanien efter Francos död.

I dessa spalter faller det sig naturligt att främst stanna vid Petris karaktärsticker och värderingar på personplanet. När det gäller högste chefen under många år, utrikesminister Östen Undén, är kritiken skarp men övertygande. Över praktiskt taget hela linjen hade Undéns politik en inriktning som snarast innebar isolering och i varje fall inte pekade framåt.

Att Undén "hade en instinktiv motvilja mot amerikanska initiativ" som också gällde Marshallhjälpen till Europas återuppbyggnad gjorde väl mindre eftersom det av kriget skodade Sverige kunde reda sig utan bistånd från USA. Men inte vittnade inställningen om någon förståelse för internationell ekonomi. Allvarigare var att den svenska utrikesministern också förhöll sig negativ till den gryende Europarörelsen. Undén framförde åsikter som fick Petri att 1951 ifrågasätta "om vi inte bäst

tillvaratog Sveriges intressen genom att lämna Europarådet... vi sade ju alltid nej och hindrade de andra."

Särskilt besvärande var Undéns initiativ att utan föregående kontakt med vare sig västtyskar eller några andra västmakter föreslå nya överläggningar mellan Öst och Väst om Tysklands framtid. Petri kommenterar: "Västtyskar och amerikaner blev förgäde, engelsmän och fransmän förvånade, latinamerikaner roade, arabstaterna tillfredsställda och östtyskarna mycket belåtna. Incidenten blev ett skolexempel på hur det kan gå när ett diplomatiskt initiativ inte föregås av tillräckligt noggrann rekognoscering." Petri påpekar samtidigt att det för Undén inte var fråga om att agera för Sovjet utan snarare rörde sig om ett slags "blåögdhet". Emellertid måste också konstateras att Undén "blivit stelare i sina åsikter... och ytterst irriterad mot dem som hyste annan åsikt än han själv".

Nu var ju saken den att praktiskt taget samtliga högre tjänstemän inom UD – med ett notabelt undantag – hyste en från Undéns politik mer eller mindre avvikande åsikt samtidigt som dessa tjänstemän lojalt och efter bästa förmåga omsatte givna direktiv i praktisk handling. Påfrestningen kunde någon gång bli stark; här skall endast erinras om Sven Grafströms fåfänga protester mot att i FN lägga ned Sveriges röst när det var fråga om att utpeka Kina som angripare i Korea.

Det var i egenskap av ambassadråd i Moskva på 1950-talet som Petri fick till chef den person som var föremål för Undéns speciella uppskattning: Rolf Sohlman. Detta trots att t.ex. den Undén personligen närstående Parisambassadören, f.d. kabinetssekreteraren Karl Ivan Westman sökte övertyga Undén om "att de åsikter Sohlman matade honom med var fördärliga för Sverige".

Petri ger en utförlig beskrivning av Sohlmans föreställningsvärld, en värld av vilken idag intet återstår. Sohlman "tycktes mig vara så djupt övertygad om den oerhörda styrkan i den sovjetiska ideologin och dess utformning i praktiken att han betraktade det som självklart att Sovjetunionen tämligen snart skulle komma att behärska världen..." Att göra motstånd var enligt Sohlman meningslöst och för Sverige gällde det bara att så tidigt som möjligt anpassa sig till vad som oundgängligen måste ske. Det är begripligt att andra staters representanter i Moskva undrade var den svenske ambassadören egentligen hörde hemma politiskt, och att man på sina håll betraktade honom som kryptokommunist.

Det är också begripligt att Petri tog illa vid sig av Sohlmans åsikter och den av dessa åsikter inspirerade rapporteringen. "Sverige var inte betjänt av att i Moskva ha en person som regelmässigt fann att anställningslandets

regering hade rätt i kontroversiella frågor." Men Undén, som i ett middagstal prisade "den sublima intelligens som präglade Sohlmans förebildliga rapportering", förlängde dennes tjänstgöringstid i Moskva långt utöver den gängse på denna utsatta post. Det kan nämnas att när det på 1950-talet en tid inte syntes uteslutet med en borgerlig regering med i så fall Erik Boheman som utrikesminister sade denne att hans första ämbetshandling skulle bli att kalla hem Sohlman från Moskva eftersom Sohlman "inte iakttagit rikets sannskylidiga nytta" som Boheman uttryckte sig.

I två omgångar var Karl Ivan Westman chef för Petri. Först när han som nyantagen attaché 1939 – efter spanska inbördeskrigets slut och Sveriges erkännande av Francoregimen – kom till den ånyo öppnade legationen i Madrid. Westman – skriver Lars Bergquist – representerade "en grandseigneurartad människotyp som nu, åtminstone i Sverige, är i det närmaste utdöd, och som redan därigenom har ett personhistoriskt intresse." Traditionellt humanistiskt bildad, snabb i repliken, föga ömsint och med skarp blick för mänskliga svagheter kunde Westman väcka fruktan hos en debuterande underordnad. Men när det gällde Petri visade Westman från första stund "ett sant faderligt intresse" för den unge diplomaten vidare utbildning. Det innebar konversation med höga anspråk på både beläsenhet och formuleringsskicklighet, vakenhet för den politiska utvecklingen samt kulinariskt omdöme i såväl mat som dryck ("en gång tog jag litet likör och blev genast åthutad, konjak skulle det vara").

Petris anteckningar från Francoregimens första år är av stort historiskt intresse liksom hans återblick på inbördeskriget där idealismen hos många frivilliga kanske alltför mycket fått påverka eftervärldens helhetsbild av denna uppsplitande konflikt. Särskilt dramatisk blev sommaren 1940 när Englands fall och därmed spansk övertagande av Gibraltar väntades vilken dag som helst. Den nytillträdande brittiske ambassadören Sir Samuel Hoare gjorde ett starkt intryck genom att suveränt oberörd av Tysklands framgångar "som en självklarhet utgå från att Englands seger endast var en tidsfråga". Denna bild av Samuel Hoare kontrasterar i någon mån mot den brittiske understatssekreteraren Alexander Cadogans samtida notering om Hoare i sin dagbok: "Jag vill hellre skicka honom till ett fängelse [än till Spanien]. Han kommer att vara Englands quisling när Tyskland besegrat oss och jag är död." Ett skolexempel på risken med personomdömen från bara ett håll.

Efter bl.a. tjänstgöring på UD:s politiska avdelning kom Petri 1949 till Paris på önskan av ambassadören Westman som nu erhölet den post "för vilken han ägde större förut-

sättningar än någon annan". Anmärkningsvärt är vad Petri har att berätta om Westmans intensiva intresse för fransk inrikespolitik och att den svenske ambassadören stundom rent av mer eller mindre konsulterades av ledande parlamentariker. Det är inte förvånande att det i kapitlet om åren i Paris vimlar av både franska och svenska namn. Det kan vara onödigt att här identifiera den – numera avlidne – ambassadsekreterare som Westman ville bli av med eftersom han på grund av bristande språkkunskaper talade engelska med tjänstemännen på Quai d'Orsay. Detta måste på fransk sida ha uppfattats som en ren förolämpning.

Under sin diplomatiska karriär skulle Petri tillbringa långa perioder i tidens båda kommunistiska stormakter, Sovjetunionen och Kina. I Moskva kunde han bevittna Chrustjov-regimens avveckling av den stalinistiska terrorn och en blygsam men dock uppgång i levnadsstandarden. I Peking fick Petri efter några lugna år uppleva den stora kulturrevolutionen, "en av världshistoriens mest besynnerliga företeelser", ett av Mao föreskrivet kaos, vars orimligheter, antiintellektualism och anarki skapade förutsättningar för dagens ekonomiska omdaning av Kina samtidigt som den kan ge anledning till eftertanke vad gäller stabilitet och förutsägbarhet.

Vid sidan av Peking var Petri också ackrediterad i Kambodjas huvudstad Pnomh Penh och kom på så sätt att intressera sig för grannstaten Vietnam. På ett tidigt stadium – långt innan regeringen engagerat sig – förordade Petri att Sverige i kraft av sin neutralitet skulle förmedla budskap mellan Nordvietnam och USA "men inte framställa några egna förslag och framför allt inte söka bedriva någon form av medlingsverksamhet. För detta saknade vi nämligen förutsättningar". Denna insikt saknades emellertid hos regeringen, något som Petri så småningom "till sin förfäran" skulle bli medveten om.

Sin uppfattning om Vietnamkonflikten och Sverige redovisade Petri redan 1987 i en uppsats i festskriften till Wilhelm Carlgren och nu vidareutvecklar han sitt tema. I och med att regeringen med Olof Palme som drivande kraft alltmer tog ställning för Nordvietnam omintetgjordes chansen att fungera som trovärdig informator åt båda sidor. Därtill kom att de tjänstemän på UD som handlade frågan – Petri nämner Dick Bergström och Jean-Christophe Öberg – inte alltid underrättade ambassaden. En besviken Petri sammanfattar: "Så illa som Vietnamfrågan behandlats har väl aldrig någon fråga i svensk utrikespolitik blivit skött."

Det fogade sig så att Madrid blev Petris såväl första som sista station utanför Sverige. År 1939 hade han som attaché kommit till ett ut-

armat Madrid där skyttegravarna i stadens utkanter just hade fyllts igen – 1976 återvände han som ambassadör till ett Spanien där de senaste 15 åren "gradvis medfört ett välstånd som tidigare inte kunnat anas". Efter Francos död 1975 hade också en politisk demokratisering inletts, men inför den processen hade Sveriges regering liksom i stor utsträckning dess massmedier energiskt blundat.

Samma dag som Petri överlämnade sina kreditivbrev till kung Juan Carlos antog parlamentet (cortes) en lag enligt vilken detta av Franco handplockade parlament upplöste sig självt för att ersättas av ett folkvalt parlament. Kungen hade varit en drivande kraft bakom denna viktiga reform. I Sverige förklarade emellertid Palme att eventuella reformer inte berodde på någon sinnesändring hos de styrande och när en domstol i laga ordning utfärdade dödsdomar över några obestridda terrorister stämplade Palme spanska regeringen som "satans mördare".

Trots att vid en första audiens kontroversiella ämnen brukar undvikas såg sig kung Juan Carlos tvingad att förklara att Palmes utfall tycktes honom obegripligt och utrikesministern fyllde i med att Palmes källor varit mer än tillbörligt grumliga. Något senare kom Palme på ett några timmars blixtpbesök till det spanska socialistpartiets kongress varvid han "för spanjorerna förklarade att ingen demokrati fanns i det officiella Spanien". Petri kommenterar lugnt att Palmes tal "var ägnat att väcka förvåning". När sedan Västtysklands socialdemokratiska förbundskansler Helmut Schmidt efter ett samtal med kung och regeringschef prisade den spanska statsledningen "för den energi och det mod varmed den drivit på demokratiseringen" var det Petris förhoppning att hans rapport om Schmidts uppfattning "mätte delges Palme".

Denna förhoppning är betecknande för Lenart Petri – hans pedagogiska nit, hans analytiska skärpa och hans sökande efter fakta, gärna sådana som bröt med gängse föreställningar. Han var en outröttlig konversator som inte släppte sin partner förrän budskapet (eller partnern) gått hem. Som de nu föreligger är hans *Minnen och reflexioner* (som också gör redigerarna all heder) något av det bästa i sin genre som på länge har publicerats.

Ulf Brandell

Svenskt militärliv efter 1940

År 1940 anslöt sig 13-åringen Bertil Nilsson till hemvärnet i Blekinge. Egentligen var han för ung och hade bara följt med sin far, lantbrukaren Gunnar Nilsson, när denne skulle ansluta sig. Hemvärnsområdesbefälhavaren ansåg emellertid att pojken kunde behövas

som ordonnans och rekryterade även honom. Så började en halvsekelång bana i den svenska armén, vilken Nelsson skildrar i sin bok *Regementen och vapenbröder. Militärliv 1940–1990* (Probus, Stockholm 1995, 232 sidor, personregister).

Det privata livet skymtar däremot endast undantagsvis, främst i skildringar från barn- domen i Blekinge och gymnasieåren i Karls- krona. Det digra personregistret kompletteras av något så ovanligt som ett *regementsregis- ter*, där de förband som nämns i texten finns upptagna.

Nelsson slutade som överstelöjtnant och nådde aldrig de högsta posterna. Det finns emellertid få militära memoarer just av chefer på mellannivå, och dessutom få militära me- moarer som är lika välskrivna och perspektiv- rika som Nelssons. Denna bok är inte heller författarens litterära debut. Han har tidigare bl. a. utgivit utgivit en bok om sin släkting Martin Sandell, främlingslegionär i Indokina i början av seklet, *Breven från Tonkin* (1976) samt en historik om det svenska infanteriet, *Från Brunkeberg till Nordanvind* (1993).

Trots det uteblivna generalstabsförordet ef- ter krigshögskolan 1957–59 fick han också tjänstgöra på intressanta befattningar: som ex- pert på Sovjetarméns taktik vid arméstabens underrättelseavdelning 1961–64, som FN:s underrättelsechef på Cypern 1964, som chef för arméstabens reglements- och lärome- delsavdelning när det nya "situationsan- passade ledarskapet" introducerades under 1970-talet. Det verkar också som författaren trivdes i sitt yrke. "Sällan hade jag under mitt militärliv gjort samma saker två dagar i följd!" konstaterar han vemodigt vid minnet av sin sista krigsförbandsövning 1985.

Påverkad av beredskapsårens stämningar bestämde sig Nelsson som nittonåring för of- ficersyrket. Efter värnpliktstjänstgöringen vid I 12 i Eksjö och examen från Karlberg 1949 hamnade han vid I 18 på Gotland, där han tjänstgjorde som plutonchef under större delen av 1950-talet. Garnisonen uppfattades under dessa det kalla krigets frostigaste år som något av ett yttersta gränsfört mot fienden i öster. Det var nu Nelsson lärde sig truppföring, och tilltalades av den stora självständighet han som plutonchef åtnjöt när det gällde att plane- ra och leda utbildningen. Atmosfären i Visby skilde sig på det sättet fördelaktigt från den mer traditionella garnisonsstaden Eksjö.

Under sin tid vid krigshögskolans stabskurs 1957–59 valde Nelsson som ämne för sitt elev- arbete de sovjetiska luftstridskrafternas ope- rationsmöjligheter mot Sverige. Genom sina studier blev han därigenom något av en expert på sovjetisk militärdoktrin, och inför tjänst- göringen vid arméstabens underrättelseavdel- ning skickades han som förste yrkesofficer till

Tolkskolan i Uppsala för att lära sig ryska. Här kom han i kontakt med skolans legenda- riske språklärare Sigvard Lindquist, som äg- nas ett kärleksfullt mini-porträtt.

Inriktningen på underrättelsetjänst ledde också till tjänstgöring som underrättelsebefäl vid det nyupprättade FN-kommandot på Cy- pern sommaren 1964. FN övertog de fredsbe- varande uppgifterna från en brittisk styrka, och Nelssons närmaste chefer och medarbete- re i underrättelseavdelningen blev brittiska officerare. Britterna imponerade genom sin professionalism och sina ärevördiga rege- mentstraditioner, men var som företrädare för den gamla kolonialmakten samtidigt parter i konflikten och sympatiserade diskret med den turkcypriotiska sidan. Även om FN helst inte skulle syssla med underrättelsetjänst utan Nelssons stabsföredragningar gick under be- nämningen "Information Report" fick han nu praktisk erfarenhet av just underrättelsearbete, med all dess spänning och alla dess faror. Chef för den svenska bataljonen på Cypern var överste Jonas Waern, berömd från missio- nen i Katanga.

Efter Cypernsejouren hamnade Nelsson så småningom i pansartrupperna, där han 1966–1968 förde befäl över ett kompani på P 1 i Enköping. Som varande ett f.d. värvat förband (Göta livgarde) hade P 1 ingen konkret land- skapsanknytning och präglades genom närhe- ten till städerna i Stockholm dessutom av täta befälsbyten. Ändå blev erfarenheterna härifrån på många sätt värdefulla. Bristen på befäl in- nebar att kompanicheferna fick stor själv- ständighet vid utbildningens uppläggning och ofta tvingades improvisera.

Nelsson har i skildringen av sin tid vid P 1 en del intressanta reflektioner kring kasern- arkitekturens betydelse för andan vid ett för- band. De äldsta kasernerna från oscariansk tid (K 1 i Stockholm, Polacksbacken i Uppsala, A 6 i Jönköping) är byggda i nygotisk stil, med riddarborgen som modell. Kasernerna från den stora kasernbyggarepoken i eftersvallet av 1901 års härordning är massiva, slutna fyrkan- ter, som skulle avskärma de värnpliktiga från stadens skadliga inflytande och försvåra bondpermission (I 3 i Örebro, I 12 i Eksjö, P 6 i Kristianstad, P 10 i Strängnäs). Detta, menar Nelsson, är en arkitektur som främjar tänkan- de i slutna system.

Nästa generation kaserner (till vilka P 1 hörde liksom P 2 i Hässleholm, A 3 i Åsum- torp och de flesta av luftvärnets förband) här- stammar däremot från beredskapsåren. Där blev p.g.a. hotet från luften de värnpliktiga ut- spridda kompanivis i låga byggnader över ett större område med trädgångar och slingrande stigar emellan. Denna miljö med prägel av villaförort (som lever vidare i 1970-talets ka- sernbyggen som I 1 i Kungsängen och Ing 1 i

Södertälje) främjade dock på ett annat sätt öppna attityder, självständighet och nytänkande.

Med undantag för en kort sejour som bataljonschef vid P 10 i Strängnäs i början av 1970-talet präglades Nelssons återstående karriär främst av stabstjänstgöring. Genom sina ryskkunskaper fick han i besöksutbytet med sovjetiska militärer ofta fungera som tolk. Vid ett besök hos ett sovjetiskt motoriserat skytteregemente i Karelen 1971 kunde han konstatera att man på övningsfältet huggit upp en bana, "som var 3–4 km bred och 15 km lång dvs exakt vad som behövdes för att genomföra den i deras reglemente föreskrivna taktiken.... Allt gick exakt som hade det beskrivet i våra böcker om 'Stormakten'... Övningen avslutades med en förevisning av strid i tät skog med lös ammunition som var svår-begriplig i sin struktur och knappast övertygande."

Emellertid befann sig den svenska armén vid denna tid i en liknande kris. Den ökade byråkratiseringen inom försvaret hade medfört att studier vid olika skolor och planeringsarbete tagit alltmer av officerarnas tid på bekostnad av övningar och trupptjänst. Verksamheten inom armén inriktades alltmer på att tillfredsställa arbetstidsregleringen och det nya karriärsystemets krav, medan kvaliteten på värnpliktsutbildningen stadigt sjönk.

Svallvågorna på 1968 framtvingade dessutom en modernisering av den formella disciplinen. Kraven på uppträdandet i fält skärptes emellertid samtidigt. Reformen mötte motstånd på många håll inom officerskåren men genomdrevs beslutsamt av dåvarande arméchefen Curt Göransson. När Göransson pensionerades 1969 överlämnades det fortsatta reformarbetet på ledarskapsrådet till hans båda efterträdare, Carl Eric Almgren (vilken Nelsson beskriver som en "svensk MacArthur") och Nils Sköld.

I detta förnyelsearbete kom Nelsson att spela en viktig roll, först som detaljchef vid Arméstabens utbildningsavdelning 1968–1972, senare som chef för Arméstabens reglements- och läromedelsavdelning 1974–1983. Arbetet, i vilket civila pedagoger även engagerades, ledsagades dock av bittra fraktionsstrider mellan olika skolriktningar och mötte länge föga förståelse från arméns inspektörer. De nya idéerna om ett delegerat ledarskap, gruppdynamik och ökat ansvar till de värnpliktiga prövades emellertid i utbildningen vid I 1 (Svea livgarde) i Kungsängen 1979–1980 med stor framgång. Sjukskrivningarna bland de värnpliktiga sjönk dramatiskt och de tidigare problemen vid reservofficersrekrytering försvann. Under slutövningarna 1980 såg Nelsson med blandade känslor hur livgardets unga värnpliktiga plutonchefer "besegrade"

hans eget gamla P 10 – där yrkesbefäl tjänstgjorde i alla befattningar.

Fram till sin pensionering arbetade Nelsson sedan som chef för Gällöfsta kurscentrum i Kungsängen, där kurser i ledarskap, säkerhetspolitik och folkrätt erbjöds totalförsvaret och näringslivet, samt som konsult inom försvaret.

Det största värdet med Nelssons memoarer är att författaren förmått beskriva sina erfarenheter mot bakgrund av de omfattande förändringar den svenska armén genomgick under samma period. Från värnplikten vid Jönköpings-Kalmar regemente 1946–47 berättar han följande om en av bataljonens nattmarscher: "Om man räknar gevär som gevär och inte ser till modellen kan detta vara Karl XII:s armé eller Napoleons. Trampet av cirka tusen marschskodda fötter, knirrandet av seldon, hästarnas frustande och synen av guppande gevär som blänker till i en månstråle."

I den armé Nelsson pensionerades ifrån var fältförbanden däremot på väg att helt mekaniseras, staberna var datoriserade, en stor del av utbildningen genomfördes med simulatorer och laser. Självfallet måste denna organisation kräva ett annat sorts ledarskap och en annan pedagogik än vad som varit fallet under 1940-talet, då kompanichefen kunde leda från hästryggen och utbildningen skedde enligt ramsan "visa-instruera-öva". Armén tillfördes inte bara ny materiel under dessa decennier, utan också en ny kultur. Författaren spelade en aktiv roll i denna kulturförändring, vilket också ger hans levnadsminnen ett särpräglat perspektiv. Berättelsen om Bertil Nelssons karriär kan därigenom läsas som en berättelse om den svenska arméns utveckling under 1900-talets senare hälft. Därför är detta en mycket intressant bok.

Gunnar Åselius

Svenskt utskottsliv efter 1970

Red. Lars Gustafsson, *Riksdagsutskottet inifrån. Tretton ledamöters hägkomster*. Gidlunds förlag. Värnamo 1996.

I denna bok, utgiven med stöd av Riksbankens Jubileumsfond, har redaktören Lars Gustafsson, själv socialdemokratisk riksdagsman 1964 och 1969–91, samlat tretton riksdagsledamöters minnen från riksdagsarbetet med särskild tonvikt på utskottsarbetet. Det har blivit en bred representation av ledamöter från moderaterna till vpk, alla verksamma i enkammarriksdagen, dvs. från 1970-talet och framåt.

Idén att samla och ge ut riksdagsminnen från utskottet är mycket god. Ett problem har dock visat sig vara att få ledamöter har fört minnesanteckningar, vilket medfört svårigheter när det gäller att rekonstruera utskottsarbete

tet som sådant. Det samtida materialet i form av uppteckningar m.m. är givetvis till ovärderlig hjälp i detta sammanhang medan minnet däremot lägger till och drar ifrån på ett ofta svårkontrollerbart sätt. Riksdagstrycket är dock alltid ett gott stöd för minnet, även om det inte alltid kan ge klara besked i fråga om t.ex. beredningsarbetet i riksdagsutskotten.

Läsaren får en god överblick över hur arbetet i riksdagsutskotten kunde gestalta sig från 1970-talet fram till våra dagar. Typiskt för den svenska riksdagen med dess utskott och kammare har ofta varit ett träget vardagsarbete och en viss anonymitet i medierna. Den stora uppmärksamheten ägnar medierna normalt endast partiledningarna och statsråden och därutöver endast enstaka färgstarka talare i riksdagsdebatterna, men bakom kulisserna i riksdagsutskotten fattas vanligen de avgörande besluten, ofta i form av ett givande och tagande mellan partierna. Personliga insatser i utskotten är därför ofta av större vikt för det politiska resultatet än vacker retorik inför medierna, i eller utanför riksdagens kammare. Den moderna svenska riksdagen kan knappast sägas ha en stark retorisk tradition – annorlunda var det t.ex. på det gamla riddarhuset – men i stället har det skapats ett väl utvecklat sinne för metodiskt politiskt arbete och vardagsslit. Detta innebär, enligt den beprövade svenska modellen, vanligen ett sökande efter kompromisser i den långa beredningsprocessen från offentliga utredningar över regeringspropositioner till riksdagens utskottsutlåtanden och efterföljande debatt och beslut i kammaren.

I boken ges en fyllig presentation av tretton riksdagsöden/karriärer. Här får vi närmare lära känna socialdemokraterna Roland Brännström (Skellefteå), Lars Gustafsson (Järfälla), Doris Håvik (Göteborg), Grethe Lundblad (Helsingborg) och Evert Svensson (Kungälv), vänsterpartisten Tore Claeson (Södertälje), moderaterna Filip Fridolfsson (Stockholm) och Per-Olof Strindberg (Linköping), centerpartisterna Bertil Fiskesjö (Lund), Gunnel Jonäng (Bollnäs) och Einar Larsson (Borrby) samt folktopartisterna Kerstin Ekman (Göteborg) och Elver Jonsson (Alingsås).

Det samlade intrycket av de tretton beskrivningarna av utskottsarbetet ger några aktuella tendenser i förhållandet mellan regering, riksdag och medierna. Kontakterna mellan departement och utskott förefaller normalt vara ringa, dvs. riksdagen och dess utskott är noga med att markera sin roll som en självständig granskare av de lagda regeringsförslagen. Däremot är partierna självfallet måna om att inte desavouera sina egna statsråd i viktiga frågor, men här går kontakterna direkt till ministern. Umgången med medierna har efter hand byggts ut, inte minst genom s.k. hearings

(t.ex. konstitutionsutskottet), vilket till viss del har lyft fram utskotten till det svenska folket från deras anonymitet på Helgeandsholmen.

Ett annat drag är att riksdagsutskotten – liksom de parlamentariska utredningarna – alltid har varit en god miljö för kunskapsuppbbyggnad. Här har riksdagsledamöterna kunnat bygga upp och bredda sitt kunnande i sakfrågorna. Följden har ofta blivit en specialisering och en arbetsfördelning – ledamoten blir partiets "skatteexpert", "försvarsexpert" osv.

I den digra skörden utskottsminnen har jag särskilt fäst mig vid Kerstin Ekmans skildring av skyddet av de outbyggda älvarna, Roland Brännströms av försvarsbesluten 1972–91, Bertil Fiskesjö av granskningen i konstitutionsutskottet, Lars Gustafssons av högskolepolitiken, Elver Jonssons om jämställdhetslagarna 1979, Grethe Lundblads om jordbruks- och miljöpolitiken och Filip Fridolfssons om finans- och skattepolitiken. En dräplig poäng hos Fridolfsson, själv "långvägare" från Västerbottens inland och med en kort skolgång i botten, är ekonomiprofessorn Bo Söderstens (s) uppträdande i finansutskottet, där han regelbundet dömde ut den moderata politiken som "nonsens". 1988 lämnade Södersten riksdagen och därefter har han helt ändrat uppfattning om den fria marknadsekonomins "nonsens". Så kan det någon gång gå när man lämnar "riksdagens förtrollade slott", som justitieminister K. G. Westman (bondeförbundet) en gång maliciöst kallade det trägna utskottsarbetet. (Dagboken 20/6 1941.) Mot den utsagan kan sägas – lik Lotta Svärd – att riksdagsutskotten förvisso någon gång tål att skrattas åt, men mera hedras ändå, ty här finns ett tungt och viktigt fundament för svensk fredlig samhällsutveckling och demokrati.

Kent Zetterberg

Tredje statsmakten om tre partiledare: Duktiga, hederliga och framgångsrika

Lars Lundberg, *Bilder av Bildt. Om livet före Rosenbad* (Legus Stockholm 1994, 187 s., ill., personregister).

Mats Nilsson, *Bengt Westerberg* (Ekerlids, Stockholm 1995, 253 s.)

Anita Kratz, *Ingvar Carlsson. Erlanders siste pojke* (Bonnier Alba, Stockholm 1996, 272 s., ill., personregister).

Mellan journalister och politiker finns ofta en ömsesidig – och hälsosam – misstro. Samtidigt är de i sin dagliga gärning beroende av varandra. Denna symbios har lett till ett uppsving för en journalistisk-politisk genre: böcker om ledande politiker eller reportage kring valrörelser.

Ibland håller politikerna själva i datormusen (t.ex. Mona Sahlin), men här ska biografier

över Carl Bildt, Bengt Westerberg och Ingvar Carlsson skrivna av journalister granskas närmare. De tre böckerna får bilda utgångspunkt för några reflektioner både om denna allt vanligare genre och den bild av svenska politiker som tonar fram.

Bilder av Bildt. Om livet före Rosenbad är en opretentiös "exposé över Carl Bildts liv" fram till den dag han blev statsminister (alltså hösten 1991, men boken kom först 1994). Skildringen är krönikeartad med rikliga citat från tal eller artiklar. Författarens lätta handlag leder till en del roande uppgifter. Bildt medverkade som studentpolitiker t.ex. till att såväl FNL i Vietnam, den marxistiska befrielse rörelsen Frelimo i Moçambique som familjeplanering på Costa Rica (man trodde uppenbarligen att landet var en ö) slogs fast som insamlingsmål för studenterna. Poänggivande är också sammanträffandet med Margaret Thatcher 1971, ett samtal som blev förvirrande eftersom den blivande järnlady (och Europakritikern) inte kunde skilja på Sverige och Schweiz.

Tidsandan får väl ses som en förklaring till Bildts nyanserade och avspända syn på öst-västpolitiken. Regeringen föreslogs 1969 söka påverka den västtyska till att erkänna DDR. Något som låg i linje med förbundskansler Brandts politik så småningom, men knappast med kristdemokraternas, den västtyska högern.

Samtidigt imponeras man som läsare också av Bildts ibland profetiska talanger. Analyserna av Europa och även enskilda länders utveckling (t.ex. Spanien) står sig mycket väl. Rapporterna och artiklarna byggde dock knappast på egna djupstudier, utan var snarare resultat av ett skickligt upparbetat kontaktnät av politiker, militärer och experter i en rad länder. Denna för en modern statsman så viktiga egenskap får väl ses som en av Bildts främsta tillgångar.

Lundbergs biografi är inte särskilt djuplodande. Den politiska analysen kommer i skymundan. Vad som beskrivs är främst Bildts deklarerade ståndpunkter samt omdömen från personer som hade med honom att göra. Tyngdpunkten ligger på hans tidiga karriär. En knapp tredjedel av boken upptar t.ex. tiden som studentpolitiker 1968–1972.

Mer analyserande är Mats Nilssons *Bengt Westerberg*. Ibland är det t.o.m. så att Westerberg försvinner ut i periferin och ersätts av politiska redogörelser hämtade från politiska handböcker. Problemet är främst författarens uppenbara beundran för Westerberg. Denne "bestod provet", "hade fog för varningarna" eller skaffade sig genom ett flitigt resande "kunskaper om industrins problem". Bara för att ta några exempel från ett fåtal sidor.

Skildringens tendens ligger påtagligt nära en tänkbar självbild hos den biograferade: saklig, kunnig – och påtagligt medveten om detta. Författarens bakgrund som ombudsman och politisk sekreterare inom folkpartiet har uppenbarligen försvårat den kritiska hållning en normal journalistisk behandling skulle kräva. Intervjufrågor som "Men ett sådant maktperspektiv ville du inte ta till dig?" och "Ditt försvar av principen om inkomstbortfall har ofta påståtts vara av sent datum, men så är det väl inte?" övertygar inte om sin kritiska skärpa. Det förhindrar inte att boken ger viktig kunskap om både politikern Westerberg och folkpartiets utveckling.

Tyngst i trion är utan tvivel Anita Kratz *Ingvar Carlsson. Erlanders siste pojke*. Hon uttrycker i förordet sin uppskattning av Ingvar Carlsson, "en sympatisk politiker som vill väl, en som inte blivit förstörd av makten men som ändå har haft förmåga att utöva den". Denna sympati leder dock inte till någon inställsamhet. Det märks att hennes journalistiska erfarenhet (som politisk reporter på *Svenska Dagbladet*) är en tillgång när det politiska spelet ska redas ut. Men det är också här problemen med boken finns. Den är till stora delar koncentrerad på de senaste åren, även om några tillbakablickar finns. Materialet är i huvudsak intervjuer, tal eller andra journalisters böcker. Referenser till annan kunskapsproduktion (forskning t.ex.) är mer sällsynt. Några utvecklade resonemang om större samhällsprocesser görs knappast heller. Politiken är ett spel med kortsiktiga förhandlingsuppgörelser, positiva eller negativa opinionssiffror, TV-utspel och konflikter mellan huvudrollsinnehavarna.

Och kanske är det så politiken upplevs inifrån. Även hederliga och sympatiska politiker som Ingvar Carlsson följer dessa spelregler. Men eftersom människan Carlsson inte låter journalister tränga in i sin personliga sfär blir det ensidiga inifrånperspektivet aningen andefattigt. Dagsaktuell rapportering från politikens dagsdramatik och valrörelser har sitt värde i nära anslutning till händelserna men mister en del av sin lyster årtal efteråt. Även om den karakteristiken i högre grad drabbar en mängd låganalytiska reportage från valrörelser är den också giltig i detta sammanhang.

Vad som efterlyses är alltså mer av analytiska inslag, perspektivskiften som förmår sammanfoga de enskilda iakttagelserna och agerandet utifrån någon genomgående tråd. Delar av en sådan finns i Kratz bok, även om den inte helt följs. Omslagsfotot visar en Ingvar Carlsson som tar kavajen och går. Avskedet antydys också i undertiteln "Erlanders siste pojke". Med Carlsson går också det svenska samhälle (eller åtminstone delar av det) som vi lärt känna. Valfärdsstaten är ifrågasatt, och

ironiskt nog delvis nedmonterad av dem som vill slå vakt om den.

Trots den inledningsvis omtalade misstron mellan journalister och politiker är det till stora delar en mycket positiv bild vi får av de tre partiledarna. Delvis beror det väl på att huvudpersonerna valts utifrån en positiv förhållningssätt. Att journalisterna ofta lever med samma tidsperspektiv spelar också in. Ett framgångsrikt utspel har sin motsvarighet i journalistens "scoop". Snart är både utspelet och artikeln glömd och båda parter fortsätter jakten på nya liknande framgångar.

En tredje förklaring kan förstås vara att våra partiledare verkligen är duktiga och hederliga. Men alla kan åtminstone inte vara framgångsrika samtidigt. Det finns ju bara 100 procent av rösterna att fördela.

Torbjörn Nilsson

Buster von Platen än en gång

Det kunde tyckas att *Gustaf ("Buster") von Platen* skulle ha varit nöjd med sitt verk när han hade fullbordat två memoarvolymerna med den gemensamma rubriken "Resa till det förflutna" (rec i PHT 1995, s.178–180). Författarens avgång som chefredaktör för *Svenska Dagbladet* efter en framgångsrik, redan legendarisk insats framstod som en naturlig final.

Men icke. Som den outtröttliga journalisten han är signalerade von Platen redan i andra memoardelen en tredje volym och nu är den här: *Att få börja ett nytt liv* (Stockholm 1996, Fischer, Ill. personregister). Titeln bestäms väl delvis av att von Platen övergick till att bli *Sv. D:s* korrespondent i Paris, en uppgift han fullgjorde med sedvanlig kompetens vad gällde såväl kultur som politik. Men viktigare var säkert att han 1987 gifte sig med Lena Clason. Det var hennes andra och hans tredje äktenskap. De sammanbragta barnen räckte till ett fotbollslag. Äktenskapet har av allt att döma i hög grad gjort det nya livet värt att leva.

Från den privata sfären kan vidare noteras att makarna småningom bosatte sig i vad som varit en förfallen klosterbyggnad men som rustades upp med pengar från en fördelaktig konstförsäljning – von Platen hade placerat ett morsarv klokt och fick efter en auktion på Christie's se det stiga i värde mer än 50 gånger räknat i kronor. Kapitlet om förvärvet av klostret erbjuder en synnerligen roande läsning, man får en inblick i det franska affärslivets irrgångar. Köpekontraktet var "en orgie i petitesser" där t.ex. klostermuren specificerades meter för meter.

Politiskt dominerades scenen under flera år av François Mitterrand. von Platen har svårt att fixera den franske presidenten, helt naturligt eftersom "mystik" och oåtkomlighet tyd-

ligen fullt medvetet ingick i Mitterrands attityd. Man erinras nu också om den stora vänstervåg som drog över landet i början av 1980-talet med Mitterrand som dirigent hemfallande åt en våldsamt antikapitalistisk retorik. Arbetstiden minskades utan att lönerna sänktes, den offentliga sektorn fick växa obehjdat liksom budgetunderskottet. Mitterrand hade lovat att den nya politiken skulle skapa välstånd, men resultatet blev det motsatta. Efter ett par år slogs bromsarna till med återkommande oro på arbetsmarknaden som ofrånkomligt, alltså märkbart resultat. Frågan är varför Mitterrand egentligen agerade som han gjorde – det har talats om en dekorativ socialistisk maktutövning utan djupare övertygelse.

Åt den mörka period i Frankrikes historia som representeras av namnet Vichy ägnar von Platen ett genomarbetat kapitel. Han påpekar – liksom flera idag verksamma franska skribenter – att Vichy, alltså regimen Pétain, på sin tid hade en prestige och en anslutning hos franska folket som efter befrielsen länge systematiskt förtes. Nära nog hela det franska etablissemangen såg en tid upp till den gamle marskalken som sänd av försynen. Nederlaget var en katastrof som skylldes på republiken, inte den militära inkompetensen.

Det fanns också en stark antisemitisk underström, "en ohelig allians mellan salongernas ädlingar, kyrkans prelater, landsbygdens bönder och gatornas pöbel". I den miljö mötte det inga svårigheter att organisera jüdeförföljelser med fransmän som villiga redskap. Efter kriget begärde de Gaulle att 26 biskopar skulle avsättas för samverkan med tyskarna; det stannade vid de 7 mest komprometterande.

Småningom uppstod en motståndsrörelse, dirigerad från London. Ryktbaraste motståndsledare var Jean Moulin, vid krigsutbrottet den yngste prefekten i Frankrike. Han vägrade från första stund att samverka med ockupationsmakten, fängslades och torterades men lyckades fly till England där han anslöt sig till de Gaulle. Åter i fallskärm till Frankrike för att samla motståndsgrupperna greps han ånyo av tyskarna och misshandlades till döds. Det är betecknande för von Platens energiska journalistik att han sökte upp den läkarmottagning i Lyon där Jean Moulin greps 21 juni 1943; läkaren fanns alltså kvar och berättade hur hans mottagningsrum skulle vara mötesplats för motståndsmän som emellertid förråddes, okänt av vem. Mitterrands första ämbetshandling som president var att besöka monumentet över Jean Moulin i Pantheon.

Men von Platen håller sig inte enbart till Frankrike. Ett kapitel ägnas successionen på *Sv. D.*; ett kapitel som skulle kunna beskrivas som "Handbok i konsten att utse fel cheffe-

daktör" – det gäller tre mer eller mindre kortvariga innehavare av den vanskliga chefsstolen. Vad gäller två av dem är von Platen väl-motiverat kritisk, dock utan att vilja gå hårt fram. Men när det gäller den tredje, Bertil Torekull, chefredaktör 1989–1991, är han upprörd till gränsen för ursinne. Detta därför att Torekull i en bok om tiden på Sv. D – *Svenskan och hennes hövdingar* – deklarerade att han egentligen förkastade vad han kallade "affärsvärldens hovspråkrör" och tyckte hjärtligt illa om det mesta som denna tidning stod för. Detta trots att han före anställningen försäkrat von Platen att han i allt väsentligt sympatiserade med Sv. D "Jag har sällan läst en bok som personligen berört mig så illa", skriver von Platen och hans indignation verkar förståelig.

Efter att ha slutat som reguljär korrespondent till Sv. D. ägnade sig von Platen några år åt att arbeta som ciceron för svenska turister. Han läste snabbt in vad som behövdes för att vägleda även denna kundkrets och fick nya vänner bland de "stundom ovanliga och särpräglade" deltagarna. Härlig är skildringen av de båda skyggt tillbakadragna damerna som emellertid efter en bättre lunch med lyfta pa-

raplyer marscherar förbi gruppen avsjungande Marseljäsen.

I mars 1995 drabbades von Platen av en katastrof: brusten tjocktarm med akut risk för bukhinneinflammation. Mot alla sannolikhetskalkyler överlever han operationen men svävar några dagar mellan liv och död, hemsökt av drömmar eller hallucinationer som han utförligt beskriver. I en dröm möter von Platen en predikant som väddar till honom "att följa med på en liten resa, i Guds namn". von Platen får obehagskänslor, han vill inte resa och vid närmare påseende är "predikantens ansikte bekant... det är Bertil Torekull". Predikanten envisas, men von Platen blir "inte rädd utan förbannad och ryter, kanske i känsla av att ett bibelcitat är det enda verksamma 'Vik hädan, Satan, vi förföljer du mig!' Gudsordet har effekt. Torekulls bok om Sv. D. hade tydligen också haft effekt.

Redan på sjukhuset läste von Platen åter tidningar med sedvanlig besatthet och på dagen en månad efter intagningen hade han en polemisk artikel på Sv. D:s kultursida. Se det var en sann journalist. Man kan lugnt konstatera att Buster von Platen i mer än ett avseende har gjort det mesta möjliga av sitt liv.

Ulf Brandell

Tidskriftsöversikt

Elbogen. Malmö fornminnesförenings årskrift 1995. Barbro Edlund skriver om musikvänner i Malmö vid sekelskiftet 1800 på basis av professor Carl Fredrik Falléns (1764–1830) minnesanteckningar. En viktig roll i stadens musikliv spelades av fabrikören Cornelius Hegardt (1753–1834). – Gerda Jönssons (1887–1967) minnesanteckningar från tiden som den sista folkskollärarinnan i Bulltofta skola 1906–1911.

Gamla Hvitfeldtares årsbok 1995. Stationsinspektör Edvin Enquists (1886–1959) skolminnen från 1897–1906. – Med. dr. Olof Bratt (1884–1965) minns gamla lärare. – Födelsechef Östen Almén och direktörerna Bengt Eklund och Eskil Kalin minns skolteater under 1930-talet.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1995. Ann-Hild Fischer återger Sofia Sjöstrands berättelse om sin mormor Eleonora Nyman, född Ewerlöf (1823–1915) – K. E. Karlsjös (1886–1947) berättelse om sin far, sjömannen Carl Magnus Carlsson (1848–1904). – Sven Aremar skriver om Karl Kilbom (1885–1961). – Hans Åke Hansén skriver om segelmakaren Anton Larsson (1868–1945). – Överste Folke Nordströms (1911–1992) sommarminnen från barndomens Halmstad. – Tom Manhof skriver om den till Halmstad invandrade tyske konstnären Otto Schloss ((1884–1950)). – Birgit Munkhammar om Klara Johanson (1875–1948) som kritiker. – Ludvig Kollberg, Ingegård Larsén och Hans Mayer minns beredskapsåren. – Göran Englund minns sin lektor i kristendom och filosofi i Halmstads läroverk på 1940-talet, Carl Dymling.

Genos 1995. Åke Backström skriver om civilmilitärer vid Finlands armé 1871–1906, om släkten Carger från Tyskland, den svenska ointroducerade grenen von Nadelstah. – Vesa Kilpelä om underofficeren Nils Matlein (1721–1772). – Olav Rundt skriver om arvstvisterna mellan frälsesläkterna Bidtz och Kirves på 1490-talet. – Christina Backman skriver om Backman i Vasa och Backman i Kristinestad.

Genos 1996. Åke Backström skriver om finska gardets befäl 1829 och 1906 och under rysk-turkiska kriget 1877–1878, om den australiska grenen av släkten Theslöf, om finska undervisningsskärpskyttekompaniet 1879–1881 samt om uppådsnämnderna 1881–1905. – Tore Blomquist skriver om skräddarmästare Daniel Scheele (c:a 1704–1742?) i Åbo och hans familj, samt om släkten Woiwalenius. – Jarl Pousar skriver om släkten Axeen och om släkten Reilin från Lojo. – Georg Luther skriver om ryttmästaren Reinhold Johan von Hagens änka, Anna Elisabet Romanowitz (1677–?).

Historisk tidskrift 1995. Sven Ove Hansson skriver om konteramiral Fredrik Wilhelm Lejonanker (1737–1801), som han menar var den förste att ge uttryck för socialistiska idéer i Sverige.

Historisk Tidskrift 1996. Magnus Mörner skriver om kung Karl XI och Kungsör.

Karolinska Förbundets årsbok 1994. Aleksander Kan presenterar material om svensk militär i rysk tjänst under 1600-talet.

Kulturen 1996 ägnas biskopen Johan Henrik Thomander (1798–1865), hans hustru Emilie Louise Catharine Meyer (1811–1890) och deras familj och umgänge i 1840-talets Lund.

Med hammare och fackla 1996. Tidskrift utgiven av St: Örjens Gille. Disponenten vid Dal Karlsberg Gustaf Bratts (1826–1906) minnen, med introduktion av Håkan Henriksson. – Otto Stjernquist skriver om Håkan Steffansson (1822–1872), framstående konstruktör av masugnar, valsverk, blåsmaskiner m.m. Register över årgångarna 1928–1996.

Militärhistorisk Tidskrift 1996. Roger Kvist skriver om Ernst von Vegesack, svensk officer i amerikanska inbördeskriget.

Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1995. Margarete Andersson-Schmidt om Johannes Schefferus (1621–1679), bibliotekarie och handskriftsamlare. – Magdalena Gran om prins Eugens bibliotek. – Åke Lilliestam åter-

ger Uno Willers' redogörelse för sina mellan-havanden med Per Edvin Sköld och kung Gustav VI Adolf om anslagen till KB:s ut-byggnad 1952.

Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1996. Leif Olofsson klarlägger relationen mellan släkten Columbus och gårdsnamnet Duvåker (columba = duva). Gården ska ha grundats av Samuel Columbus' far Jonas Svenonius Columbus (död 1663), professor i poesi och musik i Uppsala, kyrkoherde.

Släkt och hävd 1995. Christina Backman skriver om Lenins svenska anor.— Pontus Möller speglar vandringen "from rags to riches" samt omvänt under 1700–1800-tal i släkterna Dahlström från Falkenberg och Mühlenbruch från Kalmar.— Berit Sjögren skriver om kamrer Mårten Hörling (1623–1683) i Stockholm och några av hans ättlingar. — Åke Backström skriver om den svenska adliga ointroducerade ätten von Cräutlein. — Martin Bratt skriver om släkten die Bratts van Suidafrika.— Göran Sparrlöf skriver om prästsläkten Hornaeus.— Christopher von Warnstedt fortsätter sin redovisning av befäl och stabspersonal vid Kungl. (från 1686 Norra) Skånska Kavalleriregementet 1658–1709. — Innehållsförteckning och personregister för årgångarna 1992–1993.

Släkt och hävd 1996. Nils Hård af Segerstad om släkten Kram från Söderhamn. Sten Nyborgs levnadsteckning över karolinerlöjtnanten Olof Friedrich Steinfeldt (1680–1749).— Rune Torstensson och Sven Wallerstedt klarlägger den svenske guvernören i Wismar överste Wilhelm von Saltzburgs (död 1648) härstamning. — Margareta Johansson och Christopher von Warnstedt skriver uppsatser om skalden Lasse Lucidor, och Warnstedt avslutar sin redovisning av befälskåren vid Norra Skåningarna med sekundbefälen 1702–1709. — Henrik Bramsjö om Nygårdssläkten i Böde, Malung och Jonas Kushner om Gävlesläkten Honnons ursprung enligt skotska källor. — Alan Dufberg och Sven Wallerstedt om handelsmannen Jacob Paulin (1681–1732) i Mariestad och hans familj.

Släktforskarnas årsbok 1996 har som tema bl.a. resor och Östergötland. Bengt Hjord skriver om Daniel Tilas' resesamlingar. — Lars Hallberg om svenska katolska präster i USA på 1870-talet. — Bo Lindwall utreder Tage Danielssons härstamning. — Elisabet Thorsell skriver om Amerikautvandrare från Östergötland. — Olle Elm skriver om tre släkter kring gästgivargården i 1600-talets Kisa: Nyman/Nyberg, Jern med Vernsteen & Sparf. — Urban Sikesborg skriver om Johan Bures (Bureus) släktbok över Bureätten. — Pontus

Möller skriver om Jonas Sundel (död 1675), bortglömd rikshistoriograf. — Olof Cronberg skriver om oxhandlaren Anders Brun i Vimmerby (död 1754).

Svenska Exlibris-föreningens årsbok 1995–96. Bengt Rur skriver om hovkamreraren Arvid Berghman (1897–1961). — Register över originalbilagor i föreningens årsböcker 1936–96, sorterade efter ägarhamn och konstnärer.

Swedish American Genealogist 1995. James Erickson skriver om studenterna vid St: Ans-gar's Academy i Minnesota 1863–1876. — Kevin Proescholdt skriver om Carl (1828–1908) och Inga (1842–1918) Hegberg (Högberg), utvandrare från Svenarum i Småland. — Patricia D. Whaley och Nils William Olsson presenterar 427 svenska immigran-ter avsiktsförklaringar att bli amerikanska medborgare, avgivna i Cleveland, Ohio 1842–1906. — James E. Erickson presenterar vigselregister från Scandinavian Methodist Church, St. Paul, 1858–1885, samt Jacob Fahlströms (1796–1859), den förste svensken i Minnesota, medborgaravsiktsförklaring från 1850. — Erik Wikén skriver om Anders Fredrik Kindberg (1813–?), känd bland svenska immigran-ter i New York under 1840- och 50-talen som "the Helpful Swede", samt om Johan Fredrik Peterson (1819–1864) stupad i amerikanska inbördeskriget. — Roger Kvist skriver om Ernst von Vegesack, svensk officer i ameri-kanska inbördeskriget. — Ruth Priest Dixon publicerar listor på svenska och skandinaviska sjömän som fått sjömanspass i Philadelphia 1824–61, Nils William Olsson på skandina-viska sjömän som fått pass i Rhode Island 1806–1850. Olsson beskriver även sin märkli-ga bekantskap med Jan Liedgren (1909–1995), som uppstod 1940 kring en silversked.

Swedish American Genealogist 1996. Peter Stebbins Craig skriver om Andrew Friend (Anders Larsson Frände 1659–c:a 1740), in-nevånare i Nya Sverige, och dennes släktbibel. — Earl M. Alexandersson redovisar 326 svenskar bosatta i Arizona vid folkräkningen 1900. — James E. Erickson redovisar dopböcker från Scandinavian Methodist Church, St. Paul, 1857–1885. — Earl R. Swanson skriver om kvinnors roll i åtta svensk-amerikanska famil-jejordbruk under 1800- och 1900-tal. — Peter Stebbins Craig skriver om nybyggare i Nya Sverige 1638–1664. — Ann Johnson Barton skriver om sin farfars bror Charley Johnson (1845–1918), en av grundarna till Evangelical Covenant Church i St. Paul, Nebraska. — Neson Froyd Pearce skriver om Bengta An-dersdotter (1880–1964), lantbrukarhustru i Brownsville, Texas. — Nils William Olsson skriver om svenska väljare registrerade i Chi-

cago 1888. – Edith Ekman Andersson skriver om lantbrukaren i Wisconsin Peter Andersons (1853–1930) härstamning. – Erik Wikén skildrar typografen Lars Magnus Thorsells

(död 1855) resa från Australien till San Francisco 1855. – Roger Quist skriver om The Swedish Union Guards of Bishop Hill under inbördeskriget.

Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1996

Personhistoriska samfundets årsmöte 1996 ägde rum i Riksarkivet tisdagen den 28 maj 1996. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 1995 års förvaltning.

Till samfundets ordförande omvaldes riksarkivarien Erik Norberg. Till styrelseledamöter omvaldes fil.dr Björn Asker, professor Göran Dahlbäck, fil.dr Lars Ericson, fil.dr Ulla Johanson, f. riddarhusgenealogen Pontus Möller, fil.dr Björn Gäfvert, fil.dr Solfrid Söderlind och fil.dr Gunnar Åselius. Till ny medlem efter fil.dr Britta Lövgren, som undanbett sig omval, valdes arkivarie Lena Ånimmer.

Som tredje medlem i redaktionsutskottet för Personhistorisk Tidskrift, vari samfundets ordförande och redaktören är självskrivna, omvaldes Göran Dahlbäck.

Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil.lic. Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes fil.lic. Lars-Olof Skoglund.

Efter årsmötet talade Lars Erik Thunholm om Ivar Kreuger.

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag valdes Lena Ånimmer till samfundets sekreterare. Björn Gäfvert omvaldes till dess skattmästare. Gunnar Åselius omvaldes till redaktör för samfundets publikationer.

Förkortningslista

HT	Historisk Tidskrift
KB	Kungl. biblioteket
KVA	Kungl. Vetenskapsakademien
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
PHT	Personhistorisk Tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon
SJH	Scandinavian Journal of History
SRP	Svenska riksrådets protokoll
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek

Personregister

- Abakumov, Viktor, sov. min., 39ff.
 Adlersparre, Sofie (Esselde), förf., 67, 71
 Ahl, instrumentmakare, 61
 Aldrin, Edwin Eugene ("Buzz"), am. astronaut, 139
 Alexander I, ry. tsar, 61
 Almén, Östen, fögderichef, 161
 Almgren, Carl Eric, general, arméchef, 156
 Almqvist, Carl Jonas Love, förf., 118, 134
 Anders Jacobsson, se Grim
 –, Olsson, se (sjöblad, 3)
 –, Olsson eller Anders Frende, häradshövding, 114
 Andersdotter, Bengta, sv.am. lantbrukarhustru, 162
 Andersen, Carl David, am. nobelpristagare (fysik), 139
 Andersen, Vilhelm, da. litt.hist., prof., 68
 Anderson, Peter, sv.am. lantbrukare, 163
 Andersson, Erik Arvid, se Linder
 Angemannus, Abraham, ärkebiskop, 118
 Anhalt, Christian von, ty., 122
 Ankarcrona, Gustaf, nationalrom. målare, hembygdsvårdare, 140
 Anker, Herman, no. folkhögskoleman, 67, 75
 Appelblom, Harald, kansliråd, 133
 Armfelt, Christoffer, officer, 130
 Arvesen, Olaus, no. folkhögskoleman, politiker, journalist, 75
 Arvid Gustafsson, se Sparre av Vik
 Atkinson, Mr, eng., 86
 Atterling, Carl, sv.am. journalist, 106
 August II, polsk konung, sach. kurfurste, 127
 Aulén, Gustaf, biskop, prof., 142

 Beckman, Anders Fredrik, biskop, 138
 –, Ernst, publicist, riksdagsman, 65, 138, 140, 146
 Benzeliuss, Erik d.ä., prof., 2
 Bergen, Candice, am. skådespel., 139
 Berger, Vilhelm, sv.am. tidningsman, 104ff.
 Berghman, Arvid, hovkamrerare, 162
 Bergman, Erik, präst, 141
 Bergström, Dick, se Hichens-Bergström
 –, Olof, baptistpredikant, nykterhetsman, affärsman, 138
 Bese, ätt, 114
 Bielke, Nils, greve, kungl. råd, fältmarskalk, 119f., 131
 –, Sten, kollegiepresident, 20
 Bilberg, Johan, prof., 5
 Bildt, Carl, statsminister, 158
 Birger, jarl, 114
 Björkvik, Halvard, no. docent, museidirektör, 115
 Boberg, Ferdinand, arkitekt, 141
 Boeckler, ty. doktor, 17
 Boheman, Erik, ambassadör, riksdagsled., 153
 Bohn, Johannes, ty. prof., 13
 Bo Jonsson, se Grip
 Bolling, Anna, 140
 –, Rudolf, kapten, gymnastiklärare, 140
 Bonggren, Jakob, sv.am. förf., 37
 Bonnier, Albert, bokförläggare, 143
 –, Albert Jr, förlags- och affärsman, 144
 –, Gerard, bokförläggare, 143
 –, Karl Otto, bokförläggare., fil. hed.dr, 143f.
 –, Tor, bokförläggare, 143f.
 –, Åke, förlagsman, 143f.
 Borch (Borrchius), Olaus, universitetsbibl., 7
 Borg, Thor, finl.am. politiker, red., 30, 38
 Bourdieu, Pierre, fr. sociolog, kulturanthropolog, prof., 119
 Boye, Karin, förf., 135
 Boyle, Robert, eng. kemist, 12, 17f.
 Brackenholfer, Elias, ty. metallurg, 17
 Bradbury, Ray, am. förf., 139
 Brahe, Per d.y., greve, riksdrots, 123
 Bralstorp, Eggard, riddare, 52
 –, Benedictus dictus Notholm, 52
 Branting, Anna, förf., journalist, 150
 –, Hjalmar, statsminister, 28, 133, 150
 Brask, Hans, biskop, 115
 Bratt, Olof, med. dr, 161
 Brattgård, Helge, biskop, 142
 Bratts, Gustaf, disponent, 161
 Bremer, Carl Fredrik, brukspatron, 53
 –, Fredrika, förf., 53, 71
 Briggs, H., eng. affärsman, 86
 Brilioth, Yngve, ärkebiskop, 142
 Brooke, Fred, eng. affärsman, 79ff.
 Brown, Nils F:son, sv.am. journalist, 24ff.
 Bruce, Bertil, kyrkoherde, 143
 Brun, Anders, oxhandlare, 162
 Brännström, Roland, riksdagsled., 157
 Bäck, A., generalmajor, 62
 Börjesson, Lena, skulptör, 68 not 3

 Cabet, Étienne, fr. pol. förf., 134f.
 Cadogan, Alexander, britt. statssekr. i utrikesministeriet, repr. i FN, 153
 Carlsson, Carl Magnus, sjöman, 161
 –, Conrad, frivillig soldat, 136
 –, Curtis, am. miljardär, 139
 –, Ingvar, statsminister, 158
 –, Sten, hist., prof., 138
 Cassel, Eric, major, 136
 Cederström, Rudolf, greve, statsråd, generalamiral, 137
 Chart, fr. prof., 55
 Cheater, Mr, eng., 85
 Chrisoffoletti, Gualtiero, it., 44ff.
 Christina, prinsessa, 142

Claeson, Tore, riksdagsled., 157
 Clemmensen, Carl Henrik, da. publicist, 68f.
 Collett, Camilla, no. förf., 67, 71f.
 Columbus, Jonas Svenonius, kyrkoh., prof. i
 poesi och musik, 162
 Cousin, Jacques Antoine Joseph, fr. matematiker,
 prof., 55f.
 Cuypercrona, Per, sv. resident i Danzig, 126

Dahl, P. M., sv.am. red., 29
 Dahlberg, Olof, bokförläggare, 144
 Danell, Hjalmar, biskop, 142
 –, Sven, biskop, 142
 Decker, Heinz, ty., 48
 de Courcelles, Emanuel, fr. språklärare, 5
 de Gaulle, Charles, fr. president, 159
 De la Gardie d.y., Jakob, greve, general, politiker,
 64, 126
 –, Magnus Julius, greve, generallöjtnant, riksråd,
 130
 De Leon, Daniel, am. politiker, 30f.
 de Perronet, chevalier, fr., 55
 Descartes, René, fr. filosof, 3, 125
 Dickson, James Jameson, storföretagare, 139
 Dimberg Sven, se Dimborg
 Dimborg, Sven, akademibibl., prof., lagman, 18
 Douglas, Archibald, greve, generallöjtnant, fin-
 landsfrivillig, 148
 Dowling, Freddie, am. diplomat, 48f.
 Drachmann, Holger, da. förf., 68
 Drossander, Andreas, prof., 3
 Dymling, Carl, lektor, 161

Edström, Johannes Sigfrid E., industriman, id-
 rottsledare, 138
 –, Josef, arkivråd, 115
 Ehrenborg, Alfhild, sjuksköterska, 141
 Ehrensteen, Edvard, diplomat, 6
 Einhardt, Rudolf, sv.am. bonde, red., 29
 Eisenhower, Mamie, am. presidenthustru, 139
 Ekerot, Peter, korpral, 111
 Ekdahl, Nils Johan, präst, 114
 Eklund, Bengt, direktör, 161
 Ekman, Kerstin, riksdagsled., 157
 Ekström, Martin, frivillig soldat i Persien, Finland
 m.m., 136, 149
 Elvius, Pehr, naturvetenskapsman, tekniker, 60f.
 Enander, Johan Alfred, sv.am. publicist, 95
 Engeström, Lars von, greve, envoyé, utrikes-
 statsminister, 62
 Enquist, Edvin, stationsinspektör, 161
 Erfors, Malin, rektor, 142
 Ericsson, John, sv.am. uppfinnare, 139
 Erik Håkansson, se Odhelius
 Erik Jansson, utvandrare, sektstiftare, 138
 Erik Karlsson, se Örnrot
 Eriksson, Erik Axel, se Karlfeldt
 –, Per, se Ljung
 Ernäs, Ragnar, prost, 143
 Esbjörn, Lars Paul, sv.am. kyrkoman, sv. kyrko-
 herde, 138
 Esselde, se Adlersparre
 Ettmüller, Michael, ty. prof., 8f.

Fabbe, Harry, sv.am. red., 27
 Fahlström, Jacob, utvandrare, 162
 Fallén, Carl Fredrik, prof., 161

Fehr, Fredrik, pastor primarius, förf., 67, 74
 Feilitzen, Bertil von, 43
 Fersen d.y., Axel von, greve, riksmarskalk, gene-
 ral, 130
 Finvid Finvidsson, se Frössviksätten
 Fiskesjö, Bertil, riksdagsled., 157
 Fleming, Klas, kungl. råd, 21
 Flemström, Bertil, fil. dr, 1:e arkivarie, 114
 Flodin, Ernest, företagsledare, 137
 Fogelqvist, Torsten, förf., publicist, fil. hed. dr,
 65, 145
 Forssell, Gösta, läkare, prof., 141
 Forsslund, Karl-Erik, förf., rektor, fil. hed.dr, 146
 Forssner, Hjalmar, läkare, prof., 141
 Foucault, Michel, fr. filosof, prof., 119
 Fourier, Charles, fr. samhällsfilosof, 134f.
 Fredenheim, Carl Fredrik, överintendent, 59
 Fredenholm, Axel, tidningsman, redaktör, 105
 Fredrik I, konung, 130
 Frende, se Anders Olsson
 Fridén, Bertil, kyrkoherde, 143
 Fridolfsson, Filip, riksdagsled., 157
 Friedrich IV, ty. kurfurste, 122
 Friedrich V, ty. kurfurste, 122
 Friis, Jens Andreas, no. prof., 68, 75
 Fromm, Erich, am. psykolog, prof., 119
 Frände, Anders Larsson (Andrew Friend), inne-
 vån. i Nya Sverige, 162
 (Frössviksätten) Finvid Finvidsson, riksråd, 51
 Frösth, Henning, grängångare, 43
 Färm, Gunnel, landstingsråd, 142

Galen, Tuve, riksråd, 51
 Galenos, gr. läkare, 4
 Garbo, Greta, sv.am. skådespel., 139
 Geijer, Erik Gustaf, skald, prof., 119
 Giertz, Greta, instruktionssköterska, 141
 –, Knut Harald, prof., 141
 Gillberg, Abraham, båtsman, turk. soldatslav, 137
 Giöbel, Carl Fredrik, jägmästare, 140
 Giöbel-Lilja, Ingrid, förf., 140
 Gjörwell, Carl Christopher, assessor, 1ff.
 Glaser, Christopher, fr. demonstrator, 22
 Grace, Bud, am. serietecknare, 139
 Graf, Paul E., am. företagsledare, 152
 Grafström, Sven, envoyé, 153
 Griffith, Melanie, am. skådespel., 139
 (Grim) Anders Jacobsson, riksråd, 51
 (Grip) Bo Jonsson, drots, 113
 Gromyko, Andrej, sovj. diplomat, s. 39ff.
 Guse, Nils Nilsson, 52
 Gustafsson, Lars, riksdagsled., 157
 Gustav I, konung, 117
 Gustav II Adolf, konung, 123, 126
 Gustav III, konung, 55
 Gustav IV Adolf, konung, 56
 Gustav V, konung, 101, 109
 Gyldenstolpe, Nils, diplomat, 6
 Göransson, Curt, arméchef, 156

Hahr, Adolf, sv. konsul i Tripolis, 137
 Hall, B. R., pedagogikhistoriker, lektor, 119
 Hallberg, Petter, militär, 130
 Hamilton, Hugo, greve, statsråd, talman, 150
 Hannertz, Anders, hovpredikant, 141
 Hans Pedersson, se Stiernsköld
 Hansson, Per Albin, statsminister, 149f.

- Hartley, Mr, eng., 89
 Has, Thrugot, riddare, 51
 –, Thrugot Tuvason (Hasse Tuveson), 51
 Hasse Tuveson, se Has
 Hasselquist, Tuve Nilsson, sv.am. pastor, rektor, 95, 139
 Hasso, Signe, skådespel., 139
 Hayward, Susan, am. skådespel., 139
 Hazelius, Artur, fil. dr, Nordiska museets skapare, 140
 Hedenius, Per, med. prof., 67, 70f.
 Hedin, Sven, geograf, forskningsresande, 144
 Hedlund, Oscar, teol. dr, lektor, 143
 –, Sven Adolf, publicist, politiker, 139
 Hegardt, Cornelius, fabrikör, 161
 Hegberg, Carl, utvandrare, 162
 –, Inga, utvandrare, 162
 Heidenstam, Verner von, förf., 95
 Hellwig (Helbig), Johann Otto von, ty. alkemist, 12f., 16
 Helmont, Johann Babtista van, ty. kemist, 8
 Helzel, ty. doktor, 14f.
 Henricson, Olof, kyrkoherde, 143
 Hermansson, general, 55
 Hermelin, Samuel Gustaf, frih., bergsråd, kartograf, 61
 Hichens-Bergström, P. R. (Dick), ambassadör, 154
 Hill, Joe, sv.am. fackföreningsman, protestdiktare, 139
 –, Samuel Magnus, sv.am. rektor, prof., 110
 Hippocrates, gr. läkare, 4
 Hirschberg, Niklas von, militär, 130
 Hitler, Adolf, ty. diktator, 105, 134
 Hjalmarson, Harald, överstelöjtmant, frivillig i Finland, 148f.
 Hjelt, Ole, no.am. journalist, 28
 Hjärne, Erland Fredrik, säteriägare, 6, 11
 –, Urban, prof., 1ff.
 Hoare, Sir Samuel (Viscount Templewood of Chelsea), britt. minister, ambassadör, 153
 Hoffwenius, Petrus, prof., 2ff.
 Hogg, James, eng. affärsman, 81, 86
 Holmquist, Bertil, kyrkoherde, 143
 Hoving, Helga (f. Adamsen), da.sv. skådespel., sv.am, 95ff.
 –, Johannes, sv.am läkare, skriftställare, 95ff.
 –, Thomas, am., chef f. Metropolitan Museum of Art, New York, 106
 –, Walter, am., direktör, 106
 Hwasser, Israel, med. prof., 70f.
 Härleman, Carl, frih., arkitekt, överintendent, 127
 Hävik, Doris, riksdagsled., 157
 Högberg, Staffan, förf., 78
 Höglund, Zeth, politiker, tidningsman, 149ff.
 Hönig, Albertine, ty., 47
 Hörling, Mårten, kamrer, 162
- Jeppe Jönsson i Högsrum, 114
 Joen Olofsson i Gärd, 114
 Johann I, ty. pfalzgreve, 121
 Johann II, ty. pfalzgreve, 122
 Johan Casimir von Zweibrücken, ty. pfalzgreve, 121ff.
 Johann Friedrich av Bremen, ty. ärkebiskop, 123
 Johan Georg III, sach. kurfurste, 15
 Johanson, Klara, litt.kritiker, 53, 161
- Johansson, Hilding, docent, 143
 Johnson, Annie, 81, 93
 –, Axel (1844-1910), affärs- och industriman, gen.kons., 78ff.
 –, Axel Ax:son (1876-1958), industriman, gen.kons., 78ff., 151
 –, Axel Ax:son (1910-88), affärs- och industriman, bergsingenjör, gen.kons., 92
 –, Charley, sv.am., kyrkogrundare, 162
 –, Helge, industriman, godsägare, hovjägmästare, 85ff.
 –, John Albert, sv.am. politiker, 139
 Jonsson, Elver, riksdagsled., 157
 Jonäng, Gunnel, riksdagsled., 157
 Juan Carlos, sp. konung, 154
 Järte, Otto, redaktör, riksdagsled., fil. hed.dr, 145
 Jöns Bengtsson, se Oxenstierna
 –, Mattsson, se orre
 Jönsson, Gabriel, läroverksadjunkt, 116
 –, Gerda, folkskollärarinna, 161
- Kalin, Eskil, direktör, 161
 Kaliniski, Abraham, 45ff
 Kant, Immanuel, ty. filosof, 135
 Karl X Gustav, konung, 126
 Karl XI, konung, 11, 131, 161
 Karl XII, konung, 118, 126f.
 Karl Ulfsson, se Sparre av Tofta och Ulvåsaätten
 Karleby, Nils, publicist, politiker, 150
 Karlfeldt, Erik Axel, förf., 65ff., 139, 144
 –, Gerda, 139
 Katarina Clausdotter, se Slaweka
 Katarina Vasa, 121, 123
 Kennichius, Petrus, ärkebiskop, 1
 Key, Ellen, förf., 146
 Kilbom, Karl, chefred., riksdagsled., 161
 Kinberg, S. A., folkskollärare, 118
 Kindberg, Anders Fredrik, utvandrare, 162
 Kjellén, Rudolf, prof., riksdagsled., 146
 Kleman, Ellen, journalist, verksam inom rösträttsrör., 53
 Knorr, Arno, ty., 41ff.
 Knorring, Frans von, officer, 131
 –, Georg Johan von, överstelöjtnant, 131
 Knös, Emma, 66
 Koch, Halfred von, riksdagsled., statens insp. för fattig- och barnavård, 146
 Kollontaj, Aleksandra, sovj. ambassadör, 126
 Kreuger, Ivar, civilingenjör, finansman, 138, 145
 Kristina (1573-1625), drottning, 123
 Kristina (1626-89), drottning, 125f.
 Kristina Fastadotter, se växt
 Kristofferson, Kris, am. skådespel., 139
 Kumlien, Axel, arkitekt, hovintendent, 141
 Kuncel, Johann, se Löwenstern
 Kyle, ätt, 114
 Kästner, Abraham Gotthelf, ty. matematiker, förf., 54, 60
- Lacepède, Bernard Germain Étienne de Laville de, greve, fr. naturforskare, 56
 Lagerberg, Magnus, kammarherre, museiman, numismatiker, 139
 Lagerbielke, Gustaf, greve, talman, landshövding, 67, 69
 Landahl, Carl, sjömanspräst, 143

- La Rochefoucauld, François de, hertig, fr. förf., 125
- Lars Johansson ("Lasse Lucidor"), poet, 162
- Larsson, Anton, segelmakare, 161
- , Carl, konstnär, 146
- , Einar, riksdagsled., 157
- , Yngve, borgarråd, riksdagsled., fil. dr, 144
- Lasse-Maja, se Molin
- Laufer, Frans, ty., 49
- Leisler, Jean-Henri, fr. överste, 130
- Lejonanker, Fredrik Wilhelm, konteramiral, 161
- Le Monge, fr., 56
- Lenin, Vladimir Iljitj, ry. revolutionär, 28, 150, 162
- Lewenhaupt, Adam Ludvig Karl, greve, rikshe-raldiker, kammarherre, 126
- Lewis, Sinclair, am. förf., 31f., 35
- Lichtenberg, Georg Christoph, ty. fysiker, prof., förf., 64
- Lidman, Sven, förf., 144
- Lidström, se Lidströmer
- Lidströmer, Jonas, mekaniker, byggmästare, 58
- Limnell, Rune, kyrkoherde, 143
- Linck, Heinrich, ty. apotekare, 6ff.
- Lindberg, August, LO-ordf., 138
- Lindbergh, Charles Augustus, am. flygare, förf., 139
- Lindblom, Jacob, prof., ärkebiskop, 129
- Linder, Edvard, sv.can., 39ff.
- , Frans, ryttmästare, 49
- Lindman, Arvid, statsminister, 150
- Lindquist, Sigvard, språklärare, 155
- Lidström, Anna, "drottningshushjon", 133
- , Anna Lisa, piga, 64
- , Rickard, chefred., riksdagsled., 151
- , Ulrica, piga, 64
- Lingen, Reinhold Johan von, frih., generallöjt., landshöv., 130
- Ling-Vannerus, Ragnar, sv. frivillig soldat, 136
- Linné, Carl von, naturforskare, prof., 118
- Lithberg, kyrkoherde, 111
- , Johan, 111
- Ljung, Per, järnvägsanställd, 140
- Ljungberg, Jöns Matthias, mat., astronom, tekni-ker, 53, 60, 62
- , Lars Daniel, överste, 53ff.
- , Pehr, stadskirurg, 53
- Ljunggren, Gustaf, biskop, 142
- Lohreman (Lohrman), Gustaf, livmedikus, 3
- Lohrman, Gustaf, se Lohreman
- Longden, Mr, eng. affärsman, 82, 88
- Lorenzon, J., 56
- Lovén, Sven, zoolog, prof., 67, 70
- Lucidor, Lasse, se Lars Johansson
- Lundbeck, G. Hilmer, chef f. Sv. Amerika-Linjens New York-kontor, 101
- Lundberg, Victor, sv.am. red., 29
- Lundblad, Grethe, riksdagsled., 157
- Lundborg, Herman, prof., läkare, arvsbiolog, 100
- Lundström, Vilhelm, prof., filolog, publicist, 99, 102, 109
- Lynch, Robert M., am. företagsledare, 152
- Löfqvist, Karl Erik, lektor, 114
- Löfving, Johan Daniel, förf., 61
- Lönnemark, Lars-Göran, biskop, 143
- Löwenstern, Johann (Kunckel), ty. kemist, 11, 16
- Magdalena, hertiginna av Jülich-Kleve-Berg, 121
- Magnus Eriksson, konung, 113
- Malm, G. N., sv.am. förf., 37
- Malmström, Oskar Elis, hist., lektor, 120
- Mann, Allan, sv. frivillig soldat, gymnastik-instruktör 136
- Mannerheim, Gustaf, frih., finl. militär, statsman, 147f.
- Mannerskantz, Nils M., general, fortifikationsof-ficer, 56f.
- Mao Zedong, kin. ledare, 135
- Margareta, unionsdrottning, 113
- Margareta Laurelia, biskopinna, 1
- Marshall, W.T., eng. affärsman, 79ff.
- Martinson, Magnus, sv.am. red., 26
- Marx, Karl, ty. filosof, nationalekonom, 135
- Mathesius, Johan, ty. metallurg, 14
- Matlein, Nils, finl. underofficer, 161
- Mattihäe, Johannes, biskop, 1
- Mattson, Hans, sv.am. överste, 95
- Mauduit, fr. prof., 55
- Meister, Albrecht, ty., 54, 60
- Melanderhjelm, Daniel, prof., astronom, mat., 58
- Mencken, H. L., am. förf., 31f., 35f.
- Meyer, Emilie Louise Catharina, 161
- Mitterrand, François, fr. president, 159
- Modin, Nils, sidenkramhandlare, 133
- Molin, Adrian, publicist, fil. dr, 146
- , Lars ("Lasse-Maja"), tjuv, 133
- Molotov, Vjatjeslav, sovj. utrikesminister, 44f.
- Morel, Pierre, fr. läkare, 4
- Morman, Gunilla Catharina, 111
- Moulin, Jean, fr. motståndsledare, 159
- Myrin, Anna Catharina, 111
- Måbyätten, 114
- Möller, Gustav, statsråd, 150f.
- Nelsson, Bertil, överstelöjtnant, 154f.
- , Gunnar, lantbrukare, 154
- Nightingale, Florence, br. sjuksköterska, hälso-och sjukvårdsreformatör, 140
- Nilson, Erik Agabus, statsråd, 151
- Nilsson, Knut, landstingsråd, 142
- , Sofi, folkskollärarinna, 133
- Noble, John H., am., 43ff.
- Norberg, Johan Erik (von), bergsråd, ingenjör, 58, 61
- Nordberg, Charles Axel, da.sv. "fabrikant", 61
- Nordenhielm (Norcopensis), Andreas, filolog, prof., kungl. preceptor, 118
- Nordenskiöld, Gustaf, arkeolog, mineralog, 67, 71
- Nordström, Folke, överste, 161
- , Ludvig, förf., 144
- Norén, Anna Sophia, 53
- Nothin, Torsten, statsråd, 149
- Notholm, se Bralstorp
- Nyman, Eleonora (f. Ewerlöf), 161
- Nyström, Selma Lovisa, se Palmström
- Nöjd, Kåge, sjömanspastor, konsul, 143
- O'Brien, skotsk släkt, 44
- Odeberg, Hugo, teolog, prof., 142
- Odelstierna, Erik (Odhelius), assessor, 1ff.,
- Odelström, Carl Hindrichsson, stallmästare, 2
- Odhelius, Erik Håkansson, prof., 1
- , Catharina, 2
- , Lars, teolog, 2ff.

–, Margareta, 2,
 –, Olof, prof., 2ff.
 Odhner, Clas Teodor, prof., riksarkivarie, 66
 Oland, Warner (Verner Ölund), sv.am. skådespel., 139
 Olof Jonsson, se (sjöblad, 3)
 Olofsson, Viktor, prost, missionär, 143
 Olsson, Ann Margret, am. skådespel., 139
 –, Kenth, förf., 49
 (orre) Jöns Matsson, 114
 Orwell, George (Eric Blair), eng. förf., 135
 Osborn, Mr., eng., 84
 Otto Victor I, ty. furste, 16
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 123
 –, Bengt greve, kanslipresident, 120
 –, Jöns Bengtsson, ärkebiskop, 115

 Pajkkull, Otto Arnold, sach. general, 11
 Palm, Annicka, 111
 Palme, Olof, historiker, 148
 –, Olof, statsminister, 154
 Palmström, Anna Lovisa, 111
 –, Anna Maria, 111
 –, Arnfinn, no. prof., 111
 –, Johan, inspektör, 111
 –, Jonas, inspektör, 111
 –, Selma Lovisa (Nyström), 111
 Panin, Dmitrij, sovj., 40ff.
 Paracelsus, schw. läkare, filosof, 5, 8
 Paul, Johannes, ty. prof., 44ff.
 Paulin, Jacob, handelsman, 162
 Pepper, Fred, eng. affärsman, 79ff.
 Person, Johan, sv.am. förf., 37, 110
 Persson, Ingegerd, kyrkoherde, 143
 Peter I ("Peter den store"), ry. tsar, 127
 Peterson, Johan Fredrik, utvandrare, 162
 Peterson-Berger, Wilhelm, tonsättare, skriftställare, 66
 Petri, Lennart, ambassadör, 152ff.
 Platen, Baltzar von, greve, statsråd, kanalbyggare, 63
 –, Gustaf ("Buster") von, chefred., 159f.
 Pleijel, Hilding, teolog, prof., 142
 Polhem, Christopher, uppfinnare, 23, 61
 Ponsbach, Wilhelm, stins, 140
 Porthan, Henrik Gabriel, finl. humanist, prof., 53
 Priesing, John W., am. företagsledare, 152
 Prony, Gaspard Clair François Marie Riche, fr. ingenjör, prof. i mekanik, 56f.
 Pufendorf, Samuel, rikshistoriograf, 19

 Quiding, Nils Herman, jurist, journalist, utopisk socialist, 133ff.

 Ramel, Otto, frih., 43, 49
 Rasmus Ludvigsson, sekreterare, 114
 Rehnquist, William, am. domare, 139
 Rembrandt Harmenszoon van Rijn, nederländsk målare, 127
 Reuter, Erich, ty. general, 44ff.
 Rhyzelius, Andreas Olavi, biskop, 112
 Ribbing, Brita, 124
 –, Olof, överste, 136
 Richter, Erland, journalist, 98
 Ricoeur, Paul, fr. filosof, prof., 119
 Riewe, ty. doktor, 44
 Rinman, Sven, bergsråd, 61

Roberts, Samuel, eng. gruvägare, 84, 86
 Robertson, britt. general, 39, 44
 Rogestam, Christina, gen.dir., 142
 Romanowicz, Anna Elisabet, finl., 161
 Rosell, Maria, 111
 Rosenhane, Johan (1611-1661), frih. riksråd, landshöv., 123f.
 –, Johan (1642-1710), frih. hovmarskalk, ambassadör, 118
 Rosén von Rosenstein, Nils, prof., arkiater, 132
 Rothlöben, Johan Martin (Ziervogel), livmedikus, 3
 Rothmaler, Johann Elias?, ty. alkemist, 15
 –, Ludwig, ty. alkemist, 15
 Rudbeck, Johannes, pastor, 2
 –, Olof, prof., 2ff.
 Rudbeckius, Nikolaus, biskop, 2
 Rudberg, Yngve, biskop, 142
 Rundbäck, Jöns, folkskollärare, politiker, 67, 70
 Runeberg, Johan Ludvig, finl.sv. förf., 140
 Russ, Alexander, österr. ingenjör, 40ff.
 Ruthwen, Patrik, skotsk överste, 120
 Rydberg, Viktor, förf., 67, 72ff., 135, 140
 Ryming, Peder, 114
 Rösio, Per Jönsson, lantbrukslärare, 146

 Saint-Simon, Henri de Rouvroy de, greve, fr. pol. tänkare, 134f.
 Saltzburg, Wilhelm von, överste, guvernör, 162
 Sandburg, Carl, am. förf., 139
 Sandell, Martin, främlingslegionär, 155
 Sanderson, G.R., eng. affärsman, 84
 Sandler, Rickard, statsråd, utrikesminister, 150
 Sartre, Jean Paul, fr. förf., 119
 Scargill, Mrs, eng., 81
 Scheele, Carl Wilhelm, kemist, 61
 –, Daniel, finl. skräddarmästare, 161
 Scheffer, Gunnar, statsheraldiker, 125
 Schefferus, Johannes, ty.sv. lärd, universitetsbibl., prof., 161
 Schloss, Otto, ty. konstnär, 161
 Schmidt, Helmut, västty. förbundskansler, 154
 Schmuck, Alexander, 42
 Schuberth, Oscar, docent, överläkare, 142
 Schwab, Rudolf von, ty., 45
 Schück, Henrik, litt.hist., prof., 66
 Schöggel, Otto, ty. 49
 Schönström, Petter, officer, 130
 Seaborg, Glenn Theodore, am. kemist, prof., nobelprist., 139
 Segerstedt, Torgny, publicist, prof., 145, 150
 (sjöblad, 3) Anders Olsson, 114
 –, Olof Jonsson, häradshövding, 114
 Sjösten, professor, 61
 Sjöstrand, Wilhelm, pedagogikhist., prof., 119
 Sköld, Nils, generallöjtnant, 156
 Slake Hansson, se Stiernsköld
 Slaweka, Claus, 52
 –, Katarina Clausdotter, 52
 Snoilsky, Carl, greve, skald, 139
 Sohlman, Rolf, ambassadör, 42f, 153
 Solsjenitsyn, Alexander, sovj. förf., 39ff.
 Sophia, sv./no. drottning, 140
 (Sparre av Tofta) Karl Ulfsson, riksråd, 51
 (Sparre av Vik) Arvid Gustafsson, riksråd, 51
 Sparre, Erik, greve, fältmarskalk, riks- och kansli-råd, 130

- Staaff, Karl, statsminister, 138, 144
 Stalin, Josef, sovj. partisekr., 42, 45
 Stecksén, Anna, med.dr, 141
 Stedingk, Curt von, greve, fältmarskalk, ambas-
 sadör, 130
 Steffansson, Håkan, konstruktör av masugnar
 m.m., 161
 Steinfeldt, Olof Friedrich, löjtnant, 162
 Stenbock, Magnus, greve, fältmarskalk, 127
 Stenhammar, Johan, skald, 54
 –, Matthias, teol. dr, prost, vitterhetsidkare, 53
 Stephens, Fritiof, godsägare, riksdagsman, 75
 –, George, filolog, prof., 67, 74f.
 (Stiernsköld) Claus Hansson Slake eller Slake
 Hansson, 52
 –, Hans Pedersson, 52
 Stiernstedt, August Wilhelm, frih., riksheraldiker,
 numismatiker, 139
 Strandqvist, Henrik, prost, 143
 Strindberg, August, förf., 66f.
 –, Per-Olof, riksdagsled., 157
 Ström, Fredrik, förf., chefred., riksdags- och
 stadsfullm., 150
 Stubbs, Mr, eng., 88
 Sture, sjöbladsätten, 114
 Sture Algotsson, se Sture, Anund
 –, Anund, 52
 (–) Svante Nilsson, riksföreståndare, 115
 Sturm, Johannes, ty. prof., skolreformatör, 122
 Stålhandske, Torsten, general, 119f.
 Sundbeck, Carl Leopold, godsägare, präst, förf.
 95
 Sundel, Jonas, rikshistoriograf, 162
 Sundewall, Henric Ludvig, preussisk konterami-
 ral, 136
 Svanberg, Victor, litt.hist., prof., 66
 Sven Nilsson i Karum, 114
 Svensson, Evert, riksdagsled., 157
 Swanson, Gloria, am. skådespel., 139
 Swedlund, Robert, arkivråd, 114
 Swenson, Nils R., sv.am. red., 28
 Swensson, Carl Aaron, sv.am. pastor, rektor, 95
 Swessin, Henrik, 114
 Süßmilch, Gabriel, ty. metallurg, 16
 Söderberg, Hjalmar, förf., 144
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 101
 Söderlund, Gustaf, kirurg, prof., 142
 Södersten, Bo, prof., 157

 Takman, John, överläkare, riksdagsled., 138
 Taylor, Mr, eng. affärsman, 90
 Terserus, Johannes, biskop, 1
 Tessin, Carl Gustaf, greve, riksråd, konstsaml.,
 127f.
 Tham, Percy, affärsman, 86
 Thatcher, Margaret, britt. premiärminister, 158
 Thomander, Johan Henrik, biskop, 161
 Thorgren, Oscar, sv.am., 101
 Thorsell, Lars Magnus, typograf, 163
 Thorsson, Fredrik, statsråd, 149f.
 Thunberg, Daniel af, vattenbyggare, 54f.
 Thörnberg, Ernst Herman, skriftställare, fil.
 hed.dr, 137
 Tibell, Gustaf, 133
 Torekull, Bertil, chefred., 160
 Torgils Knutsson, marsk, 112
 Tott, ätt, 114

 Tott, Åke Henriksson, riksråd, fältmarskalk, 120
 Townsend, Mr, eng. affärsman, 88
 Trepper, Leopold, ung. spion, 41, 46
 Triborn, Harald, se Linder
 Tuke Turesson, kanik, 52

 Uddgren, Gustaf, kapten, 102
 (Ulvåsaätten) Karl Ulfsson, riksråd, 51
 Ummereise, ätt, 114
 Undén, Osten, utrikesminister, 44, 152
 Ungern-Sternberg, Mattias Alexander von, frih.,
 fältmarskalk, 130
 Unonius, Gustaf, sv.am. präst, tullförvaltare, 138
 Uttner, Rudolf, 42

 Valdemar, konung, 114
 Vasaätten, 114
 Vegesack, Ernst Mathias Peter von, frih., gene-
 ralmajor, brigadgen. i Nordam. staternas armé,
 riksdagsled., 136, 161f.
 Vickers, Douglas, eng. affärsman, 87
 Vigani, Johannes Franciscus, eng. honorärprof., 8
 Voltaire, François Marie Arouet de, fr. förf., 127
 Vysjynskij, Andrej sovj. vice utrikesmin., 39ff.
 (växt) Kristina Fastadotter, 112
 Waern, Jonas, överste, 155
 Wahlman, anställd vid A. Johnson & Co., 91
 Wahlqvist, Charlotta Fredrika, 133
 Wallenberg, Jacob, förf., präst, 128f.
 –, Raoul, diplomat, 43ff.
 Wallin, Johan Olof, skald, kyrkoman, 65
 Wallmark, Pehr Adam, förf., publicist, bibliote-
 karie, 61ff.
 Weber, Andreas, ty. 54
 Wellin, Bertha, sjuksköterska, riksdagsled., ordf.
 i Sjuksköterskeförf., 141
 Wenner-Gren, Axel, affärs- och industriman, fil.,
 med., tekn. hed.dr, 145
 Wergeland, Henrik, no. förf., politiker, riksarki-
 varie, 72
 –, Nicolai, no. prost, politiker, 72
 Westerberg, Bengt, statsråd, 158
 Westman, K. G., statsråd, 157
 –, Karl Ivan, ambassadör, kabinetssekreterare,
 153
 Wickman, Eric, am., grundare av Greyhound Bus,
 139
 –, Gunnar, sv.am. journalist, 101
 Wigforss, Ernst, statsråd, 150
 Wiklund, Karl Bernhard, språkforskare, prof., 68
 Wikström, Iwan, borgmästare, 114
 Wilkens, Leo W., sv.am. företagsledare, 151
 Willers, Uno, fil. dr, riksbibliotekarie, 162
 Wirsén, Carl David af, skald, 65
 Wolfgang, ty. pfalzgreve, 121
 Wrede, Fabian, kollegiepresident, 18

 Ziervogel, Johan Martin, se Rothlöben
 Zitting, finl. släkt, 124
 –, Jochum, ty., 124f.
 Zweigbergk, Nils von, borgmästare, 102

 Åhlén, Johan Fredrik, kronofogde, 26
 Åkerhielm, Annie (f. Quiding), förf., 134
 Åkerlund, Erik, bokförläggare, tidningsman, 144
 Åkerlund, Erik, riksdagsled., 146
 Åkerrén, Olof, mekaniker, byggnadsingenjör, 61

Älf, Samuel, domprost, skald, 128f.
Älmeberg, Roger, journalist, 49
Ängaätten, 114

Öberg, Jean-Christophe, ambassadör, 154
Öhberg, Helga, fil. dr, 115
(Örnfot) Erik Karlsson, riksråd, 51
Österling, Anders, förf., 68 not 3
Östlund, Carl Arvid, skräddarlärling, 133

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

NITTIOANDRA ÅRGÅNGEN
1996
STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM GUNNAR ÅSELIUS

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGL. PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

En Hjärne-lärjunge i Europa. Erik Odelstiernas brev till Urban Hjärne 1683-1687 av <i>Matz-Ola Cajdert</i>	1
Nils F. Brown, radikal kritiker i Svensk-Amerika av <i>Ulf Jonas Björk</i>	24
Svenske Andersson i Solsjenitsyns Gulagarkipelagen av <i>Rolf Karlbom</i>	39
Riksrådet Hasse Tuveson av <i>Hans Gillingstam</i>	51
Överste Lars Daniel Ljungberg. En fortifikationsofficers vedermödor av <i>Olle Bergquist</i>	53
E. A. Karlfeldt som minnestecknare av <i>Åke Lilliestam</i>	65
Axel Ax:son Johnson i Sheffield av <i>Axel Norberg</i>	78
Svensk-Amerikas sista hövdingar. Johannes och Helga Hoving av <i>H. Arnold Barton</i>	95
Äntligen svar på professor Palmströms efterlysning i PHT 1918/19!	111
Recensioner	
Om medeltida borgar. C. Lovén rec. av <i>G. Åselius</i>	112
Öland under medeltiden. R. Axelsson m.fl. rec. av <i>H. Gillingstam</i>	113
Jämtlands och Härjedalens diplomatarium. O. Holm (utg.) rec. av <i>H. Gillingstam</i>	114
De centrala källorna till Sveriges historia? J. Cavallie & J. Lindroth (utg.) rec. av <i>G. Åselius</i> ..	115
Namnskicket i Nås socken i Dalarna. I. Larsson rec. av <i>H. Gillingstam</i>	116
Immanenta krafter och mentaliteter i svensk pedagogikhistoria. P-J Ödman rec. av <i>L. Engman</i>	117
Stormaktsstida krigsbussar. H. Stjernswärd rec. av <i>L. Ericson</i>	119
Pfalzgreven Johan Casimir. Å. Kromnow rec. av <i>K-R Böhme</i>	121
Ämbetsmannavardag under 1600-talet. A. Jansson (utg.) rec. av <i>J. Nordin</i>	123
Nytt från genealogiska samfundet i Finland. L. Nyholm och G. Enckell rec. av <i>G. Åselius</i> ..	124
Kristina i finländsk belysning. M. Klinge m.fl. rec. av <i>J. Nordin</i>	125
Sällskapsliv. W. Odelberg rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	125
Karl XII och Danzig. H. Saarinen rec. av <i>K-R Böhme</i>	126
Carl Gustaf Tessin och kulturen. O. Dixelius m.fl. rec. av <i>A. Burius</i>	127
Min son på galejan i helfigur. T. Stålmärck rec. av <i>A. Barton</i>	128
Under liljebaneret. M. Beckman rec. av <i>B. Asker</i>	129
Stockholmspojkar på 1700-talet. B. Zacke rec. av <i>A. Norberg</i>	131
Vägvisare till stadsarkivet. U. Johanson rec. av <i>K. Zetterberg</i>	133
En dunkel frihet. Utopisten Nils Herman Quiding. K. Gunnarson rec. av <i>T. Nilsson</i>	133
Svenska knektar – del II. L. Ericson rec. av <i>G. Åselius</i>	135
Amerikaemigranter i perspektiv. I. Henricson & H. Lindblad rec. av <i>G. Tedebrand</i>	137
Svensk-amerikanska anor. Bo Lindwall (red.) rec. av <i>G. Åselius</i>	138
Numismatikern Magnus Lagerberg. E. Gamby rec. av <i>G. Åselius</i>	139
Då Karlfeldt hette Eriksson. K-I. Hildeman rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	139
Sophiahemmet. B. Pernow rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	140
Västgötapräster. L. Franck rec. av <i>B. Sjögren</i>	142
Bonniers som företagare. S. Sundin rec. av <i>U. Brandell</i>	143
Egnahemsrörelsen. N. Edling rec. av <i>A. Barton</i>	145
Tammerfors. H. Ylikangas rec. av <i>G. Åselius</i>	147
Per Albin på 20-talet. A. Isaksson rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	149
Dotterbolag i USA på egna vägar. H. de Geer rec. av <i>A. Jansson</i>	151
En kylig diplomats minnen. L. Petri rec. av <i>U. Brandell</i>	152
Svenskt militärliv efter 1940. B. Nelsson rec. av <i>G. Åselius</i>	154
Svenskt utskottsliv efter 1970. L. Gustafson (red.) rec. av <i>K. Zetterberg</i>	156
Tredje statsmakten om tre partiledare. Duktiga, hederliga och framgångsrika. L. Lundberg, M. Nilsson och A. Kratz rec. av <i>T. Nilsson</i>	157
Buster von Platen än en gång. G. von Platen rec. av <i>U. Brandell</i>	159
Tidskriftsöversikt	161
Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1996.....	164
Förkortningslista	165
Personregister.....	166

